

«Вивчаємо історію України»

ЗВИТЯГОЮ І ПЕРОМ УСЛАВЛЕНІ

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ
ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ОБРАЗ

**Книга читання для здобувачів
освіти основної школи**

Навчально-методичне видання

Частина перша

Київ—2020

УДК 929:94(477)(092)](07)

ДЗ-43

Автори – упорядники:

Коляда І А. (д. істор. н., професор), **Борчук С. М.** (д. істор. н., професор), **Загребельна Н. І.** (канд. істор. н., доцент), **Дрогомирецька Л. Р.** (канд. істор. н., доцент), **Королько А. З.** (канд. істор. н., доцент), **Засипко М. В.** (канд. істор. н.), **Ільницький І. В.** (канд. істор. н., викладач-методист), **Санкович М. В.** (вчитель-методист), **Воротняк І. Ю.** (магістерка історії, викладач), **Лазоренко В. В.** (магістерка історії, аспірантка), **Мончак О. В.** (магістерка історії, аспірант, учасник-ветеран АТО), **Коляда Ю. І.** (магістерка історії), **Якущенко Ю. Ю.** (магістр історії).

Рецензенти:

Булда Анатолій Андрійович, доктор пед. н., професор, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, професор

Райківський Ігор Ярославович, доктр історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, професор

Ралко Роман Сергійович, канд. істор. н., вчитель історії, викладач Європейського університету (м. Київ)

Відповідальний за випуск:

Реснт Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, доктор істор. н., професор, заступник директора Інституту історії України НАН України

Автори щиро вдячні за сприяння у виданні книги Антонову Роману, Бірюку Павлу, Васківському Михайлові, Ільницькому Ігорю, Маноху Юрію, Міхню Людмилі, Ганні Мончак, Михайлові Федорчаку

Рекомендовано Вченою радою факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Протокол № 7 від 25 лютого 2020 р.)

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 11 березня 2020 р.)

«Звитягою і пером уславлені. Гетьмани України. Художньо-літературний образ. Книга читання для здобувачів освіти основної школи. Ч. 1.» – навчально-методичне видання, в якому, використовуючи твори української історичної поезії та прози, подано біографії гетьманів України Д. Байди-Вишневецького, П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського. Видання також містить історико-біографічні портрети авторів творів, літературно-критичні ессе, бібліографічні покажчики, методичні рекомендації з використання української історичної художньої літератури при вивченні історії України у закладах загальної середньої освіти.

Навчально-методичне видання пропонується широкому загалу читачів: здобувачам освітніх послуг, вчителям, студентам, усім, хто цікавиться історією України та українською літературою.

ISBN 978-617-7399-34-5

© автори-упорядники, 2020

Зміст

Розділ перший. Образи гетьманів України в художньо-літературних творах	5
Дмитро Байда-Вишневецький (автори-упорядники: <i>І. Коляда, І. Ільницький</i>)	5
Конашевич-Сагайдачний Петро (автори-упорядники: <i>І. Коляда, О. Мончак, Н. Загребельна</i>)	8
Хмельницький Богдан Зіновій Михайлович (автори-упорядники: <i>І. Коляда, Ю. Коляда, І. Ільницький, О. Мончак, В. Лазоренко М. Санкович</i>)	20
Хмельницький Юрій-Гедеон Венжик Богданович (автори-упорядники: <i>І. Коляда, О. Мончак, В. Лазоренко, С. Борчук</i>) . . .	80
Виговський Іван Остапович (автори-упорядники: <i>І. Коляда, С. Борчук, Л. Дрогомирецька, І. Ільницький, М. Санкович</i>)	122
Розділ другий. Персоналії авторів: історико-біографічні портрети (<i>І. Коляда, С. Борчук, Л. Дрогомирецька, А. Королько</i>)	175
Розділ третій. Історичні твори: анотований покажчик (літературно-критичні ессе) (автори-упорядники: <i>І. Коляда, Ю. Коляда, М. Засипко, А. Королько</i>)	192
Розділ четвертий. Гетьмани України в науково-популярній та художній літературі. Бібліографічний покажчик	237
Постать гетьмана Дмитра Байди-Вишневецького в науково-популярній та художній літературі (<i>І. Коляда, І. Воротняк</i>) . . .	237
Постать гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в науково-популярній та художній літературі (<i>І. Коляда, М. Санкович</i>)	238
Постать гетьмана Богдана Хмельницького в науково-популярній та художній літературі (<i>І. Коляда, І. Ільницький</i>)	240

Постать гетьмана Юрія Хмельницького в науково-популярній та художній літературі (<i>І. Коляда, В. Лазоренко</i>)	242
Постать гетьмана Івана Виговського в науково-популярній та художній літературі (<i>І. Коляда, А. Королько</i>)	243
Розділ п'ятий. Художня література на уроці історії України: теорія, методика, технології (<i>І. Коляда</i>)	245
Методика використання художніх творів при вивченні теми: «Боротьба українського козацтва з чужоземними загарбниками. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний» (історія України, 8 клас)	263
Методика використання художньої літератури при вивченні теми: «Козацько-селянські повстання у 20–30-х роках XVII ст.» (Історія України. 8 клас)	268
Методика організації комбінованого уроку з використанням художнього твору при вивченні теми: «Виборення козацькою Україною незалежності. Весна 1649 – червень 1652 року» (Історія України. 8 клас)	290
Методика організації та проведення уроку узагальнюючого – повторення на – історичні дебати на тему: “Переяславська рада 1654 року: “пропащий час” чи “споконвічна мрія українського народу””?!” (історія України, 8 клас)	324
Методика організації та проведення уроку вивчення нового матеріалу по темі: Гетьманщина та землі Правобережної України наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (історія України. 8 клас)	345
Методика використання міжпредметних зв'язків з історії України та української літератури при вивченні теми: Повстання «Коліївщина» (1768 р.) та поема Т. Шевченка «Гайдамаки» (історія України, 8 клас)	374
Тестові технології засобами художньої літератури <i>І. Коляда, Ю. Коляда, М. Санкович, А. Королько, Ю. Якущенко</i>	386
Про авторів-упорядників	412
Використана література	414

Розділ перший

ОБРАЗИ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРАХ

«...Муж розуму палкого, відважний, вправний вояка...»

ДМИТРО БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

(р. н. невідомий — 1564 р.)

Дмитро Вишневецький (Байда) перший козацький гетьман, що вкрив себе чи не найбільшою славою на початковому етапі історії українського козацтва.

Відомо, що походив Дмитро Вишневецький з роду князів Гедиміновичів. З 1550 року — канівський та черкаський староста. Як зазначає історик Бантиш-Каменський, Дмитро Вишневецький невдовзі став визнаним ватажком козаків.

Український історик Д. Яворницький писав: «У 1556 році знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі Київського воєводства і, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Мала Хортиця. Розраховуючи розпочати звідси постійні набіги на бусурманів, Вишневецький влаштував на острові земляне містечко, поклавши цим початок Запорозької Січі».

За час його урядування був активним захисником православного населення від набігів татар: нападав на фортеці Іслам — Кермень, Очаків, Азов, завдавши непереможній у ті часи турецькій армії відчутних ударів та здобувши славу найбільшого ворога Оттоманської імперії.

Смерть наздогнала українського лицаря 1564 року.

Народна пісня «Пісня про Байду»

В Цариграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку;
Ой п'є Байда та й кивається,
Та на свого цюру поглядається: і
«Ой цюро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду із'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
«Ой цюро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки –
Хочу я убити для його дочки.
Де я мірю – там я вцілю,
Де я важу – там я вражу!»
Ой як стрілив – царя вцілив,

А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!
Було тобі знати,
Як Байду карати :
Було Байді голову істяти,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити».

*«Розлилися круті бережечки» / Українські народні пісні
та думи /. — К.: «Веселка», 1972. — С. 31*

Василенко Микола. «Князь Дмитро Вишневецький»

Не мені, нащадку бідарів, хвалити князя та царів.
Криваві рани від нагаїв ханських,
царських та османських,
що лишилися на спинах моїх дідів,
болять у сні і досі мені.
Але князь Дмитро Вишневецький
плював на трон турецький,
на погрози царські й палаци ханські.
Йому випала доля-клопіт:
від темної сили захищати хлопа,
боронити рідну землю від орди та іншої біди.
Вороги з його спини спускали пояси, реготали:
— Без пояса, Байдо, штани свої носи!
Вороги на гак його тіло кидали,
четвертували, рубали, шматували...
Але князь Байда-Вишневецький
не став турецьким.
Слава!.. Слава лицарю князю-козакові!
Будьте здорові!

*«Архітектура планиди»: Поезії. — Київ — Херсон:
Просвіта, 2004 — С. 29*

«...Славу мужністю навік завоював...»

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

(1577(1578) – 1622)

Один з найславетніших гетьманів українського козацтва та найвидатніших діячів української історії.

Народився у сім'ї шляхтича. Здобув високу на той час освіту, навчаючись у Острозькій академії, яка давала своїм вихованцям не лише ґрунтовні знання, а й відкривала перед ними широкі обрії на терені службової кар'єри. Цей навчальний заклад був визнаним в Україні культурно-освітнім й ідеологічним центром, де молодим людям прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формувалися національна самосвідомість і гідність.

Перед приходом на Запорозьку Січ, по закінченні академії, Сагайдачний певний час служив у київського судді Стефана (Аксака). Невідомо лише ким: чи працював у канцелярії, чи вчителем його дітей. Історики припускають, що можливо був тим і тим. Проте вплутався у якусь неприємну сімейну історію і змушений був втікати до запорозьких козаків.

На Запоріжжі Сагайдачний зробив досить блискучу кар'єру: його неодноразово обирали гетьманом, він здійснив успішні походи проти татар та турок, здобувши фортеці Варну (1605р.), Перекоп (1608р.), Синоп (1614р.), зруйнувавши вцент місто Кафу, найбільший рабо торгівельний ринок тогочасного світу (1616 р.). Звістки про славні подвиги запорожців зробили так, що ім'я Сагайдачного було на устах і старих, і малих, і бідних, і багатих. Народ бачив у ньому захисника своєї віри, волі і свого життя.

1618 року здійснив похід у Московію, взявши участь у війні польського короля Сигізмунда III з Росією.

Очоловане гетьманом Конашевичем — Сагайдачним 40-тисячне військо відіграло вирішальну роль у розгромі Річчю Посполитою 1621 року 300-тисячної турецької армії під Хотиним. Але це була остання звитяжна битва для гетьмана. Одержавши

рану від отруєної стріли під час битви, він помирає у квітні 1622 року. Напередодні, заповівши своє майно на освітні, наукові та благодійні цілі, подарувавши Львівській та Київській братським школам 1500 золотих.

ДИТИНСТВО

... Владика прикликав до себе Марка і погладив його по голівці:

— Маєш, дитино, охоту до науки, то твій прадід пошле тебе до школи вищої, геть далеко звідсіля, — поїдеш?

Марко м'яв шапчину в руці, спустив очі вниз і каже:

— Поїхав би, якби поїхав зі мною Петро.

— Хто це Петро? — питає владика.

— Я! — встає такий самий хлопець в шляхетській одежині. —

Петро Конашевич.

— Ходи сюди, дитинко.

Петро підійшов до владики, а той став його сам випитувати. Відповіді були напрочуд гарні.

— Чий ти, синку? Грицько відповів за нього:

— Це сирота. Батько поліг, як ми відбивалися від татар у Кульчицях, маму вбили теж. Трилітнього сироту взяв по присуду громади мій унук Степан Жмайло, батько оцього Марка. Хлопчиська так полюбилися, що один без другого жити не можуть. Як я казав Марка віддати в школу, так ані дай боже без Петра. Я їх обох віддав. Разом вчиться, та мій рід любить його, як свою дитину.

(А. Чайковський. Сагайдачний. К.: Дніпро, 1989. — С. 14-15)

Здобуття Синопу

...Погода була гарна, і море спокійне. Вислані на стежі судна, котрі плили великим колесом, ніде не зазриміли ворога.

У Синопі, до котрого підплили під вечір, нікому і не снилося про те, що так близько стоїть небажаний гість.

Синоп — це велике торговельне турецьке місто, стоїть у близьких відносинах з Кафою і Царгородом. Тут вже знали про набіг козаків на Кафу. їх це заспокоїло, що козаки вдоволяться Кафою і попливуть собі геть.

Козаки увійшли у город вночі, не стрічаючи жодного опору. Стрітили трохи турецької міліції та жовнірів, яких умить побили, потім підпалили в кількох місцях. Турки думали зразу, що це звичайний пожар. Аж згодом, коли бігли рятувати, пізнали, хто це зробив. Напав усіх великий страх. Кожний забув про пожар і ховався де попало. Люде, мов божевільні, бігали серед пожежі і гинули на козацьких шаблях. Тільки невольники заворушилися, розбивали кайдани, убивали своїх наставників і єдналися а козаками.

...Цілий город перемінився в одно палаюче море, у пекло. Сагайдачний навіть не виходив на берег. Від моря приказав пильно сторожити, щоб не попасти у матню. Такої легкої побіди ніхто не надіявся. Усі признавали, що це треба приписати талантові і щастю Сагайдачного.

Усі, почавши від такого бувалого козака, як Іван Іскра, до останнього, дивилися на Сагайдачного з великою пошаною, з пієтизмом. Всі свято вірили, що де Сагайдачний отаманує, там козаки мусять побідити. Такого ватажка не можна не слухатися. Сагайдачний відніс велику побіду не лише над турками. Він побідив душу козацтва, яка покорилаь його талантові і стала відтепер сліпим внаряддям у його лицарських, умілих руках.

(А. Чайковський. Сагайдачний. К.: Дніпро, 1989. — С. 465)

Здобуття Кафи

«...Сагайдачний оставив кілька сотень пильнувати гір, а з рештою свого війська рушив на Кафу. Сагайдачний, попризначував місце, де треба на голос сурми збиратися, де зносити добичу і де приводити визволених невольників. Розділив доні прикази поміж старших, хто що має робити. Города не вільно було підпалювати без окремого приказу. Особливу увагу звертав Сагайдачний на припас харчів, яких тут можна добути, їх треба забрати якнайбільше, бо в Криму не поживиться ніхто у голодних татар, а коли заберуть невольників, то буде доволі кого годувати. Старшина розходилась до своїх частин, а Сагайдачний приліг на возі і кріпко заснув.

Тим часом турецький паша, що командував над Кафою, довідався вже, які гості зближаються і приготував до оборони. Усю свою силу, якою розпоряджався, поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб можна тут боронитись. Видав приказ, щоб військо, уступаючи, схоронилось на замку. Туди поношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею послано до найближчих городів надбережних. Довідались про це і кафські купці. Між ними настав великий переполох. Вони заносили своє майно то до замку, то переносили на кораблі, що стояли в пристані, інші знову ховали усе по льохах, котрих у Кафі було доволі.

Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домам. Зношено там зброю, муніцію, набирано в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не візьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розіб'є, а по вулицях справлять турки козакам таку купіль, що жоден звідсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмени, і греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабіжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарних магазинах за побіду християнського війська, котре висвободить їх з неволі.

Другого дня рано військо зійшло з гори і приладилось до наступу. Наступали з трьох боків і йшли з таким завзятім, що в котрімсь часі змели турецьке військо з валів і , увійшли до города. Та тут привітали їх страшеним огнем з вікон і з дахів — кожний дім перемінився на окрему фортецю. Турецькі доми з загратованими вікнами і сильними дверима. Люде живуть на подвір'ї і огороді, який прилягає до дому, околеного муром.

Сагайдачний, почувши таку густу пальбу, приказав сурмити до відступу. Не хотів втрачати людей. Оборонці дуже зраділи, що козаків прогнали. Тим часом козаки позаходили іззаду. Перелазили мурі і через огороди добрались до домів, звідки їх ніхто не сподівався. Роззвірене військо стало вибивати впень усіх, кого стрінули. І зараз стали грабити добичу, яку знайшли. В короткім часі усі вулиці одна за одною були взяті. В городі настав великий крик і лемент. Мешканці ховались по льохах.

Невольники, дізнавшись, усіх повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері, ламали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до цього здалий, і формували зараз сотні та посиляли у бій...

Сагайдачний поїхав у город з своїм штабом, оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали труни побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро і вносили па визначене місце. Сагайдачного всюди вітали радісними окликами. «Слава Сагайдачному!» Невольники ставали перед ним навколішки і підносили угору руку. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги».

(А. Чайковський. Сагайдачний. К.: Дніпро, 1989. — С. 450-451)

Козацька рада

...Як вже народ заліг цілий майдан, голова при голові, кошовий підніс булаву, і кітли замовкли. На майдані усі затихли.

— Панове отамання, славне низове козацьке лицарство! Не буду вам говорити про славний Кафський похід, бо я там не був і походом сим почванитись не можу. Хай вам краще розкажуть про се товариші Конашевича-Сагайдачного. Скажу вам хіба, що привезено з Кафи таку велику здобичу, якої наша Січ ще не бачила, і привезено дванадцять тисяч визволених християнських невольників із різних народів: із Москви, Литви, Польщі і бог їх там знає, якими мовами вони говорять. Та ще вам одне нагадаю, що ви всі здорові. Знайте і те, що коли б нам Господь не прислав на Січ такого славного лицаря, як наш Петро Конашевич-Сагайдачний, то ми би сього походу не перевели. Ми всі пам'ятаємо, як воно сталося. Хто упорядкував і вишколив наше військо? Сагайдачний. Хто роздивився шлях у Кафу? Він теж. Хто розбив Кафу, зруйнував Синоп, перехитрив турків, втікаючи на Азовське море і перевів військо такими нетрями, де ще козацька нога не ставала? Хто опісля пішов на виручку товаришам у Крим і привів усіх назад цілих і здорових? Сагайдачний.

— Слава Сагайдачному! — гукали козаки в один голос, підносячи шапки вгору.

— От ви самі кажете, панове товариство, чого Сагайдачний у нас стоїть, — говорив кошовий далі. — А коли між нами є такий лицар, що веде військо до слави, то не годиться, щоб я, недостойний, носив булаву кошового отамана славного низового Запорозького війська? Ні, панове. Я дякую вам за честь, що її дотепер з вашою волею ношу; та ось я її зараз складаю у ваші руки. Я не можу носити булави над головою Сагайдачному, бо я повинен його слухатися, не він мене. І, ось я піддаю думку, щоб зараз на моє місце вибрали ви нашим кошовим Сагайдачного.

— Слава Сагайдачному! — вигукували козаки. — Хай Сагайдачний нам отаманує... Кращого нема між нами.

Оклики не вгавали. Козаки гукали з усієї сили.

Сагайдачний такого кінця не сподівався і не прочував. Він надіявся, що буде кошовим, але не зараз, бо тепер по була пора до вибору старшини, а Тискенович нічим не прогрівся, щоб його скидати... Він стояв між старшиною і став випрошуватися, та козаки не дали йому говорити і глушили кожне його слово окликами...

Тоді висунувся з-посеред товпи старий кремезний козак; його піднесло кількорорук угору і він говорив:

— Пізнаєш мене, Петре? У моїй редуті знайшов ти серед лютої степової зими певний захист. Там твоє життя врятовано. Там ти був моїм учнем і навчився козацького норуву, з-під моєї руки вийшов ти справжнім козаком. Там тобі передсказав і випророчив о. Наливайко, що тебе не мине булава кошового, і оце я дожив тієї радісної хвили, що се пророцтво здійснилося. Не ставай сторчаком проти провидіння божого і бери сей тягар, а що носитимеш його на славу нашого лицарського товариства, я певний...

— Хто се говорить? — питали козаки.

— А хіба не знаєш старого сотника Чуба?

Тепер Сагайдачний прийняв вибір. Він кланявся на всі боки і дякував за честь.

Відбулася церемонія помазання. Її доконав старий Чуб. Він помазав Сагайдачному чоло і голову грязюкою і промовив:

— Не гордїй із-за сієї великої честі, пам'ятай, що з козацтва вийшов і з волі товариства можеш знову стати простим козаком-товаришем.

Сагайдачний узяв у руки булаву, поцілував її з пошаною і підніс угору. Усюди затихло, а він, звертаючись на церкву, говорив могутнім голосом:

— Оцей символ влади над славним низовим запорозьким лицарством берегтиму, як ока в голові, як моєї душі від поганого п'ятна. Усе, що робитиму, то тільки на добро і славу запорозького низового лицарства, на славу Запорожжя, православної церкви і українського народу. Коли її підніму, то хай дрижать вороги сих наших трьох святощів, які по Бозі стоятимуть у моєму серці на першому місці... Так мені, Боже і свята Покрово, допоможи!

Амінь! Слава Сагайдачному! Слава Конашевичеві! — загула ціла громада, а цей могутній голос понісся далеко по дніпрових хвилях...

(А. Чайковський. Сагайдачний. К.: Дніпро, 1989. — С. 451-452)

Смерть гетьмана

Тисяча шістьсот двадцять другого року, квітня місяця, десятого дня, у Києві, на Подолі,, у власній багатій господі умер суворий гетьман Війська запорозького Петро Конашевич на козацьке прізвисько Сагайдачний.

Київські міщани, яким дався взнаки норов гетьмана, не знали, чи радіти їм зараз, чи плакати: умер деспот, який з ничтожнішого приводу кидав на плаху козака і міщанина, — і оборонець Києва від уніатської сваволі; вірний слуга королеві Сигизмунду — і козацький старший, який зміцнив і збільшив реєстрове військо; дука, який ненавидів простий люд, — і меценат, що на просвіту не шкодував грошей; непопулярний у широких козацьких колах зарозумілий пан — і хоробрий воїн, чиї подвиги дивували світ. Умер чоловік, про якого одним словом не скажеш, хороший він чи поганий, благо приніс народові чи саме горе.

Умирав гетьман довго і тяжко. Під Хотином, де він, додавши слави собі, запорожцям та молодому польському королевичу Владиславу, виграв останню свою битву з турками, його було смертельно поранено. Відтоді цілих півроку мучився і конав. Ні заморські лікарі, ні молитви богоявленських ревних ченців та мирських братчиків во здоров'є брата-ктитора Петра не допомогли: Конашевич-Сагайдачний умер...

Ще п'ятого квітня, на світлій великодній седмиці, він відчув — таке приходить у смертну годину до людей, — що більше не живе на цьому світі. Погляд пораненого й змученого недугою прояснів, муки припинилися. Худий, крейдяно-жовтий, з уже неземними очима, котрі, певне, бачили щось таке, чого решті людей бачити до часу не дано, гетьман лежав у оздобленій килимами та рушниками кімнаті на широкому ложі, що ось-ось мало стати його смертним одром.

У головах, у кутку над ложем, перед коштовними золоторизними іконами Богоматері й апостола Петра теплилася темно-червона лампада.

Під іконами на малесенькій полиці сторчма стояв масивний, тьмяного срібла хрест з різьбленим на ньому силуетом розп'ятого Сина Божого. У дальні походи брав цей хрест з собою Петро Конашевич.

У кімнаті пахло польовими травами, котрі так любив і так безжально топтав конем-звіром не дуже щедрий на прояви почуттів гетьман.

І ще пахло ладаном: воскурювали на маленькій жаровні задля свіжості у непровітряній опочивальні. Від грубки йшло рівне тепло.

А за вікнами шугав весняний вітер. Продершись крізь чорноталові подільські зарості, він прилетів сюди з-за недалекого, розбурханого повинню, широкого, як море, холодного Дніпра.

Гуртуючись десь у задніпрянській безконечності, блакитним небом пливли білясті хмарки-чистьохи і зникали за лісистими кручами, за хмурими схилами Хрещатого яру — десь над старим, ще княжим містом.

Князі побудували золотоглаву Софію, князі побудували золоточервоний Михайлівський собор — во славу нового, православного

бога. Минули віки. Зараз у Софії сидів уніатський митрополит Вельямін Рутський, а у Михайлівському соборі — митрополит православний Іов Борецький.

Не було згоди між ними, не було згоди і спокою навколо них.

По всій Україні спокою не було. У лиху годину вмирав гетьман Сагайдачний.

— Джуро! — покликав тихо, однак чітко, наказово.

З застеленого пістрявим килимком ослона підвівся — головою майже під стелю — дещо сутулуватий, але, по всьому, дуже сильний юнак. Густе русяве волосся стрижене під горщик. Обличчя рожеве, безбороде, безвусе. Брови чорні й густі — насуплені. Очі не лагідні — погляд не по роках суворий. Чи, може, й дикуватий. На джурі гарний темно-малиновий казакин, червоним поясом підперезаний, м'які чоботи — як для покоїв. Нечутно підійшов до ліжка, зупинився.

Для молодого джури гетьман такий високий та великий, що хоч молись.

— Ось я, батьку гетьмане! Сивобородий Сагайдачний дивився далеко.

— Поклич наказного!

— Покличу, батьку!

— І хто там у світлиці... з братчиків... поклич когось...

— Зараз!..

По килимах нечутно пішов джура. По килимах нечутно наблизилася Галшка Гулевичівна, сорокарічна гожа удова мозирського маршалка Стефана Лозки. Вона вся у чорному — від смерті чоловіка у чорному ходить.

Шістдесятирічний маршалок оженився на молоденькій Галшці, пожив з нею десять років — та й преставився до православного Бога. А син Михайло тут, на землі, ревно захищає Бога уніатського.

Галшка живе неприкаяною, знещасливою, без мети і без надії на краще, хоч щоденно моляться за неї панове братчики і отці кинувити. Вже було зібралася назавжди виїхати з Києва до Волинського воєводства, у свій масток, та ось привезли зраненого братчика Петра — гетьмана Сагайдачного. Мала відкласти

переїзд, бо хто ж муки йому полегшить, як не вона? Господь милосердний — може, ще й одужає...

Галшка все в молитві і тому не дуже приємна, лицемірна якась, чи що.

Підійшла, нагнулася — обличчям до воскового обличчя гетьмана, до вже неземних його очей. Запитала неголосно, з турботою, з елеєм:

— Що тобі, брате Петре?

Сагайдачному голови повернути несила. Дивиться поперед себе — в далеке.

— Де Настя?

— Молиться. І — плаче...

— Нехай!.. — дружини своєї Петро Конашевич не любив. Та й вона його не дуже голубила. Роки минули — і ні доброго тобі слова, ні теплої тобі ласки в години спочинку. Був при владі, над стількома людьми гору тримав — а в сім'ї він прожив неприкаяним.

Ворухнулися довгі сиві вуса гетьманові:

— Хай прийде митрополит Іов! Гулевичівна все зрозуміла.

Підвела сірі глибокі очі на образи, перехрестилася, зітхнула. Знову — з елеєм:

— Зараз покличу, брате. Превелебний якраз тут, у школі, — спудеїв навчає.

— З іноком-грамотієм хай прийде.

— Скажу...

По килимах нечутно вийшла Галшка. По килимах, не рипнувши сап'янцями, статечний, неквапливий, увійшов наказний гетьман Олифер Голуб — уже літній, з рясною просивиною козак. Оселедець за вухом, вуса — униз. Похмурий.

— Кликав, батьку? — Голос хрипкий, басовитий.

— Сідай!..

Джура попередки поставив ослона. Одійшов — як зник.

— Негоже нібито сидіти мені, батьку! — мовив Голуб.

— Сідай!.. — ледь підняв руку Сагайдачний — і одразу ж рука безсило впала на ковдру. Тонучи у білих батистових подушках, утрачав гетьман останні Життєві сили. Але розум його ще був ясний, мова чітка, хоч і уповільнена.

— Булаву, Олифере, з рук моїх приймеш ти... Іншого нікого не бачу...

— Нащо ти, батьку? Ще житимеш...

— Не блудслов!.. Ми з тобою козаки, а не баби... Гетьмануй!.. Межи старшини розумних бачу мало, чесних — ще менше... Дорошенко хіба... Не люблю Дорошенка — пихатий вельми. Серед нашої драної шляхти та голоти поготів нікого нема. Із старшиною не сварися, Олифере. Голоті не потурай — голота батога потребує. Міцно владу бери. Чуєш?

— Слухать мені речі такі печально, батьку... Живи ще на радість нам усім...

Сагайдачний повів очима, ніби пильніше придивившись до Голуба. А відповів — як самому собі:

— Не дуже мене полюбляєте ви всі... Знаю. І умру — не всі заплачете. Але вже який був — таким і у гріб ляжу. А ти слухай мову — що кажу. Ніколи мені умовляти тебе. Наказую — роби!

— Зроблю, батьку.

— Отож-бо!..

— Це моя остання воля.

Закривши постаттю своєю різьблені двері, на порозі зупинився митрополит Іов Борецький — білий старець у всьому чорному. Лише на чернечому клобуку — хрест, немов жаром випечено, та на грудях — теж хрест на веризі. Під клобуком — очі владики — розумні й до пронизливості пильні. Махнув широким рукавом ряс:

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!

Миттю звівся на рівні Олифер Голуб. У пояс вклонився владиці джура.

(Басенко К. Початок. — Харків, 1972. — С. 7-11)

Поховання гетьмана

Ховали Конашевича-Сагайдачного через три дні — на початку проводної седмиці. Київська старшина та багаті міщани організували йому пишний погреб.

Однак спорядили небіжчика не у козацьке яскраве вбрання, а в схимницький білий саван. У всохлих кістлявих руках теплилася тоненька воскова погребальна свічечка.

Коли догоряла одна, хтось із братчиків-киновитів, що, читавши псалтир та пильнувавши порядку, невідступно бдів при небіжчикові, запалював від її вогню іншу і стромляв гетьманові в руки.

У покоях густо пахло чадом і ладаном. Тут товклося чимало різного люду: хто приходив уклонитися прахові небіжчика, а хто просто поспішав задовольнити свою цікавість, бо не кожного ж дня гетьмани умирають! Пропустиш таку подію, а тоді що розказувать?

Тупенькі обивателі, глянувши на нерухоме тіло і сяк-так перехрестившись, починали з пильною увагою оглядати покої та прицмокувати: «Оце жив!» І зрештою виявлялося, що прийшли вони з однією метою: глянути, як «оце жив!» пан гетьман, ніщо інше їх не цікавило, жодна висока або жалосна думка не потривожила. Прийшли холодні — пішли заздрі.

Звільнені від навчання спудеї та браття-ктитори стежили, щоб перекупки з Боричевого узвозу не поцупили бува чого з одежі або домашнього скарбу.

Нагодився хтось у рудому сіряку, в чорній шапці-бирці, у постолах. Обличчя уважне, не мужиче. І погляд гострий, неспокійний. Сторожа примітила його одразу. Аж він і сам похибив: перед тілом гетьмана поклав на себе хрест не православний, а католицький. Козаки потроху, полеженьку виштовхали непроханого на подвір'я, а там, одвівши убік, дали бебехів — аж гехкало. Повинився: від митрополита Вельяміна Рутського зглядатай — подивитися і послухати, що та як діятиметься і говоритиметься. За ноги виволокли зглядатая на вулицю, кинули в багно. Хай радий буде, що не вбили — во спасення душі усопшого. Якби з іншої нагоди злапали — утопили б уніата в Дніпрі...

Неприкаяна, втеряна, вся у чорному, біля труни мужа свого сидить на ослоні Настя Конашевичівна, ще кілька днів тому пані гетьманова, а однині — просто удовиця. Самий дріб'язок одписав їй Петро з багатства. Та не прости одписав, а ще й призначив опікуном над її долею Іова Борецького, старця неблаганного, холодного справедливостю та суворістю своєю. Сама й дрібки грошей не матиме...

(Басенко К. Початок. — Харків, Харківська книжкова фабрика ім. М.Фрунзе, 1972 — С. 20-21)

*«... Усе своє життя присвятив боротьбі
за незалежність свого малого народу...»*

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ *(1597—1657)*

Ім'я цього гетьмана одне з найвідоміших не тільки в Україні, а й поза її межами. Син чигиринського підстарости, сотника Запорозького війська Михайла Хмельницького (загинув у битві під Цецорою 1620 року) народився у Чигирині, освіту здобув у єзуїтському колегіумі у Львові. Знав латинську, польську, турецьку, татарську та рідну мови, володів знаннями з історії, правничих наук, географії.

До сьогоднішнього дня збереглося понад півсотні портретів Хмельницького, інколи важко зрозуміти, якою ж насправді була зовнішність гетьмана. Однак можна стверджувати, що найточніше її відтворив на своїй гравюрі гданський майстер Гондіус, адже створив він її за життя Богдана Хмельницького: тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, неважке, але круто зрізане підборіддя. Був вище середнього зросту, мав міцну будову тіла — був «широкий у кістках». Поведінка гетьмана засвідчувала холеричний темперамент, який досить часто проявлявся в рисах його характеру, так чи інакше впливав на його вчинки та дії. Ті, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю гетьмана. Сучасні історики зазначають, що Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепністю — із мовчазністю, простота і щирість — з лукавством і мстивістю, доброта — з суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. В його характері дивовижно сплелися воедино відчайдушна сміливість і холонокровна обачність, принциповість, що межувала з впертістю, й готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас суперечлива натура.

У повсякденному житті гетьман був дуже скромною людиною. Він носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей чи дипломатичних прийомів одягав коштовне вбрання. Гетьманський палац у Чигирині не відрізнявся якоюсь особливою пишністю. Хмельницький вживав ту саму їжу, що й інші козаки, не відмовлявся від міцних напоїв. Його захопленням були голуби, у різновидах яких він розбирався досконало. Після смачного обіду чи вечері гетьман кутив турецьку люльку, міг заграти на бандурі. «Все на світі, і добре і лихе, діється з волі Божої», — говорив гетьман.

Очолити Національно — визвольну війну українського народу середини XVII, виявив себе талановитим полководцем (вигравши битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом, Жванцем), мудрим дипломатом (уміло ведучи переговори та укладаючи необхідні Україні угоди), фундатором Української держави. Помер 25 серпня 1657 року.

ДИТИНСТВО

...Біля Тясмину над кручею самотньо стояв хлопець — виросток дванадцяти-тринадцяти років. Видно було, що хлопець не почуває себе зовсім своїм у цих краях, не обжився з місцевими козачими хлопчачками. Він не стільки слухав кобзарські думи — «...у нашій славній Україні бували прешрашні, бездольні години», — як придивлявся до простих людей. Чигиринці вештались біля кобзарів під горою — святкове видовище! Одні відходили, йшли додому, інші приходили, клали до кошика кобзаря своє щире даяння, яке хто міг. Або якийсь козак підходив, на вухо кобзареві казав потаємне слово, мав на те короткий кивок голови і відходив. Хлопець помічав, що люди уважно дослухались до кобзарєвої думи про Наливайка і тут же поміж собою щось говорили, скрушно хитаючи головами.

Хлопець хоч і був височенький на зріст, прогонистий, але загоріле на сонці та вітрах лице з веснянками видавало його ще дитиною. Ростом же та тою недитячою увагою до кобзарєвої думи і до чигиринців хлопець здавався значно дорослішим. Зодягнений він був відмінно від таких же хлопчачків чигиринського

козацтва та дітей міщан, які вешталися, юрмились біля гурту з кобзарями, здебільшого зодягнені лише в довгі полотняні сорочки, без будь-яких штанчат. Часом їх нелегко було б відрізнити і від дівчаток того ж віку, коли б дівчатка не заплітали своїх куценьких кісок на голові. А хлопець, що стояв біля Тясміну, поверх легкої недовмотканої сорочки носив ще й короткі з бордового оксамиту штанці, прикрашені великою блискучою бляхою на пояску.

Він розумів, що та бляха, саме вона — навіть не оксамитові штанці та крамна сорочка, — відганяє від нього козачих хлопців, дратує їх і викликає глузливі репліки в хвилини найщирішого хлопцевого бажання зійтися з ними, порозумітись. І він обома руками чи по черзі то одною, то другою затуляв ту бляху, ховаючи її дратівне блищання. Та знав він і те, що бляха і оксамитові штани — це, як той дар Божий, суджене йому, синові старо-стівського урядника. А ці хлопчачі — між ними є й непогані, дуженькі: он як плавають сюди й туди впоперек Тясмину! Вони цікавили хлопця, з ними ж так хотілося б поштовхатися в тім натовпі біля кобзарів, разом видертися до фортеці на гору, аж на острюху, ганяти свинку ковіньками... І хлопець ще міцніше затискав у жмені блискучу бляху на пояску оксамитових штанців.

(Ле І. Богдан Хмельницький. — К.: Радянська Україна, 1969. — Т. 1. — С. 6-8)

Юнацькі роки

Нарешті в суботу перед святами в Києві Богданові дозволили виходити на прогулянку. Сам ректор Борецький завітав зранку до покою хворого. В кількох словах пригадали з Богданом свої львівські зустрічі, кілька розмов з преосвященним Лукарісом. Зрештою — благословив юнака на вихід. В супровід йому вже за дверима пообіцяв пані Мелашці надіслати двох найдоросліших у школі юнаків.

Які міркування спонукали статечного панотця порадити саме цим двом бурсакам ближче познайомитися з уславленим виучеником Львівської єзуїтської колеги, Мелашці важко було добрати.

Виходило, що панотець дбав лише про вік майбутніх приятелів підстаростенкові. Бо яке було б його товаришування з малечою.

Станіслав Кричевський перед цим теж навчався у віленських єзуїтів, але батьки, з православної білоруської шляхти, переїхали до Києва, діставши за вірну королівську службу кілька нових виселків на прикордонні річки Буг. На доучування в родинному благочестії батьки віддали Стася панотцеві Борецькому, знаючи його тверду руку в тім. Був це хлопець жвавий, за що і прозивався в школі непосидою, розбитний. Про всі новини в місті узнав першим і без утайки негайно ж розповідав друзям, уперто ламаючи білоруський акцент у мові на м'яку київську говірку.

Другий юнак був сином київського шляхтича урядовця Остафія Виговського, якому батько ще дома наказував зіходитися до товаришування лише з родовитим шляхетськими дітьми. Стася Кричевського він привабив своєю напрочуд ніжною лагідністю. Щоправда, доводилося його щоразу збивати з бундючного намагання вносити у вимову шляхетський тонус, милуватися складними польськими висловами.

Наслухані бойової слави чигиринського підстаростенка, звитяжця в двобої з турецьким беєм, бурсаки з великою повагою згодилися на пораду ректора ближче заізнатися з львів'янином. Попереджена панотцем Борецьким, Мелашка поперед себе впустила до Богдана в кімнату обох юнаків. За ці кілька тижнів перебування в покоях школи братства трохи знала їх як поважаних учнів бурси.

— Божа дяка пану ректору, Богдасю, надіслав цих двох юнаків для заізнання та розваг, — озвалася позаду в них Мелашка, причиняючи важкі дубові двері покою.

Богдан стояв біля вікна, милувався могутніми ясенями серед двору бурси. За кучерявими вітами ясенів десь мав бути Дніпро, на якого кортіло Богданові подивитися в цю пору мілководдя. Відчув у собі свіжу силу юнацького буяння, кортіло порівнятися бодай би з обмілілим серед літньої спеки Дніпром. Та і взагалі ж бо бачив його лише один раз у дитинстві на перевозі з Терехтемирова. Майже сім років минуло відтоді, ріка ставала в уяві якоюсь священною межею.

Не чув, коли розчинилися двері, і обернувся лише на лагідні материнські слова Мелашки. Здалося, що ці двоє молодиків у новенькому бурсацькому одязі не ввійшли, а з'явилися, як у казці. Високий, з великим гакуватим носом на худорлявім вилицюватім обличчі, неначе запозичив його у якогось захожого грека, стояв з поярковим брилем у руці, трохи випередивши свого приятеля. Другий поруч був значно нижчий, червонощокий мамин синок, неначе гнався за своїм високим приятелем і не смів випереджати. Коли Богдан озирнувся, обидва разом ступили йому назустріч. Червонощокий таки випередив, чомно і надто урочисто вітаючись з неприхованим запобіганням:

— Чолом зацному спудееві Львівської колегії!..

— Славу нашому звицязі, пану Хмяльніцькому з Чигирина, Богданові, — перебив басовитий голос високого з орлиним носом юнака, який не ховав білоруського акценту. — Я сабе бурсак Станіслав Кричевський. На старших курсах Богоявленської школи риторику та богословія студіюємо, аж вороги наші стогнуть від задрощів.

— Дуже радий вас бачити, хлопці, саме такими веселими. А пан?..— озвався Богдан, зачеплений жартівливим тоном білоруса. Другим зацікавився, бо він ще рясніше зашарівся по-дівочому. В ніяковості бурсак озирнувся на пані Мелашку, велику хустку видобув десь-то з бездонних кишень бурсацького кунтуша і втерся нею, як після доброї праці та хвилювання упарившись.

— Єстем син урядовця гродського Остафія Виговського, Івась, прошу папа... спудей риторики та римського права по їдному з Стасем курсу...

Богданові раптом уявилася одна з тендітних дочок львівського урядовця католицької канцелярії, яка на візиті в пана біскупа Соліковського, де були присутні учні колегії, з усякого приводу демонструвала свої надбання європейського виховання — вишукано модні реверанси. От-от присяде на одно коліно цей зніяковілий бурсак і на довершення вишуканої вимови по-дівочому реверансом почастує господаря покою. Та невимущена приятельська посмішка Богдана врівноважила бурська, він теж усміхнувся.

— Та ви ж бо такі хороші, хлопці! Як добре нагадали оце завітати. Велика дяка панотцеві Борецькому за таку доречну увагу.

— Превелебний панотець ректор просив звядомити пана...

— От-от, уже й пана... давайте будемо друзями, — перебив Богдан. — Буду вас звати просто Станіславом та Івасем, а мене, з ласки вашої, зовіть Богданом.

— Атож. Так воно куди ліпше для приятелювання, діти мої. Разом зростати маєте і чемність та зичливість мали би не в слові, а чином дружнім виказувати без величання,— схвалила Мелашко, маючи і цих двох немов-би як своїх вихованців.

Хлопці пожвавішали:

— Згода, цілковита згода... Богдане! В бурсі мяне звать Кричевськнм, бо з вигляду я здаюся старшим. Та б'юсь за те, щоби зватися між собою на ім'я, яко приятелі. Дуже радий... А нас послано паном ректором запросити уславленого звитяжця...

— І для щирішого спізнання раджу й цю випадкову подію в мому незначному житті віднести лише до наших матрикул для відому цікавих поколінь. Еж усі ми на свому місці зви тяжити повинні. То, прошу, куди маємо честь бути запрошені?

— До служби Божої в Софійському соборі. Його нарешті відвойовано... а так, так, прошу, відвойовано у бойовиську з уніатами! Такі хіба перепалки бойові витримував з уніатами і наш панотець Іов за той собор, ого, справжня війна! Завтра буде очищення собору від уніатів, правитиметься митрополича висвята престолу.

(Ле І. Богдан Хмельницький. — К.: Радянська Україна, 1969. — Т. 1. — С. 220-223)

Участь у поході на Дюнкерк

— Що ви гадаєте, ротмістре, про цю людину? — знічев'я заступив йому дорогу Гондіюс. — Вона мене бентежить, мов демон. Я бачив її двічі й її обличчя живе й тепер переді мною. Ще ніколи не вбивались мені у пам'ять людські риси так виразно, як капітанові. Але, коли хочу накреслити ці риси, вуглик випадає з пальців. Це демон, ротмістре!..

Ахіллес засміявся.

— Майстре людських рис, прешановний Гондінос, капітан не винен, що його матір під час вагітності бачила самі пожежі й січі. Ці риси від раси степових кондотьєрів, адже капітанів батько поліг від турецької кривої шаблюки, а бабуні його зміняли рогача на лука й гаківницю. Вам же, звиклих до оксамитних личок князівен та до лагідних рис ганзейських купців, що дають себе портретувати на старості літ у дозвіллі, цей степовий Марс сарматський здається демоном. Проте капітан - людина не буденна. Я говорив з ним колись у Варшаві й відразу потім сказав королеві, що це людина ладна на все святе й не святе. Але гай-гай, мій добрий майстре, тому, хто розмежує мені нині добро від зла, дам мішок цехінів».

Ішов капітан Хмельницький, знаючи собі повагу, стиснувши уста, високо піднявши голову. Смагляве обличчя відтінили чорні вуса та борода, підстрижені на іспанський кшталт, кучер упав на чоло, ясне, як відкинене забороло шолома. На капітані був жовтий шкіряний колег, зверху нього панцир. Чоботи носив по-німецьки, поверх колін затягнувши, і правицею у довгих, аж до ліктя, білих рукавицях стискав руків'я звичайної рейтарської шаблі. За поясом був застромлений начальницький пірнач».

... ці козаки України з їхнім капітаном Хмельницьким могли стати опорою коаліції Франції, Німеччини й Швейцарії, яку зміцнював Мазаріні, щоб раз назавжди зломити гордість віденського дому і мадридського двора».

...Ось ішли вони, степові рицарі, на подив юрбі, що залягла всю дорогу од узбережжя до Артурового двора. Ішли по двадцять у шеренгах, попереду пустивши корогви й бунчуки, що попливли над барвистим почтом капітана Хмельницького у супроводі мирного бою бубнів і грому литавр, козацькі мушкетери із мушкетами на плечі, дулом до землі, обвішані порохівницями й набоями, кремезні, невисокі, в іспанських, французьких та Голанських каптанах, у залізних шоломах; за ними спішені реєстровики-драгуни (бо коней погнав Топіка із обозом суходолом), вибрані, чорняві юнаки у білих і в мідяних, блискучих кирасах: ішла з горбачами й гаківницями запорозька славна

піхота, у жовтогарячих та малинових жупанах, бійці з-під Гравеліна й Дюнкерка, якими гордий був сам Конде, ішли лучники в кожухах і в татарських гостроверхих шапках, їх жахалися діти, ішли козацькі сапери, що вміли закладати міни, будувати шанці й редути та мости, ішли сотні козацьких охотників із рєстрових Кропивницького, білоцерківського і черкаського, Станіслава Кричевського полків-ішов цвіт низового лицарства, що ним капітан Хмельницький хотів похвастатись перед чужиною. Ішли посміхаючись, весело розглядаючись по юрбі, жартуючи з дівчатами, без вусі молодики, що над Каналом, на дюнах вперше вогнем ядер та бомб охрещені були, йшли й посічені, почорнілі у боях під Москвою, Солодицею й Охматовом ветерани ще школи Сагайдачного й Острянині, ратні товариші Хмельницького, що з ним хліб-сіль в походах ділив, на одне сідло голову клав і боярській та польській кінноті, й турецько-татарським ордам наставляв чоло. Ішли, аж гуділа під ними земля, і гедамунський люд підкидав у гору шапки й брилі, безперестану віватував; високо-високо — над степовими центуріями ширяли орли, що чули народження слави».

...Ротмістр Петро Гловацький із Волині, каправий, з рудим чубом, мов у баби, проте завзятий лицар, що під Дюнкерком шанці звалив іспанським трупом і перший з багніону прапор ворожий здер. І цього милував капітан Хмельницький. Казали, як милував капітан Хмельницький і галицьких юнаків Креховецького, Таторима, Гординського, Березовського, Стойкевича, що втекли до нього, пограбовані Потоцьким, і не видав їх лядським комісарам».

Це шляхетно уроджений Станіслав Мрозовицький, син тербовлянського підстаростича ... Молоде і не помітне. Його бандитом проголосили за неслухняність, і повертатись додому не може. Капітан знайшов його в Парижі, і з того часу з ним не розлучається. Хлоп'я хитре і митке, в кожному ремеслі не дурне. Його козаки звать у нас Морозенком „».

Обличчя Богдана Хмельницького раз поринало в темін, раз виступало з темені, спалахуючи від кармазину заграв, коли червоні кігті кострищ на подвір'ї ... Мужва бенкетувала, але капітан кам'янів у незбагненній задумі. Наче схуд ... Гострішим стало

хмуре, в скелі рите й вихором обвіяне обличчя, обрамлене густою, чорною бородою. Важким чолом, мов по осінньому небі, перебігали часті неспокійні хмарки. Карі, недовірливі очі, що рідко, здається бували рахманными, під стріхою густих брів, впирались у бесідників, хотіли проглянути їх наскрізь. А іноді займалися жаром, неначе вовчі, жевріли тихою таємною радістю, щоб за мить погаснути в бездонній, жалібній безнадії.

(Косач Ю. Рубікон Хмельницького (історичний роман). — К.: Видавництво «Україна», 2001. — С. 13-17, 48-58)

Напередодні повстання

Не обігріла Богдана та королівська ласка, не відчув він душею бодай якогось полегшення. Суд і кара Івана Сулими вгашили й рештки якоїсь-то поваги до коронної верхівки, блякла й віра в державний її розум. Ще більш тісною й морозно-лютою здалась йому Варшава. Набридла метушливість і тіснота в посольському дворі, нестихаючий клопіт послів на сейм від українських воеводств, що, як розбуркані бджоли, гули, бентежачи Варшаву.

А наближалась уже й пора весняної слизоти. Та й не це квапило Хмельницького, якому годилося б тепер притертися до Корони, як вісь у новім колесі, затриматись би, як радив і сам коронний. Та Богдан квапився.

— Мушу випередити весняне бездоріжжя. А маю й до матері на Білорусь завітати, — помірковано пояснював свою поквапність. При згадці про матір, як жива, постала й страшна картина смертельного катування вітчима. Якою ціною платитимуть чорні кати в єзуїтських сутанах? Розп'яттями на хрестах залякують подніпрянського трударя, пожадливо прагнучи до зверхності над ним...

Двір і коронний гетьман лагодились виряджати полковника Хмельницького, військового писаря козачого реєстру, вже як свого, самим королем втішеного. Сотня Чигиринського полку, що привела тих нещасних сулимівців на страту, тепер мала наказ іти в супровід полковника Хмельницького.

— Не треба сотні! — заперечив Богдан. — Трьох козаків вислать. — Щось ганебне ввижалося йому в тій сотні, яка водить козачу старшину на смертну кару...

Джури коронного вслухались, як велів Карпові добрати собі тих трьох. Ніхто в Варшаві не розумів показної скромності, як і нагальності виїзду писаря на Україну. Інша справа — козачі полковники. Давно вже вибрались вони з цієї сеймової колотнечі. Деякі ще мали надію бути призначеними та й сподівалися здибатись для порозуміння з Богданом. Адже віднині пригрітій королівською ласкою писар багато важить у житті кожного старшини з реестру.

З Варшави ж нагально збирався виїздити й султанський посланець. Замерзлі річки спрощували шляхи його повернення аж у Стамбул. Назрулла в кайданах при найпильнішій охороні був чи не найпоціннішим дарунком султанові від короля Владислава. День виїзду султанського посланця, як і його шляхи повернення на батьківщину, тримали у великій таємниці. Не близький той шлях до Стамбула і завжди небезпечний здовженими козачими верствами! Певне, на Кам'янець поїде, так ближче, хоч міг би й Крим відвідати. Пригасли ж козачі вихровії, вільнішими стали й ті верстви.

Назруллі наказано будь-які побачення, особливо з козаками. Бо ж тільки смертником його лічили в султанського посланця. Як королівський дарунок готували його на втіху, на вишукані криваві забавки султанського двору!

Турецький посланець вважався найспритішим дипломатом дивану та султана. Уникав інших послів, осудливо, часом і підозріливо, ставився до зближення з посольствами інших країн та з посланцями.

Все ж і він спокусився на гоноровиту коронну ласку, не помисливши, згодився на дипломатичну зустріч і розмови в коронного з новим військовим писарем реєстрового козацтва полковником Хмельницьким.

Була то зовсім скромна, гостинна зустріч. Коронному гетьманові Станіславу Конецпольському майже щодня доводилось проводити ці зустрічі з дипломатами та гостями сейму. Обдаровував увагою своїх гостей з воєводств, особливо ж дипломатів.

— Справді, доречна думка пана полковника! — навіть похвалив коронний той перший дипломатичний захід військового писаря козацтва.

На ту коротку розмову влаштовано модний у Європі так званий «файф-о-клок», який полюбляла бундючна верхівка шляхти. Місцем для нього обрали нашвидку прибрані покої в столичній резиденції самого коронного. Ні сторонніх гостей, ані зайвих слуг! Просто і діловито. Пан коронний гостинно запросив султанського посланця на те прощальне побачення, наслідуючи нові європейські прийоми, бо й сам мав виїздити вже до Бара.

Ті самі мотивації були приводом і для появи на цій зустрічі новопризначеного козачого писаря. В гостинній бесіді просто й доречно заплелося в ділову розмову лише одне спільне для всіх питання: козацько-турецькі взаємини при новому становищі українського козацтва.

Турок дипломатично вивертася, покладаючи провину за незлагоди в турецько-козацьких зачіпках лише на козаків. Богдан і не відмовлявся:

— Можливо, й було таке... — мовив помірковано. — Та маємо полагоджувати ті розхитані в минулому добросусідські взаємини. Ваш же приблудний престолонаслідник каламутив воду... Тож мусимо мати якусь-то сталу думку дивану. Ходить-бо о повній домовленості, про яку я, військовий писар, міркую, як про добросусідський мир двох народів — країни Півмісяця і подніпрянського народу України. Мусимо заректися кривдити права та майно сусіда! Саме так і буде мною поставлене це питання в козачому колі. І то негайно ж по поверненні, якщо на той час козацтво матиме погідну думку й від самого дивану.

— Не маю чого гаятися в Варшаві й я, слуга благословенного Аллахом султана. А на весну ми, з милості Аллаха та з волі падишаха, поставимо цю пропозицію підніжків аллаха, завжди неспокійних наших сусідів. Але ж диван може розглядати справу лише тоді, коли дістане від козаків справжні запевнення й дарунки.

Розмову вели лише турецькою мовою, приховуючись від слуг. Розмовляли, стоячи біля високих столиків з вином та закусками, як при випадковій зустрічі. Корона польська вміла пригостити дипломатів!.. Конецпольський теж не потребував перекладу, пристойно розуміючи турецьку мову. Досить щиро й він пригублював келих з традиційним для коронного угорським вином, принагідно обдаровуючи гостей чарівною усмішкою можновладного

господаря. Богдан і не заперечував проти умов, поставлених турком, але категорично обстоював потребу цілковитої згоди українського народу, висловлену устами козачого кола...

В день виїзду ніхто не зважав на те, куди ходить козачий писар, з ким прощається та які розмови провадить. Кілька разів підходив і до чигиринців із сотні, яка допровадила Івана Судиму на цю ганебну кару. Козаки ледве знаходили слово бодай би на відповідь, коли правляться додому, якими шляхами. Адже говорять з військовим писарем: ганити буде їх за службу а чи доколятиме за ту ганьбу з Сулимою?..

Козачі полковники після того холодного прийому в короля никали якийсь час поміж сеймуючою шляхтою. Польний гетьман Микола Потоцький багатьох з них закликав на сотні й полки каральних військ на Україні.

Богдан дочувся й про це. Відомо йому стало, що деякі полки реєстровців самі обирають собі полковників, що досі вирує бунтівничий шал на Україні, наче щерба в казанах, спроквола закипає народний гнів!

— Розрадити б козаків... — майже наказував чигиринцям. — Забагато голів так нерозумно покладено вже через тих необачних проводирів. Як нерівна сварка з п'яних очей... Так і перекажіть чигиринському полковникові Скидану. На весну будемо все козаچه коло старшин громадити. Ладувать маємо в першу чергу збройні козачі сили. Але й про гречкосія на хуторах і селах пам'ятаймо. Ріллі нещасній сталого господаря давати час! Так і перекажіть, багато господарів на українських землях завелось!

— Реєстровцям переказати? — зважився запитати підхорунжий при сотні.

— А чого ж, можна й реєстровцям. Мовлю про люд український як на хуторах, так і... в містах. Не всі ж і реєстровці дітьми свого краю стали.

Підхорунжий лячно озирався, не дослухався б ще хтось до таких загадкових наказів козачого писаря. Як притчі на церковній відправі чигиринського пароха!..

(Ле І. Богдан Хмельницький. — К.: Радянська Україна, 1969. — Т. 1. — С. 7-11)

Народна пісня. Хмельницький та Барабаш

Як із день-години
Зчиналися великі війни на Україні,
Оттогді ж то не могли обібрати,
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша білоцерківський.
Оттогді вони од своїх рук листи писали,
До короля Радислава послали.
Тогді ж то король Радислав листи читає,
Назад одсилає,
У городі Черкаськім Барабаша гетьманом настановляє:
«Будь ти, Барабаш, у городі Черкаськім гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білій Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигирині хоть писарем
військовим».
Оттогді ж то небагато Барабаш,
Гетьман молодий, гетьманував —
Тільки півтора года.
Тогді ж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його вітав
І стиха словами промовляв:
«Ей, пане куме, пане Барабаше,
Пане гетьмане молодий!
Чи не могли б ми з тобою удвох
Королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?»
Оттогді ж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляв:
«Ей, пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий!
Нащо нам з тобою королевські листи удвох читати,
Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати? ;

Чи не лучче нам із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль по вік-вічний уживати?»
Дивіться також
Оттогді-то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє мав,
Ще кращими напівками вітає.
Оттогді-то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмельницького
Дорогого напівку напивсь,
Дак у його і спать поваливсь.
Оттогді-то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця
Щирозлотний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого повіреного добре кликав-
покликав:
«Ей, слуго ти мій, повірений Хмельницького!
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського,
До пані Барабашевої прибувати,
Королевські листи до рук добре приймати».
Оттогді-то слуга, повірений Хмельницького,
Добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом,
Пильною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов — шличок із себе скидав,
У світлицю ввійшов — низький поклон послав,
Тії значки на скам'ї покладав,
А ще стиха словами промовляв:
«Ей, пані, — каже, — ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
Уже ж тепер твій пан Барабаш, гетьман молодий,

На славній Україні з Хмельницьким великі банкети вчиняють,
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листи королевські оддати,
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?»
Оттогді ж то пані Барабашева, гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
«Ей, не з горя-біди мойому пану Барабашу
Схотілося на славній Україні з кумом своїм
Хмельницьким
Великі банкети вчиняти!
Нащо б їм королевські листи удвох читати?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль вічної часи уживати?
А тепер нехай не зарікається Барабаш, гетьма молодий,
На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комари годувати —
Од кума свого Хмельницького».
Оттогді ж то пані молодая Барабашева
Стиха словами промовляє:
«Ей, слуго, повірений Хмельницького!
Не могу я тобі листи королевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт отходжати,
Королевські листи у шкатулі із землі виймати».
Оттогді-то слуга, повірений Хмельницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною
До воріт одходжав,
Шкатулку з землі з королевськими листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною
До города Чигрина прибував,

Своєму пану Хмельницькому
Королевські листи до рук добре отдавав.
Оттогді-то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Королевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає;
Тогді й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає
Да на старосту свого Крачевського кличе, добре покликає:
«Ей, старосто, — каже, — ти мій, старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав, —
Ще б нас могли ляхи,
Мостивії пани,
За білозорів почитати».
Оттогді-то Хмельницький
Як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша
Велике пересердіє мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного з собою забирав.
Оттогді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковниче — Максиме ольшанський,
А другий полковни-че — Мартине полтавський,
Третій полковниче — Іване Богуне,
А четвертий — Матвій Бороховичу.
Оттогді-то вони на славу Україну прибували,
Королевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогді-то у святий день, у божественний, у вовторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський очинаш читайте,

На лядські табори найжджайте,
Лядські табори на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!»
Оттогді-то козаки, друзі, молодці, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський очинаш читали,
На лядській табори найжджали,
Лядські табори на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.
Оттогді-то Барабаш, гетьман молодий,
Конем поїжджає,
Плаче-ридає
І стиха словами промовляє:
«Ей, пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий!
Нащо б тобі королевські листи у пані Барабашевої
визволяти?
Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати?
Не лучче б тобі з нами, із ляхами,
З мостивими панями,
Хліб-сіль з упокоєм уживати?»
Оттогді-то Хмельницький
Стиха словами промовляє:
«Ей, пане куме, пане Барабашу,
Пане гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами докоряти, —
Не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку, як галку, зняти.
Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
Турському султану у подарунку одіслати».
Оттогді-то Хмельницький, як сі слова зговорив,
Так гаразд-добре й учинив:
Куму своєму Барабашеві, гетьмайу молодому,

З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському султану у подарунку одіслав,
З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став.
Оттогді ж то козаки, діти, друзі, молодці,
Стиха словами промовляли;
«Ей, гетьмане Хмельницький,
Батьо наш, Зинов Богдане чигиринський!
Дай, боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!»
Господи, утверди люду царського,
Народу християнського,
Всім слушащим,
Всім православним християнам
Пошли, боже, много літ!

*Думи пісні про Б. Хмельницького — К.: Муз. Україна,
1970 — С. 34-38*

Битва під Жовтими Водами

У Варшаві вважали, що бунт на Запорозжжі, який підняв чигиринський сотник Зиновій-Богдан Хмельницький, буде швидко придушено. Як це було з повстаннями Тараса Федоровича, Сулими, Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні... Як це було десятки разів до того, починаючи від Криштофа Косинського і Северина Наливайка.

Коронний гетьман Микола Потоцький зібрав своє військо під Черкасами і був готовий зразу ж іти на Запорізьку Січ. Він лютував. У своїх універсалах погрожував винищити сім'ї тих, хто тікатиме на Січ. Жорстокість, жорстокість і ще раз жорстокість — ось що зараз треба Україні, вважав він.

У листі до короля Владислава IV Потоцький намагався розвіяти легковажні варшавські настрої; він писав, що треба «погасити згубну пожежу, яка так розгорілась, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до сваволі і де б не замишляли на життя і майно своїх панів і орендарів...» Потоцький називав Хмельницького «безрозсудною» людиною, яка

не піддається на умовляння, та ще й сам зухвало вимагає від коронного, аби той вивів свою армію з України, хоче знищити королівське управління польської держави, «повалити священні узаконення Речі Посполитої, для утвердження котрих затрачено стільки праці й старань і так багато пролито шляхетської крові».

Але пани у Варшаві були певні своєї сили. «Ви лякаєтесь мани!» — відписував до Потоцького коронний канцлер Юрій Оссолінський. Проте домовленість козаків з кримськими татарами насторожувала й варшав'ян.

...Вісім днів весняне сонце обпалювало обличчя шукачів легкої слави. Вісім днів вимірювали степи й вибалки, продиралися крізь діброви, перепливали повноводні ріки. Де він, той ворог? У яких гаях заховався? У якому степу ночує?

Безмовні простори України розстиляли перед ними свої непевні дороги, а крикливе вороння наганяло забобонного страху: чому кружляє над головами? Що віщує? Чиї очі клюватиме завтра чи позавтра?.. Ще одна річечка перетинає їм шлях. Каламутна, жовто-глиниста.

— Де ми? — схиляється з сідла Стефан до реєстрового козака Чечеля. Той ніби читав невидиму книгу землі: нюхне повітря, оглянеться навкруг (сказано — запорозький бувалець!) і мовить:

— На Жовтій Воді ми теперка. Так зветься оцей ручай. Він до Малого Інгульця біжить. — Наставляє долоню над очима — сонце вже падало прямо на хвильки річечки й робило її бурштиново-прозорою... Але хто там, по той бік, у степу, за тими горбами отаборився?

— Пане Стефане, та то ж запорожці! — шосили гукає Чечель радо, немовби побачив давніх приятелів. Авжеж, серед них у нього багато друзів. Бо ті, що на Січі лишалися, всі до Хмеля пристали, хоч і реєстровці.

Прозоро-голубі очі гетьманича заіскрилися: нарешті! Вони таки знайшли. О, як довго чекали!.. Тепер треба розбити табір по цей бік потоку, дочекатись своїх реєстровців і драгунів, що пливуть на човнах Дніпром (там половина його загону!). Тим часом можна приглянутись до ворога, вивчити його, а потім... Щоб одним ударом! Гм... батько навчав: у бій не вступати, тримати оборону, а до

нього послати гінців — усе військо його кварцяне прийде на поміч! Гінця він пошле. Але не чекатиме коронних військ, розпочне бій сам, а там і до Січі добереться. Хай тільки те плавне військо з драгунами-реєстровцями прибуде з Барабашем і Джалалієм!..

Перемога, певно, уже чекає на нього, бо козаки, які підійшли до Жовтої Води, хоч і побачили їх, а не кидаються в бій. Бояться. І навіть за своїм хлопським звичаєм не насміхаються над ними. Сидять тихо у своєму чотирикутному таборі. Ніби для такого сидіння й прийшли сюди.

Стефан об'їздив свій табір, що швидко обгортає себе шанцями і валами. Вони стануть по цей бік каламутного ручая. На валах поставлять гармати. З боків прикриють драгуни Барабаша і Джалалія... власне, ті ж самі козаки-реєстровці, одягнені в німецьку одіж. Ось-ось вони підйдуть... Над ними Стефан поставить полковника Кречовського, що також веде плавне військо. Хоча, здається, він якийсь родич Хмельницькому. А втім, реєстровець, шляхтич...

Чечель вдивляється в обрій. Молодий Потоцький і собі з бенетею поглядав туди. Доки вони тут свій табір збудують, дивись, і коронне військо наспіє. Треба поспішати! Он куриться степ. Чи не запізнались вони славу свою тут почати? А що скаже Чечель, хто то іде?

Чечель злякано дивиться йому в очі. По запилюжених вилицях котяться тонкі струмочки поту. Надвечірня спека!..

— Біда! По-моєму, біля Кам'яного Броду драгуни перебігли до Хмеля!.. — Чечель говорить щось неймовірно!.. — Ото — бачите? — курява. То ж татари на своїх конях возять наших драгунів до табору Хмельницького.

— Татари!.. Встигли!...

— Здається, це орда перекопського мурзи Тугайбея.

Ногайська орда - це небагато. Але войовничезавзяття гетьманича згасло. Лише Стефан Чарнецький високо тримав голову. Хіба щось трапилося? Від хлопів вони чекали іншого? Оцих мерзотників тому й потрібно негайно винищити! Питаєте як? Ну, певна річ, коли плавні драгуни зрадили, сил у них тепер замало. Але — чорт забирай! — хіба вони не шляхетні лицарі? Хіба шаблі

їхні загупились, а розуму менше, ніж у того зброду? Вони замкнуться у своєму таборі, будуть відбиватися, доки не підоспіє пан коронний гетьман. Нехай жовніри викочують гармати на вали. О, пан Стефан уже розпорядився і дозволив кільком корогвам вийти з табору? Нехай це буде несподіванкою для хлопів.

Та що там? В козацькому таборі, по той бік Жовтої Води, грають труби, б'ють у котли. На білому аргамаку роз'їжджає перед своїм воїнством сам Хмельницький. І такий гучний голос в нього, що чути в польському таборі.

Нараз жива лавина ніби викотилася з козацького табору, хлюпнула в ручай і перекотилася через нього. З польських валів дружно вдарили гармати. Стефан Потоцький владним помахом жезла кидає в бій полки. Але що це? Хитнулися королівські корогви драгунів, зламалася рівна лінія їхніх рядів — ще мить хаосу, і вже стрімко мчать драгуни-піхотинці, немов гнане бурєю перекотиполе, мчать до козаків!..

Полотніє Стефан. Панікує шляхта, відсовується назад. Огледівся молодий полководець на комісара і ще більше розгубився. Той заганяв рештки своїх жовнірів, як овець, під захист табірною укріплення...

Ніч пройшла в тривозі. А ранок виявився пекельним: козаки зусбіч обсіли польський табір - відрізали від пасовищ і водопою. Знахабніло-веселими вигуками ще більше наганяли ляку на шляхту. Пани намагалися бадьоритися.

— Тримайтесь, панове. Скоро підійде підмога. Тоді усіх хлопів перетопимо в оцій каламутній багнюці! — хоробриться пан Чарнецький.

— Гей, панове, слухайте мене! Не губіть себе даремно, все одно вам не вибратися! — Гучний розкотистий голос Хмельницького тепер знали добре в шляхетському таборі. — Навіщо проливати нам братню кров? Уже й без того земля від крові стала хижою!.. Пришліте когось на переговори — миром можемо дійти згоди. — Хмельницький був так близько, що, здавалося, можна було його дістати шаблею. Але ніхто не ворухнувся: краще переговори, аніж оця пастка.

Знатні шляхтичі презирнулися: треба б когось послати на перемови... Мине якийсь час... Пан Стефан кивнув до Чарнецького: мовляв, іди! Ти дотепніший на вигадки. Той значливо скри-

вив уста, в куточках весело-грайливих очей приховав усміх. Що ж, він буде виручати пана Стефана. Але нехай знає світле панство про його послугу і, зрештою, мужність... Адже мусить іти... в це лігво Тамерланове!..

— Виручай, доки не пізно. Бо як прийдуть татари — всі дістанемось звірам на обід! — насупив сизі брови Шемберг і суворо стиснув тонкі губи...

Чарнецький перебував у таборі козаків недовго. Повернувся швидко і передав бажання повстанців: нехай пани віддадуть козакам усі гармати і йдуть звідси...

— І все? — дивується панство. Що ті гармати, коли можна вирватись на волю! Звичайно ж! Вони віддадуть їх... Треба скоріше забиратися звідси геть!.. А там... Пан коронний гетьман ось-ось прийде до них...

Але чому це слідом за ними назирці ідуть козаки? Вони не стріляють і не доганяють їх. Отак нависли над спинами і йдуть... Спинилися відступаючі — спинилися й козаки. Ось попереду яр. Чечель сказав: Княжий Байрак. Значить, на сім кілометрів уже відійшли від Жовтих Вод. Спустилися вниз і застряли: всі переходи завалені деревами, каміннями... На дні яру розлився ручай — земля перетворилася на болото. І тут на голови посипався дощ стріл — татари! Ось воно...

Заговорили козацькі гармати. А з ними й ті, що були донедавна... польськими!.. Це було 6 травня 1648 року.

Дводенна битва скінчилася. Козаки спинялись над тілами убитого Шемберга, Сапєги і щойно померлого від ран Стефана Поцького... Над сотнями інших панів. Скрушно хитали головами:

— Бідний, бідний пане Степане! Не втрапив, небоже, на Запорожжя, не знайшов гаразд шляху.

...Коронний гетьман не йняв віри. Як? Загинули всі до одного? Один ти, Чечеле, порятувався? Поганий нечестивцю і лайно! Ти все брешеш. Напевне, зраднику, перекинувся сам до хлопів і тепер прийшов як вивідчик. Анумо, підігрійте отому лайдаку п'яти!..

Гріли Чечеля на розпеченому залізі, конав і на палі — за щиру службу королеві польському плату діставав...

*(Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки».
Історична повість. ж. «Вітчизна» № 11-12, 2004 р.)*

...Неначе й світ розвиднімося Богданові, коли надвечір замовкла надсадна рубанина й запала легка, як підвечірній туман, тиша.

Дві шабельні вшкрябини на лівій руці гетьмана мастив Тодось Гаркуша гарячим лоєм. За ніч вони присохли й тільки болем нагадували про вчорашню велику перемогу.

— Так, Тодось, вчора ми таки перемогли! — радо мовив Богдан. — Гадаю, що панн Потоцькі вже не повернуті, цієї кривавої поразки...

— Як-то не повернуть? — для годиться допитувався Гаркуша.

— Не повернуть на власну користь, їх таки побито вчора, як пса в чужому дворі. Напрошуються он на потрактування, щоб миром-ладом розійтись.

— То й розійдемося?

— А чого ж, можемо й розійтись, — засміявся гетьман. — Зустрінемо їхніх посланців, та й наші полковники з Петром Дорошенком ще з ночі пішли до них на їхнє запрошення... Дізнайся-но, брате, хто біля Вешняка купиться, а я навідаюсь до наших поранених.

В такому доброму гуморі застала повеликодна тепла днина Богдана Хмельницького. Жартував біля поранених козаків, яким старіші запорожці полегшували, як могли, їхні болі. В густий перелісок поносили їх, літеплом одмочували зашкарублі пов'язки, мастили рани смальцем, корпію та листя чемериці прикладали й зав'язували чистим ганчір'ям. А щире слово гетьмана чи не найбільшу полегкість приносило їм. Не придивлявся, не впізнавав котрогось одного, бо всі були йому в цім бою, якщо не дітьми, то рідними братами.

За ніч дехто з поранених помер. Серед них лежав ледь прикритий полковничим кунтушем знекровлений, з відрубаною рукою Григорій Лутай. Не стримався Богдан, на коліно припав і праву вцілілу руку вояка взяв у свою. Важка й мовчазна рука мертвого звитяжця, який своєю смертю перегородив путь шляхті на Україну. Сльоза з очей гетьмана впала на ту холодну руку звитяжця. Як отверезився, поклав руку на груди, на джуру озирнувся.

(Ле І. Богдан Хмельницький. — К.: Радянська Україна, 1969. — Т. 1. — С. 7-11)

Битва під Корсунем

Потоцький дав наказ палити усе навкруг — міста й містечка, села, скирти соломи й сіна, степ. Калиновський заперечував (і не лише з власної амбіції!): краще відступити зараз, сила козаків, певно, надмірно велика, кварцяному війську не витримати довго!.. І потім, навіщо вони самі утруднюють своє перебування тут, навіщо знищують усе? Їм теж потрібен корм для коней, харч для жовнірів... До того ж пан коронний обрав для бою незручну місцевість — позаду яри і провалля, попереду — горби!..

Та ось у таборі польському підбитим птахом упала звістка: Стефан Потоцький і все його воїнство загинуло. Хмельницький і татари перекопського мурзи Тугайбея — під Смілою. Ідуть на Корсунь!..

— Пане гетьмане, оцього хлопа вхопили біля наших шанців. Назвався Самійлом Зарудним, — з порога починає говорити польний гетьман Мартин Калиновський. — Послухайте, що він скаже про ворожу силу...

Коронний гетьман піднімає важку сиву голову зі столу й дивиться вперед каламутними очима. Калиновський кривить уста — знову всю ніч пан коронний пиячив і бавився з паскудними дівками. Чи ж здатний він розумно мислити?

— Я хотів би, щоби пан гетьман послухав цього хлопа. Він дає точні відомості про сили підступного ворога і... Треба негайно щось вирішувати.

16 травня 1648 р. польсько-шляхетські війська почали відступати чотирикутним табором. Провідник, перебіглий козак Самійло Зарудний, вказував дорогу — на Богуслав, через Горохову Діброву, до Корсуня степом, навпростець...

Гаряча спека гнітила закутих у залізні лати польських лицарів. Тяжко дихали коні, тягнучи в центрі рухомого табору гармати й навантажені панським добром ридвани. Наступного дня військо почало поволі спускатись у долину — і раптом град куль та стріл посипався на голови, немовби з неба. Козаки й татари, що влаштували тут засідку, то кидалися на обоз, то відходили назад. Драгуни-козаки, що були у війську коронного гетьмана, відразу ж перебігли на бік повстанців. Чотирикутник табору

зруйнувався і так ледве сповз у долину, де гушавіла зелена діброва. Враз передні вози полетіли сторч і застряли. На них напирали задні. Вози, коні, люди, ридвани, гармати — все валилося одне на одного, нестримно зсуваючись з пагорба.

— Що там? Чому спинились? — гукали задні й не в силі були спинитись.

— Тут рів! Стій!.. Стій!..

Але інші вози котилися з гори й налітали на передніх. По боках же були провалля, і ті, хто встигав завернути убік, стрімголов котилися в них...

— Куди нас привели?

— У пана коронного спитайте!

— Старий дурень! П'яниця!

— Хто сміє лаяти пана коронного?

— Де він, той коронний? Зараз я йому карк зламаю.

— Ваша справа слухатись, негідники!

— Кого? Пся крев!..

— Зрада! Це повна зрада!

— Он пан Корецький уже тікає з табору. Зі своїми людьми пробивається... На коней!..

— Рятуйтеся, хто може!

— Хто це кричить? А, пан Домінік Заславський!.. Шкура!..

Усі загинемо!.. Тримайтеся купи.

— Козаки-и-и!.. Татари-и-и!

Злива куль і стріл притишила неймовірний галас і лайку. Лише на правому крилі кляв гетьмана Потоцького Мартин Калиновський. На другому боці табору коронний гетьман слав прокляття Калиновському, доки не стихло це небачене побоїсько... І на місці гуків, прокльонів і стогонів запанувала насмішкуватореготлива мова хлопів.

— Оце вам, панки-ляшки, наш козацький квас: не одного пана-ляха козак за чуба тряс!

— А це хто? Либонь, Потоцький! І сидить собі у ридвані, як засватана пані. Гей, вилазь, пане Потоцький! Чом у тебе й досі розум жіноцький! Велимо тебе до хана віддати, щоб навчили тебе кримці-ногаї сирої кобиліни жувати!..

- Не хотіли з нами в мирі жити — жадібність очі виїла!
- Нашу волю хотіли залигати, думали, щасливішими стануть. Агей, пани ляхи! Яким мечем воювали, від того і погинете...
- Каже Потоцький нашому Хмелю: хлопе, чим заплатиш зацному рицарству орд татарських за цю перемогу?
- Тобою, ясновельможний пане, тобою і тобі подібними!..
- А що Тугайбей і його ногаї?
- Називають нас уже не гяурами, а братами. Бенкетують зі старшинами.

Татарські мурзи справді бенкетували з козацтвом і присягалися у вірності. А татарський хроніст Гаджа Мегмет Сенаї у своїх записах іменував Богдана Хмельницького «прекрасним вождем наддніпрянського козацтва, левом з добрим іменем, людиною надзвичайної хоробрості серед тих хоробрих людей, що в своїх церквах мають дзвони...».

Народ український торжествував — уся окупаційна польська армія на українській землі була знищена в Корсунській битві.

(Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки».

Історична повість. ж. «Вітчизна» № 11-12, 2004 р.)

Битва під Пилявцями

Гонець вдивляється в сизо-туманну далечінь осені й мацає паперовий згорток. Через кілька днів севські воєводи напишуть до царя московського: «Вересня 14-го дня був у поляків із запорозькими козаками бій великий під містом Костянтинівим... і бою між ними було півтора дні та ніч. І в тому бою козаки й татари поляків і німців побили, й обоз і наряд поїмали, а князь Домінік Заславський да князь Єрмей Вишневецький побігли...»

Козацький гінець посміхається: побігли! А ще й як прудко! За два дні доскочили від річечки Пилявки до Львова, хоча, як звичайно, пани долали ту відстань у триста кілометрів за кілька тижнів. Тепер народ їх прозвав «пилявчиками!» І обоз дістався козакам чималий. Кажуть, гетьман у Чигирині закопав двадцять бочок срібла! А хіба він, значковий товариш Полтавського полку Іван Іскра, не зажив собі добра на тому Пилявецькому полі?

Бо ж таки пани добре вирядилися на тую битву. І Ярема Вишневецький зі своєю пихатою шляхтою. І трійця поважних польських князів, яких дотепний гетьман козацький прозвав — «перина», «латина» і «дитина». «Перина» — то Домінік Заславський, що з розкошами не розлучався і в поході. «Латина» — то Микола Остророг, рід якого здавна славився у Польщі своєю ученістю. «Дитина» — то молодий Олександр Конецпольський, що шукав собі слави полководця у боротьбі з неслухняними хлопами.

З ранку до ночі бенкетували пани за пишними столами, на яких красувалися виготовлені з тістечок і цукру лані, леви, троянди; дзвеніли кришталеві чарки й срібні — о скільки тут було срібла! — келихи!.. Було, нап'ються пани й виходять на вал, кричать:

— Боже, не помагай нікому — ні нам, ні козакам, а тільки дивися, як ми тих мерзотних хлопів одними пострілами розженемо!

— Та що ви — на це бидло шкода й куль витратити! — гукав інший пан. — Ми їх нагаями розженемо! На палю всіх!..

— Не треба на палю, вельможне панство, — заперечував розсудливіший, бо хто ж тоді нам буде панщину відробляти?

Від реготу трясся польський табір. А козаки мовчки відсиджувалися за своїми возами й валами у таборі, лише скреготали зубами. Від люті рвалися до бою. Та гетьман суворо утримував — ще не час! Ось-ось підійде славний Максим Кривоніс з Поділля зі своїм незчисленим війством. Прибуде і хитруватий Карабей-мурза зі своєю ордою. Щоб разом ударити.

А вельможне панство дедалі сміливішало. Забуло і Жовті Води, і Корсунь... Хизувались один поперед другим. Вершники гарцювали на ставних конях — луки при сідлах із срібла, мережані узорами чепраки, позолочені стремена, шаблі зі срібною насічкою, підбиті дорогими хутрами оксамитові кунтуші; з перекошених шапок, опущених соболями, спадають довгі китиці, усипані коштовними камінцями; багаті мечі зі срібними чи золотими руків'ями...

А тоді усе покотилося під навальним світанковим: «Слава-а-а!» На гребельці через Пилявку полягли сендомирський і мінський полки, за ними наклали головами інші, що кинулись, було, рятуватися через річку. Добре поорали пани списами земельку українську, а прапорами своїми прикрили рани її.

Гей, ну, козаки! Гей, ну у скоки.
Та заберімося в боки!
Загнали панів геть аж за Віслу,
Не вернуться і в три роки...

Так співалося в новій пісні після Пилявецької битви. Скільки їх народжувалось, тих пісень, щоднини. Аби пам'ятав. Та й справді, далеко забігли тоді недобиті ляхи, аж до Львова. І коли б не осінь, не слякота — були б козаки за Віслою!

*(Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки».
Історична повість. ж. «Вітчизна» № 11-12, 2004 р.)*

Під Замостям

Я припинив ту розмову, нагадавши про посла, та, власне, й не маючи охоти вести її далі, бо й навіщо?

Не було для мене таємницею, що старшини гризлися між собою, готові мене в ложці води втопити, і кожному лиш булава сяяла, а що за булавою — ніхто не вмів бачити, ніхто не знав, яка вона тяжка, скільки за нею праці, дум, напруження, вичерпаності серця й мук душевних. Скупий свічки в церкві не поставить. О душі рогаті, о персть земна!

Сиділи, мовчали, пили, аж чуби їм диміли, і ніхто й не здогадувався, що бачу їх усіх наскрізь. Шкода говорити!

Смяровський прибув у супроводі сотні вершників з королівської гвардії, я вислав йому навістріч шість тисяч кінних козаків. Під звуки сурм і бубнів його провели мимо стін Замостя, і обложені, гадаючи, що принесено вість про обрання короля, висипали на стіни і стрічали пана Смяровського віватами. Перед Лабунками виїхав зустрічати посла генеральний обозний. Чарнота, і він, і його почт на пишно вбраних конях, всі в дорогій зброї, в хутрах, з хоругвами, в золотім шитті й з бунчуками. Я вітав посла у дворі своєї хати, так що міг він згодом похвалитися, мовляв, бачився з гетьманом в урочистій обстановці. Стріляно з гармат густо, бито в бубни, кричано вівати й славу.

— З милістю і миром приїхав я сюди, — сказав Смяровський.

Я повів його до хати. Був я тоді в скарлатнім жупані з срібними петлицями, в фerezії, підшитій найкращими соболями, із

золотою шаблею при боці, — не для величання пустого все те, а для маєстату належного. Булава гетьманська лежала край столу, я скинув її на підлогу.

— Не тримаюся за сю булаву, пане Смяровський, — мовив до посла. — На першу вість про вибір Казимира відпоюшу шаблю, і лук відложу, і належну покору йому віддам. Якби ж королем став не Казимир, якому я хочу служити і кров за гідність його проливати, то пішов би просто на Краків і, взявши в скарбниці корону, дав би тому, кому б знав.

Стали входити мої генеральні старшини Виговський, Чарнота, Зарудний, осавули Демко й Іванець, я називав кожного, Смяровський приглядався до них уважно, мовби шукав когось, аж я не стримався, спитав:

— Маєш когось знайомого в нас, пане Якубе?

— Ліпше й не мав би! Праву руку твою — Кривоноса. Мова у нас про нього, що він гетьман неназваний. Не дай мені його бачити, бо, хоч би мали мене на шматки розрубати, я в нього шаблю свою встромлю!

— Щось там між вас було, і він, як чоловік гречний, усунувся, — мовив я заспокійливо.

— Кажеш «щось», гетьмане? — спалахнув Смяровський. — У Полоннім жону мою й дітей Кривоніс побив, сина восьмилітнього орді продав, побрав майна мого на сорок тисяч!

— Не він же сам, — то його хлопці, мабуть. Ти ж, пане Якубе, де тоді був? До Варшави від козаків утік? Сам утік, а жону з дітками покинув? Що ж то за шляхетство таке? Таж не для того ти прибув, аби ми дорікали один одному.

Смяровський передав мені лист од Яна Казимира з королівськими печатями, я звелів Виговському читати той лист, зламавши печаті власноручно.

Казимир повідомляв про запевнене своє обрання, радив козакам уступати «на звичайні місця», просив мене не йти на Варшаву і не перешкоджати елекції, обіцяв на випадок обрання повну амністію козакам і примноження вольностей.

(Загребельний П. Я, Богдан. — К., 1994. — С. 118-119)

Урочистий в'їзд до Києва 1648 року

- Слава-а-а!..
- Слава гетьману Богдану!
- Слава Хмелю!
- Хмельницькому слава!

Вершник торкнув острогами коня і поїхав униз.

Був двадцять третій день місяця грудня року 1648.

Від Золотих воріт добрі коні несли просторі сани, у яких сиділи єрусалимський патріарх Паїсій та митрополит Сильвестр Косов. У супроводі почту сковзали сани найждженим шляхом. З-під звихрених сивих брів гострі очі патріарха пильно вдивлялись у далечінь.

Сильвестр Косов, нахилившись, говорив:

— Невідомі його умисли, і вчинки його нестримні, суворий у гніві своєму і возомнив, аки апостол, право має долями людей вершити. Уповаю на вас і на вашу вмільість лева обернути в ягня і жовч у серці змії замінити елеєм.

Патріарх не слухав Косова. Той у запалі, знаючи, що через кілька хвилин буде пізно, продовжував:

— Чернь підняв супроти достойного і поважного люду, не тільки супроти католиків, але й православних. В універсалі своєму писав: «Усі рівні будуть...» Богохульство і наруга...

Косов сплюнув на шлях. Озирнувся. Різноголосий гомін линув над юрбою.

«Аки князя, зустрічають», — подумав він і ще раз засудив поведінку патріарха Паїсія, що, незважаючи на вік свій похилий і високий сан, виїхав особисто зустрінути Богдана Хмельницького та ще й його вплутав у цю небезпечну примху.

Уже видно було лави козаків. Від них відокремились кілька вершників і помчали навстріч саням.

За сто кроків від саней Хмельницький спинив коня і зіскочив на землю. Джура підхопив повід. Позсідали з коней Іван Виговський, Лаврін Капуста, Матвій Гладкий і Силуян Мужилівський. Гетьман швидкими кроками, пружно ступаючи по снігу і знявши шапку, наближався до саней. Ще вчора Капуста повідомив, що патріарх Паїсій у Києві і виявив бажання особисто зустріти гетьмана.

«Ця висока честь дорого коштуватиме», — подумав він одразу, але в той же час оцінив, наскільки важлива така подія і як вплине вона на ставлення до нього народу і духовенства.

Побачивши поруч сивого старця, в якому він безпомилково відгадав патріарха, опуклого, як церковний дзвін, Сильвестра Косова, гетьман похмурнів на виду. До саней лишилося кілька кроків.

Паїсій, підтримуваний під лікті митрополитом Косовим і ченцями, підводився назустріч. І тоді гетьман покvapно випередив його, не давши йому встати з саней. Упав на коліна і притупився вустами до жилавої, маленької, холодної руки патріарха. Косову руку поцілував не одразу, запитливо, наче вивчаючи, заглянув у вічі і тільки торкнувся вусами руки. Митрополит дав йому місце в санях по праву руку від себе. Юрба в захваті кричала:

— Слава! Гетьману Богдану слава!

А з різних сторін, покриваючи ці голоси, лунало громохко, як грім:

— Слава Хмелю!

Він усміхнувся. Так кричали йому під Жовтими Водами після перемоги; так кричали посполиті з косами і киями у руках, які йшли за ним у вогонь і воду. От він і провів їх од Дніпра до Вісли, і вернув їм Київ, і здобув перемогу. Він не одягав шапки, і вітер ворушив волосся, освіжаючи голову. А освіжитися було від чого. Вчора увесь день в маєтку Мужиловського пили його здоров'я старшина і козаки, пили за перемогу, за повалення короля і хана, за загибель султана турецького.

Старенький патріарх щось говорив до нього кволим голосом, але він нічого не міг розібрати через той нескінченний прибій вигуків, що котився над юрбою киян, над козацькими лавами.

Біля Золотих воріт сани мусили спинитися. Війт, райці та речники цехів київських стрічали його з хлібом-сіллю. Розштовхуючи їх, до саней протиснулась старенька, в блаженському убранні жінка. Незчулися, як вона зняла з себе мідного хрестика на сірій мотузочці й одягла його на шию гетьману. Він схопив обома руками її руку і поцілував. Патріарх схвально покивав головою.

Сильвестр Косов одвернувся. Знову кричали «слава». А потому вийшли наперед вихованці Київського колегіуму. Хмельницький одразу пізнав їх по чорних довгополих свитках. Один із них, високий, здоровенний парубок, з голосом, що скидався на сурму, читав латиною витієватого вірша, де порівнював гетьмана з Олександром Македонським і називав його найхоробрішим лицарем світу. Потому низенький, огрядний лавник виліз на бочку і пишномовно поздоровив гетьмана від магістрату Києва.

— Ждали ми тебе, великий гетьмане, яко спасителя нашого і визволителя, — кричав він тонким голосом, — і денно, і нічно перебували у молитвах за тебе!

Хтось із сміхом, глузливо перебив промовця:

— А не треба було побиватися так... Під Жовті Води їхав би! Лавник засоромився. Сильвестр Косов докірливо мовив:

— Біс в помислах черні до своєумства призводить злого...

— Та чернь, митрополите, весь край з мечами в руках пройшла, і панів за Віслу загнала, і благословення вашого всіяко заслуговує...

Не втримався. Таки мусив це сказати пихатому Косову. Одвернув убік од нього голову. Боявся, що прорветься щось значніше, ніж це зауваження. Не виходили з пам'яті вчинки митрополитові, уїдливі натяки, загравання з Адамом Киселем. «Зажди, прийде і твій час», — подумав. Змусив себе забути про митрополита.

Ударили гармати у фортеці. Стріляли з рушниць, з пістолів. Уже давно минули Золоті ворота. Стояли люди вздовж вулиць, на майданах, кричали «слава» і показували на нього пальцями один одному. А він сидів між митрополитом і патріархом, сповнений вже того особливого сумирного настрою, коли весь світ і всі люди здавалися достойними ласки божої.

Вечері архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосип Тризна дав в честь гетьмана бенкет. Повернувся Хмельницький десь після опівночі. Апартаменти відвели йому в митрополичому палаці. Не спалося. Осавул Дем'ян Лісовець і Лаврін Капуста були з ним. Мляво текла розмова. Зрештою відпустив їх. Чув, як за дверима Капуста наказав осавулові:

— Під вікнами у саду постав варту. Піду гляну, що на брамі. Затихли кроки. Він був один. Загулив лице руками. Боже мій! І то був, власне, початок. Він зрозумів те ще в ту мить, коли виїхав на кручу і узрів Київ. Так, то був початок! Ще в травні цього року під Жовтими Водами, коли він вперше здобув вікторію над коронним військом, і навіть після Корсунської битви не уявляв розмаху справи, яку розпочав. Але після Корсуїя він зрозумів і взяв на свої плечі тягар, якого ще ніхто не брав у його краї.

Згадалося все: і образи, і злигодні, і примара смерті, і вміло розставлені пастки, розраховані так, що він обов'язково у них потрапить. Пройшов крізь усе. І загнав ворога під Замостя, і продиктував йому свої умови. І за ним пішла вся Україна — од Дикого поля до Случі... Що ж далі? Спитав і не наважився відповісти собі. Свідомість і серце підказували ту відповідь. Вороття не було. Стелився шлях тільки вперед. Всі мости за ним були спалені.

Люди були з ним. Народ чекав тепер від нього здійснення обіцянок. Але ще стояла проти нього побита, та не розгромлена, першорядна армада Яна-Казіміра; шукав слушної години вп'ястися пазурами в горло кримський хан Іслам-Гірей; точили зуби семиградський князь, мультян-ський і волоський господарі; і за спиною старшина вже ділила полки, маєтки, гризлася за кращі шматки. Сліпі! Вони не відали, що все це хистке і нетривке. А сто тисяч посполитих ждали від нього волі, хліба, бо в цей рік не вродило. Бракувало солі, якої через війну не завезли... Хотіли від нього запевнення тривалого добробуту міста. Безпеки від татарських наїздів чекали села... Боже мій!.. Він міг у ці хвилини перелічити ще сотні вимог і жадань. Розсердившись раптом та спіймавши себе на якомусь підозрілому ваганні, від ударив дужим кулаком по коліну і голосно проказав:

— Зроблю, що умислив.

(Рибак Н. Переяславська рада: Роман: В 2-х т. — К.: Радянська школа, 1988. — С. 10-13)

Переговори у Переяславі (лютий 1649 р.)

Даленіє Переяслав - батько козацький, киває здаля своїми зеленими і золотими банями, припорошеним снігом. А по степах козацькі роз'їзди раз по раз виринають, немов з-під землі. Чи ба! Он із самого Переяслава виїхав на конях чималий загін. І труби гудуть, і барабани б'ють. Червона корогва гетьманська і бунчук розвівається. Кого ж це пан гетьман так велично стрічає?

Приклав Іскра долоню до очей - снігове сонце сліпить очі. Пришпорює коня. І справді, таки сам пан гетьман за ворота виїхав. Агей, хто ж не упізнав би його під червоною парчею шуби на соболях? І гордовито-орлину поставу в сідлі. Он він спиняється біля чийхось саней, повагом сходить з коня — пересідає у сани. А син його старший — Тимофій — іде слідом і коня гетьманового веде. Які ж то люди поважні таку честь від гетьмана їхнього мають?

Іскра поспішає. Доки вештався по степах, певно, щось відбулося... Уже ближче видно, як чоломкається гетьман з кимось. Ось і гурт козаків.

— Хто це? — мерзлим голосом шипить Іскра,

— А!.. Це ти, Іване? Комісари від Речі Посполитої! Брацлавський воєвода Адам Кисіль, пан Смяровський, і секретар Мясковський.. Бачиш, тепер ми вже не хлопи, як до рівних, послів шлють! Що то силу свою показали, перед силою спину гнуть навіть зухвали.

— Дарунків привезли — он цілі сани! — додає інший верхівець.

— Усі тепер дарунки шлють до нас — і волохи, й угри... — загомоніли козаки.

Загриміли військові труби і барабани — на площі запанувала тиша. Брацлавський воєвода, кремезний, але вже літами пом'ятий дідисько, вийшов у коло. За крок від нього став ловчий Кшетовський, врочисто тримає на таці булаву, обсіпану бірюзою. Поряд із ним — київський скарбник Кульчинський підносить угору королівського прапора. На червоному полотнищі тріпоче білий орел і напис: *Ioannes Casimirus Rex* — новий польський король Ян II Казимир, що заступив померлого брата свого Владислава IV, надсилав козакам військові клейноди як спосіб до замирення.

Адам Кисіль, управний сеймовий і сенаторський оратор, говорить мудро і квітчасто.

— Його милість король оголошує свою милість гетьману козацькому і всьому Війську Запорозькому. Він довірив нам вручити ці клейноди славному лицарству козацькому! Його милість король...

Хмельницький досить недбало, а навіть зневажливо узяв ті дари (комісари аж розгубилися від тієї підкресленої неуваги!) і запросив посланців до себе в дім. Задуділи труби, вдарили котли. Козаки весело перегукувались, висміювали комісарську місію...

Іван Іскра сидів навпроти Киселя. Дослухався уважно до його слейно-піднесеної промови. Які ж то великі й значимі дари Його милості короля вони привезли!.. і прощення усіх гріхів та злочинів йому, гетьманові козацькому привезли... і свободу грецької віри православної... і збільшення реєстрового козацтва... і відновлення вольностей... Нарешті, просьбу чи вимогу — зібрати комісію для укладення перемир'я. З глузливо-кепкуючим виглядом слухали те все старшини: їм дарували те, що вони вже мали і чого аж ніяк забрати у них уже не можна. Гетьман Хмельницький опустил голову на груди й уперто дивився на підлогу. Іскрі аж не по собі: навіщо все те слухає він, гетьман, який не потребує ані прощення королівського, ані влади від когось?

Нарешті Хмельницький підвів голову.

— Дякую за таку велику... милість королівську. Але щодо комісії, як те пропонують пани-комісари, з того нічого не вийде. Війська мої не зібрані, багато полковників та осаулів у від'їзді. А без них я не смію нічого вирішувати... Дякую за прощення королівське. Але... Шкода говорити! Головні вороги мої Чаплинський і Вишневецький не покарані. Вони ж знущалися не лише наді мною. Як і Потоцький, вони позбавили тисячі людей своєї вітчизни, роздавали й розтинали Україну, козаків перетворювали в рабів, дерли з них шкуру, виривали бороди, запрягали в плуги! Нічого з того не буде - з комісії. Битимемось, доки не переможемо Річ Посполиту з усіма її сенаторами, князями, корольками і шляхтою! Що ж роблять пани, які просять у нас миру? Ллють ріками християнську кров, саджають православних на палі,

випікають очі... Литовське військо Радзивілла вирізало Мозир і Туров! І нам пропонують миритися?!.

«Отаку закуску дав нам гетьман перед обідом, вразивши наші серця відвертою отрутою своєї ненависті», — з обуренням записав у своєму щоденнику писар посольської делегації Мясковський.

Переговори з урядовими комісарами проходили далі. Адам Кисіль погоджувався на все, аби досягнуто було угоди про мир. Він обіцяв іменем короля і Речі Посполитої, бо це єдина країна в Європі, твердив Кисіль, яка має справжню свободу і де вміють цінувати її. Нехай тільки пан Хмельницький залишить чернь і хлопів, нехай веде козаків на невірних турків і татар, а з Річчю Посполитою нехай іде на мир.

— Шкода говорити! — ця улюблена примовка Богданова кидала комісарів у розпач. — Багато було часу трактувати зі мною, коли мене Потоцький шукав за Дніпром. Був час і по жовтоводським, і по корсунським ігрищі, і після Пилявки. Тепер уже часу нема. Бо сам собі допевнив те, чого і в мислях не мав!.. А далі докажу, що умислив: виб'ю з лядської неводі увесь народ український! Спочатку за свою долю і кривду воював, тепер воювати буду за весь народ. У тому мені вся чернь і допоможе — по Люблін і Краків відберу Русь!.. Тому черні і хлопів — не одступлюсь. Бо то права рука наша! Буду мати двісті, триста тисяч війська із тієї черні!..

Позіскасували з місць полковники:

— Минули часи, коли шляхта сідлала нас!

— За Віслу зажену ляхів! — говорив тим часом Хмельницький. — А будуть брикатися — і там знайду! Виверну всіх догори ногами і потопчу!.. А наостанок туркам продам. Ні, не буду слухатися панів і на море ходити не стану — досить добра свого маємо і в Україні, у своїм князівстві — по Холм і Галич! Погрожуєте мені шведами? Не боюся — з нами будуть вони. А як не захочуть — не зломлять сили нашої!.. Ідїть з тим здорові, панове-комісари. Завтра справа, завтра й розправа... — Схопив зі столу чару й одним духом перелив у себе.

Принишкли пани. Невже це ті хлопи, яких вони сподівалися дешево купити дарунками й обіцянками?

Другого дня Іван Іскра із загоном козаків проводжав польських урядових комісарів з Переяслава... Гетьман Богдан Хмельницький готував свої загони до нового походу. Он вони, за вікном, гуртуються, веселяться, наснажують себе подихом волі для себе і для своєї України. І знову гримить у піднебессі могутня пісня вільної України:

Розлилися круті бережечки,
Гей, гей, по роздоллі...

*(Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки».
Історична повість. ж. «Вітчизна» № 11-12, 2004 р.)*

Битва під Берестечком

ОЦЕ І ВСЕ. ЦЯ ГАЛИЧ НАД МІСТЕЧКОМ.

Народе вільний, аж тепер ти — віл.

Моя поразка зветься Берестечком.

На Київ наступає Радзивілл.

Я вже не я. Мене вже улелекали.

Уже рука не вдержить булави.

Куди умерти?! З пекла та й до пекла?

Гармат нема. Пропали корогви.

Дев'ятосил, знемігся я потрошку.

Ірже мій кінь у дикій лободі.

Немає війська. Всі — у розпорошку.

Один в біді... Один — як на воді.

Оце тобі супряга з бусурманом.

Хіба я гетьман? Всипище глупот.

Так дався оморочити оманам!

Тепер дивись на Україну. От.

Дивись.

Давись сльозами.

Був найдужчий.

Носив при боці шаблю, не стручок.

Тепер сидиш самотній, невладуший

і п'єш, як трахтемирівський дячок.

Твою свободу охрестили грати.

Бур'ян в полях — ледь видно архалук.

То що ж тепер цьому народу — брати
свій кривний хліб у переможця з рук?!
Хмелій, Хмельницький!
Де ж твої клейноди?
Де корогви? Де грім твоїх музик?

*(Костенко Ліна. Берестечко. К. :
Український письменник, 1999. — С. 5)*

...Не смерть прийшла до них, а явилася Мати Божа. Зійшла з неба по райдузі, стала на краю трясовини та й простелила по кривавому баговинні свою покрову білосніжну, і доки осліплені нападники очі протирали, триста відчайдухів перебралися по ній на берег, щоб з новими силами стати на оборону землі отчої і не раз ще здобути перемогу, і найславетнішу — рівно через вісім років, 1659 року теж 28-29 червня (за старим стилем), але вже над московськими військами під Конотопом.

*(Г. Тарасюк, Храм на болоті. Новочасна притча,
Відродження, Київ 2007, с. 200)*

Напередодні Переяславської ради 1654 року

ЕПІЛОГ

На першій плані середина — нутро піддашка; направо і наліво по дверях; просто зрителів замість стіни широка завіса; коли розгорнуті, її, то за нею — майдан, оточений будинками і валом. Убрання її піддашку розкішне — східні пишноти: килими, срібло, дорога зброя, клеї'їоди. Направо — кріселко, коло його стіл, застелений кармазином, на йому на великім папері уклад, тут же і булава; а зліва стіл, уставлений кубками. Ранок.

ВИХІД І

Богдан сам.

Богдан *(спершись руками на стіл, чита уклад)*

«Єднаємось навіки, як брати;

Але як вільний з вільним, рівний з рівним».

(Замислився, і зрушено).

Хвилини йдуть... ударить швидко дзвін,

І сповниться щербата наша доля...

Ох, що ж то жде Україну мою?

Чи за царем — жаданий миром спокій
І розвиток громадського добра,
Чи кайнське знесилля неборе?
Туман в очах... а далі — темна ніч...
(Пройшовся по кону. Пауза).
Знемігся я, мене зігнуло горе
І всипало морозами чоло:
Лежить в землі моя гординя й слава...
Одружений з короною Тимко,
Який би дав Україні порфиру...
Зоставсь лиш син нездатний і слабкий,
Що не здола й піднять моїх замірів...
Куди йому Вкраїну захистить!..
(Замисливсь).

Чи я ж таку для неньки прагнув долю.
Чи я ж туди хотів вести свій люд?
Яке жалке твоє жало зневір'я,
Як в груди ти гадюкою вп'ялось!
(Палко).

Невже та кров, що пролили ми в полі
За лагоду, за землю предківську,
За зламані права наші, за віру,
Ще тяжарем на правнуків спаде?
Невже свою укохану Вкраїну,
Настраждану матусю дорогу,
Син зраджує і продає за злото
З лобзанієм, яко Іуда той?!
(Пада на коліна).

О, Господи, владико наш єдиний!
Перед твоїм видющим оком всі
Стоять віки в черзі непорушіймін;
Коли лихе мій люд нещасний жде,
То відведи правицею недолю
І розум наш на благо просвіти!
Молитовна пауза

(Старицький М. Богдан Хмельницький. Исторична драма. // Твори у 8 — ми тт.. — Т. 4. — С. 161-162)

Переяславська рада 1654. Україно-московський союз

Переяслав... Січень 1654 року. Від самого ранку били в литаври і барабани. З усіх вулиць Переяслава до соборної церкви Успенія стікається люд.

Під ногами бадьоро поскрипує морозець. Він молодить щоки і білим сріблом осідає на вусах, бровах, віях, підкидає вогню до блиску очей. Веселий гомін і перегук дзвенить у повітрі. Ярїє розмаїття барв, і від того швидше стукає серце. Квітчасті турецькі шалі дівчат та молодичь на білих чи темних кожушках, червоні чобітки заможних панянок, сиві смушки козацьких шапок з китицями і червоними верхами, осяйна зброя — все це щедро розсипано на засніжених вулицях Переяслава, шаленіє дивним райдужно-барвистим суцвіттям життя, яке раптом розквітло на морозі серед білих снігів і яке знищити нікому несила!

Від самого ранку на площі били в литаври і барабани. До півдня вона була вщерть заповнена людом. Уже один одному добряче піддають під ребра, аби комусь вивільнити місце. Уже нема куди ступити. Попереду сидять послі: від Польщі — старий лис Петровній Ласка, від кримського хана і Порти — Сеферкази-ага. Їм відведені тут почесні місця, в першому ряду кола навпроти старшини. Вони вже все знають... Знають, що їхня місія й цього разу не вдалася, але мусять сповнювати свій обов'язок до кінця: адже від них їхні володарі мають дістати найповніші відомості про те, що відбулося тут. І вони уважно спостерігають за усім. Он уже стали на свої місця всі полковники козацькі — переяславський, брацлавський, черкаський, білоцерківський, ніжинський, київський, чернігівський. А ще за мить — і всі побачили, як, величаво розвіваючись, проплив над головами гетьманський бунчук: то вже Богдан Хмельницький з генеральною старшиною — писарем, обозним, осавулом — виходить до козацького кола. З ними і поважні посланці від російського царя. Ото у золотисто-парчевій шубі на соболях боярин Василій Бутурлін, поряд — у багатому вбранні окольничий Іван Олфер'єв і дяк Ларіон Лопухін.

Їх уже добре знають в обличчя чи не всі переяславці. За тиждень перед тим, саме під новий рік, зустрічали дзвонами, пальбою з рушниць, молитовними хорами. Потім бачили їх на Водохрещі, на річці Трубежі. Московські послы йшли за корогвами й іконою Спасителя, яку прислав з ними московський цар.

— Тихо!.. Увага! — кризь збуджений гомін ледве пробиваються голоси осаулів. — Тихо!.. Гетьман говоритиме! — І немов сніги м'яко стали ковтати хвилю гомону, що зірвалася було за мить перед тим.

— Гетьман говоритиме!.. — завис на морозяному повітрі хрипувато-грубий голос осаула, той голос, який умів владно втихомирювати й змушував слухати тисячні натовпи.

Тисячні!.. А тут... Осаул оглядається — чи тут є хоча б три сотні козаків?.. Далєбі, менше... Немає правобережних полків... Немає депутацій від міст, навіть від Києва... Немає нікого від українського духовенства... Пізніше історики назвуть цифру — трохи більше за 200 осіб... Що ж буде?.. Оглядається осаул, розгублено дивиться в далєч гетьман.

Іскра натягує тугіше шапку, на широкі темні брови. Поглядом прикипає до обличчя гетьманового. Воно суворе, бліде... Обвислі щоки, гіркі зморшки уже не розправлялись на крутому чолі. Очі, немов чорні порожнини, не видячи дивляться то кудись у себе, то в далєч, глибоко занурені у щось невидиме й тяжке. Не по собі стає Іскрі. Горло йому перехоплює щем, під серце підкочується гаряча хвиля. Знає Іскра: гетьман ще оплакує свого сина Тимофія... Щойно схоронив у Чигирині... свою надію, свого улюбленця й спадкоємця своєї справи... «Нема Тимоша!» - немов чує Іскра крик у згаслих очах Богданових. Не повернувся з молдавського походу... А тут - ця рада... Невелика група старшин... Третина поляків, може, а справу вирішувати треба за всю Україну - за Лівобережну і Правобережну, за міста й містечка...

Площа занімала. І ніби від тої тиші прокинулися очі гетьмана. Почали вбирати в себе іскорки спраглого чекання, неспокій думок, що клубилися теплим паром над цим притихлим залюдненим майданом. Гетьманові очі враз відбили ту тривогу, що сполохано витала навкруг, що запеклася болєм незагойних рубців

на згорьованих обличчях, що спопелила не одну душу жалем неповоротної втрати найдорожчого, що жагуче обпікала серце тоскними зіницями скалічених душ... Гетьманові очі немовби заглянули в душу свого народу — одвічного страдника і борця. Але нескореного. Ніби закам'янілого од віковічних мук...

Хмельницький випрямився. Підвів чоло. В очах його блиснули холодні іскрини. Кинув погляд у той бік, де біля Іскри очікувально-тоскно напружились послі. Рішуче труснув головою.

— Панове полковники, осаули, сотники, все Військо Запорозьке і всі православні християни! Відомо усім вам, як нас Бог звільнив із рук ворогів! — і знову погляд у бік послів. Втягує голову в плечі Петроній Ласка, немов роздягають його на морозі й поливають водою. Сутуляться Сеферкази-ага й ховає свої швидкі чорні очиці під прижухлими повіками. — Ось уже шість років ми живемо в безперервних битвах і кровопролиттях, бо наші вороги хочуть викорінити віру нашу і нас самих, аби й імені українського не згадувалось на нашій землі... Тож мусимо собі дбати про захист. Мусимо шукати помочі. І обрати собі для того царя. Ось і раду зібрали цю, явну усьому народові, аби ви самі це зробили...

Немов єдине живе тіло, ворухнулись люди. Увібрали в легені морозяного повітря... й видихнули. Заклубилась сизим паром хмарка над майданом.. Десь тривожно заіржали коні й скрипнули ворота, нагадуючи про неспокій і нові походи... Так, без допомоги їм не вистояти. Україна, розшматована й знекровлена польськими королями й панами, численними винищувальними походами посполитих рушень шляхетської держави, та її професійних і найманих військ, кривавими татарськими грабунками, які, навіть будучи в союзі з козаками, плюндрували її і брали великий ясир. Оточена вороже настроєними сусідніми державами, ця Україна жадала допомоги щирої і незрадливої. І ця допомога уже йшла: цар російський вислав свою армію до прикордонного Путивля. Ось-ось вона буде тут!..

Їм треба зараз вирішити, якого царя собі обрати. Але це вже вирішено в їхніх серцях. І гетьман, і старшини також вирішили все. Сьогодні зранку, коли довбиші били в литаври, на таємній

радї у Хмельницького всі старшини козацькі одностайно згодились перейти у підданство російського царя.

Інакше їм не вистояти. Польські пани знову збирають величезне ополчення — посполите рушення — проти України, яка уже відпала від Речі Посполитої і жила своїм окремим життям. Кримський хан більше не хоче допомагати Хмельницькому — він побачив, що з крові й вогню народжується нова держава, яка зуміє потім міцно затиснути вуздечку на розбійницьких конях татарських. Турецький султан бажає лише підкорення народу України, а не його утвердження.

— Аби ви самі собі обрали господаря з чотирьох, які пропонують нам поміч... — голос гетьмана, хриплий, ніби втомлений і відчаєний. Вичекавши він продовжує: — Перший султан турецький, який багатожди через послів своїх кликав нас до себе... Другий — хан кримський, третій — король польський, четвертий — православний великий самодержець, котрого ми ось уже шість років безперервно молимо... А тепер — кого хочете вибирайте!.. Цар турецький єсть бусурман: усім відомо, як утискує він православних греків і скільки нашої крові пролив. Кримський хан — також бусурман, котрого ми поневолі собі в дружбу прийняли. Але скільки нестерпних бід, яке нещадне пролиття християнської крові зазнали від нього! Польські пани... Самі добре відаєте, що приготували нам польські пани. Знову горить Поділля й на полях конають тисячі наших братів... А православний государ, цар російський, з нами одної благочестивої віри. Зжалившись над нами, над нашими шестирічними молитвами, тепер милостиво до нас прихилив своє серце. І прислав до нас своїх наблизених людей з царською милістю своєю... Окрім його царської руки, благодішнішого пристанища не знайдемо...

Хмельницький замовк. Мовчав і натовп. І враз хтось вигукнув:

- Не хочемо під бусурманів!
- Геть від нечестивих ляхів-катів!
- Вони нас усіх винищать! Волимо під східного государя!
- Підемо служити цареві православному!..

Гетьман обернувся до переяславського полковника Павла Тетері. Підкликав Івана Виговського, інших старшин. Ті почали обходити натовп.

— Чи тако всі бажаєте?

— Усі того хочуть! Під руку московського царя!

— Боже, укріпи нас...

Хмельницький підняв булаву.

— Бути по цьому! — і вклонився царевим послам...

На подвір'ї московських послів тісно й гамірно. Полковники й уся військова старшина з нетерпінням товпляться біля ганку, чекаючи запрошення до світлиці. Нарешті думний дяк Лопухін велів заходити. Полковники розсідаються на лавах, тісним кільцем оточують стіл, застелений червоним шовком. На ньому лежить невелика скринька, прикрашена тонкою шовковою шаллю. За столом, під образами і тліючими лампадами, сидить гетьман з генеральною старшиною і бояри.

Востаннє хряпнули двері. Бутурлін звівся. Розправив стачно широку бороду, що спадала на парчевий каптан. Висока боярська шапка з соболів надавала йому величаво-царського й мудрого вигляду.

— Божією милостю, великий государ цар і великий князь всея Русії самодержець Олексій Михайлович прислав до тебе, гетьмане Війська Запорозького, і до всього війська твого свою грамоту...

Повагом витяг згорток зі скриньки й подав його Хмельницькому. Гетьман поцілував сургучеву царську печатку, передав Виговському:

— Читай, писарю, щоб усі чули про велику милість царя російського до нас.

Виговський схиляє своє восково-біле обличчя над папером, цілує й собі печатку й тремтливими пальцями довго розправляє хрумкий папір. Аж надто довго, бо гетьман хотів щось сказати, та осікся: на високому чолі його писаря рясніють краплинки поту. Справді-бо, хвилина ця вирішувала долю цілих століть.

— «І ми, великий государ, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького і все Військо Запорозьке для віри правос-

лавної... пожалувати веліли з їх городами, з їх землями прийняти під нашу государеву високу руку... Про ратних людей, скільки їм на поміч послати, наш государський указ буде незабаром...»

(Рибак Н. Переяславська рада: Роман: В 2-х т. — К.: Радянська школа, 1988. — С. 10–13)

— Радіємо з великої милості царської, яка нарешті до нас прийшла, — сказав гетьман. Великий цар і великий князь, всієї Русі самодержавець, зігрів милістю наш златоглавий Київ і всю Україну-Русь. Будемо йому служити всією душею, не шкодуючи своїх животів...

— Божією милістю великий государ, самодержавець всея Русії, велів спитати тебе, гетьмане, про здоров'я!

Ритуал обміну взаємних люб'язнощів довгий і нудний, але сьогодні він виконується піднесено. Обидві сторони питають про здоров'я, кланяються...

Іванові Іскрі вже не терпиться. На подвір'ї народ чекає кінця церемонії. Але ще ні, не кінець. Бутурлін і гетьман Хмельницький виходять на дворище і сідають до карети. За ними пішки рушають старшини і козаки. Процесія прямує до Успенського собору.

Попереду казанський архімандрит Прохор, протопоп Андріян, численні священники й дяки, що прибули у світлі царевих послів. Ось і білокам'яна церква — найбільша соборна церква у Переяславі. На порозі процесію стрічає переяславський протопоп Григорій зі своїм священним собором — в осяйно-вогнистих ризах, з іконами, увішаними рушниками, і хором.

Протопоп Прохор, високий, огрядний чоловік з чорною, смолистою бородою, яку пронизали білі нитки срібної сивини, величаво пливе до амвона. Дяки подають йому чиновницьку книгу, привезену послами з Москви. В ній мають бути зараз пороблені записи присяги керівників козацьких на вірність цареві та і його держави.

Під склепінням високих бань котиться багатоголоса осанна Богові і цареві, що порятував страждущих від напасті. Прохор підносить до очей книгу, щось говорить Хмельницькому. Той раптом відсторонюється й розгублено озирається. Потім настійно тицяє пальцями в книгу і щось вимогливо говорить.

Прохор заперечливо хитає головою й сердито закриває книгу. Полковники і старшини напружились, намагаючись упіймати свару. Якесь непорозуміння.

Але голоси з хорів упиваються радісним співом і стоголосо дзвенять:

— Вірую!.. Вірую!..

Гетьман покидає амвон і швидко підходить до Бутурліна. Восвода і його оточення здивовано піднімають брови.

А хор не вгаває:

— Вірую!..

— Ми поклялися, боярине, за царя православного не жаліти свого живота! Наші шаблі вірно служитимуть йому. Але й ми хочемо!.. — вимогливо гучить голос гетьмана.

Нарешті хор захлинувся. Лише монотонний речитатив дяка глухо розпливався під склепінням храму.

— ...Ми хочемо, щоб і цар-самодержець запрягся нам у своїй вірності. Аби не зламав ніколи свого слова й не видав Війська Запорозького й України польському королеві... А ще хочемо, боярине, щоб наші завойовані вільності не порушувались ніколи. Хто був шляхтич, козак чи міщанин, хто мав які маєтності — по тому й бути. А хто працював як посполитий, тому й залишатися в тому стані! І щоб старшину нашу цар жалував землями й угіддями, разом із людьми, які там живуть... Без такої присяги наша умова неправдива.

Боярин замислився. Оглянув полковників і старшин, що напружено чекали від нього слова. Ця старшина козацька хоче земель і людей?.. Напевно, вона захоче потім і прикріпити тих поселян до своєї землі навіки, як це водиться в Московії... Але що зараз він має сказати?

Широкі брови з сивими кущами неспокійно ворухнулись на чолі боярина. В куточках ледь опуклих голубих очей зблиснули здивовано-смішливі іскрини. Вони хочуть, щоб він, боярин, присягав їм за царя?

— В Московській державі віддавна й понині лише піддані дають присягу великому цареві, — подивився кожному у вічі, осміхнувся лагідно. Голос у нього оксамитово-м'який, вкрадиво-

повчальний. — А того ніколи не було — і не буде! — щоб за великого самодержця присягали його піддані. І тобі, гетьмане, говорити про це непристойно. Всякий підданий має дати клятву й вірити своєму государеві. А він за вас буде турбуватися, боронити від недругів. Вільностей ваших і маєтностей не стане віднімати...

— Присягни в цьому іменем царя! — підійшов хтось із полковників.

— Такого на Русі не бувало! — обурився боярин й одступив назад. — За царя ніхто не може присягати!..

Настала незручна мовчанка. Одинокو лиш чулося монотонне казання дяка.

Старшини презирнулись.

Гетьман насупився, заклав за спину руки й швидко вийшов із церкви. Старшини поспіхом посунули услід.

Посли проводжали їх здивованими поглядами. Бутурлін розвів руками:

— Дивні люди! Вони не знають сили слова царя-самодержця.

Здавалося, час спинився. Здавалося, що й увесь собор, де щойно дзвеніли від радості стіни, раптово оповився печаллю. Аж ось на сходах стук закаблуків. Тверда хода... Полковницька депутація підходить до послів.

— Милостивий боярине! За нашими звичаями так здавна було, що королі польські або їхні наближені державці своїм підданим присягалися не порушувати їхніх вільностей. Ми того бажаємо й від тебе, довіреного царя і його посла. Не чіпати вільностей наших і маєтностей, здобутих нами в кривавих трудах. Польські пани постійно посягали на них. А ми хочемо спокою. Тому бажаємо, щоб ти, боярине, запевнив нас іменем царя, що наші привілеї залишаться нам. Польські королі в тому нам завжди клялись.

Бутурлін щиро посміхається: що за недовірливі люди!

— Польські королі своїм підданим чинили присягу тому, що вони невірні й не самодержці. А на чому присягали, на тому ніколи не стояли. Хіба не вони зламали з вами Зборівську умову? І Білоцерківський мир?.. Великі государі московські — самодержці. Вони нікому, окрім Бога, не присягають. Але їхнє слово — вірне і неперемінне! Ми, послы цареві, привезли лише госуда-

реву милість і слово його ласкаве. Ми піддані, як і ви, і за царя-самодержця не можемо присяги дати...

Старшини не відступали:

— Віримо тобі, боярине. Та тільки козаки не повірять. І народ. Хочуть, щоб ти від імені царя присягнув.

— Великий цар російський зволив прийняти вас під високу руку за вашими ж чолобитними, — нагадав Бутурлін. — Це велика милість для вас!

Полковники перезирнулись, потім постягували шапки. Ні, відступати від союзу з царем вони не будуть!

— Покладёмось, браття, на Бога і на царську милість!.. Бути по цьому!.. Бути!..

Підступили до протопопа Прохора, підписуються в його чиновницькій книзі під присягою на вірність цареві...

— Благоденственне й мирне житіє, здоров'я і спасіння захисникові нашому Олексію Михайлову і гетьману Богдану подай, Господи, і збережи їх на многая літа! — гримить голос священика під склепіннями собору. І хор підхоплює:

— Многая літа!.. Многая лі-і-іта!

— Благовірний государ і всея Русії самодержець, яко і в часи благовірного царя Володимира, з'єднав через ваші зусилля рід християнський і землю сію!.. — врочисто виголошує промову Василій Бурурлін. — По твоїй волі, гетьмане, і по волі воїнства твого, цар свою милість показує і через нас, боярина з товаришами, цей прапор тобі дарує... Щоби він дарував тобі і всім християнам мир і перемогу над ворогом!...

Бутурлін передає Хмельницькому прапор і бере в руки привезену булаву.

— А ця булава нехай допомагає тобі воїнством твоїм козацьким і далі управляти!.. І ризи ці, — підносить йому коштовний одяг, — нехай зігривають тебе... І шапка ця нехай покриває голову, наділену високим розумом від Бога! Щоби у своїй службі царській був вірний, твердий і нерушимий з воїнством твоїм і з усіма християнами...

— Многая літа! Многая...

— Бог Господь, явись до нас і пошли благословення всьому воїнству! — врочисто проказує священик.

— Спаси Господи люди твоя і благослови здобуток свій!.. — ніби ангели співають під склепінням храму.

Хвиля осанни вихоплюється з собору й котиться над засніженим притишеним містечком. А люди плачуть і сміються, бо в їхніх довірливих душах розправила крила надія і розтанули терпкі роси зневіри довгих років боротьби...

Іван Іскра вибрався з церкви, огледівся й кинув шапку вгору:

— Слава гетьману Богданові!

— Слава-а-а! — зірвалося могутнє многоголосся й покотилося над снігами: — А-а-а!

І раптом ударили дзвони. Повітря ніби тріснуло й розлетілась на скалки. А дзвони били, немовби зібрали в металеві груди всю жагу людської радості й вибухнули нею в безодню неба.

Мчала хвиля за хвилею в піднебессі, несла з собою буряне бентежжя невідомості, і тамований біль минулих кривд, і спрагу очікуваного щастя.

Гей, Петронію, і ти, Сеферкази-ага, де ви поховалися там, чуєте, як б'ють у дзвони? То ж народ справляє похорони по вашій жорстоко-облудній щирості... А ті сльози надії на його очах — вони вже спопелили стежки вороття! Бо — шкода говорити! — ви давно вбили віру в себе!.. Давно!..

То ж їдьте собі додому і скажіть своїм господарям: сіяли вітер — пожали бурю! Бо он, чуєте! Гримить у пісні народу нова сила і нова надія людська:

— Гей, гей, щоб наша червона китайка,

Гей, гей червоніла,

А щоб наша козацька слава,

Гей, гей не змарніла!..

Богдан слухав ту пісню-грим і витирав сльози радості. Не знав іще, яку дорогу підступу і зрад уготовлять йому і його народові самодержавні володарі, щоб зламати оцю радість завойованої волі і крила для злету увись...

Іще не знав...

*(Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки».
Історична повість. ж. «Вітчизна» №11-12, 2004 р.)*

Україно-шведський союз

Як тільки гетьман Богдан Хмельницький оддав Україну в підданство московському цареві, цар Олексій оповістив Польщі війну. Богдан тільки й бажав того: в його давно була думка одняти од Польщі ще Волинь за Горинню та Галичину, прилучити цей край до України і зібрати до купи весь український народ. Богдан ще перед тим, як мав віддати Україну в підданство московському цареві, приговорив собі спільника, шведського короля Карла Густава. Він посилав листи до Карла Густава через двох шведів, польських офіцерів, взятих в полон в дрижипольській битві з поляками, і намовляв його постановити спілку з козаками, щоб воювати Польщу. Шведський король послав до Богдана свого посла генерала Вільгельма Карлуса з подарунками та грамотою. Богдан постановив умову з королем вкупі воюватись з поляками і не ставити миру з ними без обопільної згоди. Він переслав через Карлуса грамоту й подарунки: трое турецьких коней з багатою збруєю, три янчарки, три буйволячі роги і три козацькі кунтуші з вишневого оксамиту, обкладені перлами та золотом.

(Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. — К.: Дніпро, 1991. — С. 316)

Україно-московський похід у Білорусь

Московське військо 1654 року вступило в Білу Русь. За військом незабаром прибув сам цар. Богдан послав на підмогу цареві три козацькі полки під приводом ніжинського полковника Василя Золотаренка з правами наказного гетьмана. Московські воєводи забирали одне місто за другим на північній Білій Русі, завоювали Дорогобуж, Білий, Невель, Мстиславль, Рославль, Оршу, Шклов. Золотаренко завоював в Могилівщині та Мінщині Річицю, Гомель. В серпні московське й козацьке військо розбило військо литовського польського гетьмана Радзивіла. Москалі й козаки пішли загонами по Білій Русі. Цар вступив в Смоленськ. Полоцьк і Вітебськ самі оддалися цареві. Чернігівський полковник Подобайло взяв заново Гомель, Пропойськ, Новий Бихів. Цар взяв Смоленськ і все посовувався далі на Литву до Вільна.

(Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. — К.: Дніпро, 1991. — С. 317)

Україно-московський похід у Галичину

В той час, як Польщу забирала Москва й шведи, Богдан вступив з козацьким військом в Галичину вкупі з московським військом під приводом Бутурліна. В Богдана була думка забрати південні польські провінції, заселені українським народом, і довести до кінця визволення усього українського народу од Польщі. Карпатські русини, гуцули піднялись і пішли загонами по Галичині, били й грабували польських панів. Богдан підступив під Львів і обложив його звідусіль. Міста й твердині в Галичині здавались одні за другими або гинули в боротьбі. Козаки взяли твердиню Гродек. Богдан взяв великий викуп з Львова, а Бутурлін з москалями та козаками взяли Люблін, спалили й вигубили усіх жидів.

Війна тяглася вже другий рік. Польща неначе вже гинула. Пани-зрадники опам'ятались. Побачивши, що Польща гине, вони почали думати та гадати, як би спасти рідний край од загину. Шведи грабували Польщу, зруйнували Ченстохівський монастир, забрали церковні скарби. Шведський король не поважав польських республіканських порядків і говорив панам, що його шабля покаже закони для побитої Польщі. Пани покидали Карла і знов присягали Янові-Казимірові на вірність. Чарнецький розбив шведське військо. Ян-Казимір, Чарнецький та Любомирський розіслали заклик до народу. Варшаву одняли од шведів. Шведський король оступився в Пруссію. Пани почали думати та гадати, як би спасти Польщу, бо московський цар вже забрав усю Білу Русь і взяв Вільно.

(Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький.

Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. — К.: Дніпро, 1991. — С. 318)

Віленське перемир'я

... польські послы в Москві спромоглись вговорити царя на мир. Вони обіцяли, що після смерті свого короля пани виберуть царя Олексія за польського короля, і Москва, й Польща стануть одним потужним царством. В Москві боялись, що шведи стануть небезпечні для самої Москви, а патріарх Никон дав раду помиритись з Польщею і почати війну з шведами, щоб одібрати од їх Ливонію і давні краї Великого Новгороду.

Цар послав своїх комісарів в Вільно, щоб постановити мир з Польщею. Богдан, довідавшись про це, послав в Вільну і своїх посланців, щоб вони встоювали за права України. Але московські комісари не пустили їх в намет на раду і самі постановили мир з Польщею в сентябрі 1656 року. По цьому трактатові Польща була повинна після смерті Яна-Казимира обізнати собі за короля царя Олексія Михайловича, а цар обіцяв воювати з шведами, своїми переднішими спільниками, і обороняти од їх Польщу, ніби вже своє царство. Богданових посланців не пустили на раду в намет і сказали їм, що Хмельницький та козаки — піддані, а через те вони не сміють подавати голос там, де про їх долю говорять посланці монархів. Козацькі посланці вернулись в Чигирин до гетьмана.

Тим часом на Україні пішла чутка, що цар обіцяв польським панам припинити козаків, заборонити козакам воювати з Польщею як з царською державою, що він знов оддасть Україну Польщі, а гетьманові звелить виставити козацьке військо проти шведів для оборони Польщі од шведів. Богдан стривожився. Цар та московські бояри повели політику з Польщею наперекір усім Богдановим замірам та планам.

В Чигирин прибіг один московський гонець з листом. Виговський сердито вирвав в його з рук листа. Гінця не допустили до гетьмана.

Уся Україна була стривожена чуткою про Віленський трактат. Скрізь загомоніли, що цар присилує козаків йти на поміч Польщі, своєму лютому ворогові, і спасати її од шведів. Говорили, що цар може знов оддати Україну Польщі.

Вернулись Богданові посланці з Вільна в Чигирин. Вони вступили в Богданову світлицю. Посходилась козацька старшина. Прийшов і Виговський. Придибав і його старий батько Остап, котрий прибув до сина в гості. Всі ждали певних звісток, що таке постановили царські бояри в Вільні, помирившись з Польщею. Усі були смутні. Усім було важко на серці. Богдан вийшов до світлиці, стривожений, з неспокойними очима. В його руки трусились, а очі аж горіли. Іван Виговський стояв, похиливши голову. Темні, ясні очі неначе пригасли, неначе їх повила імла. В очах в старшини світилась і тривога, й журба.

Посланці впали в ноги гетьманові й обнімали його коліна. Очі в їх були заплакані.

— Ясновельможний гетьмане! Пропало військо Запорозьке! загине Україна! Нема нам помочі ні од кого. Ми навіть не знаємо докладно, яку умову поставили уповношені від царя московські бояри з лясськими комісарами. Царські посланці не пустили нас і в посольський намет. Навіть не допускали нас близько до намету, неначе собак до Божої церкви. А ляхи сказали нам по щирій совісті, що вони постановили таку умову з царем, щоб Україна з Запорозьким військом знов була під Польщею... А як військо Запорозьке з усією Україною не буде покорятись ляхам, то цар буде помагати ляхам своїм військом і битиме військо Запорозьке. Загинемо ми! загине Україна!

Посланці заплакали, обнімаючи гетьманові коліна.

— Колись ми бились з самою Польщею, тепер нам доведеться битись з Польщею і Москвою. Пропащі ми навіки! Не наша сила встояти проти їх, — говорили крізь сльози посланці.

Хмарний, сумний осінній день заглядав в просторну Богданову світлицю через невеличкі вікна і неначе збільшував смуток, розлитий на смутних обличчях старшини. Іван Виговський стояв, неначе громом прибитий. Дві сльози покотились з темних очей.

Один Богдан не похилив голови. Він спанхнув, підвів сиву голову. Уста й ніздрі задрижали. Старі руки затрусилась. Він крикнув, неначе в гарячій битві з панамі. Злість і гнів на московську політику душили його.

— Московські бояри подуріли й показалися! В їх нема не то однієї клепки в голові, а десятьох клепок! Москва не варта доброго слова. Нема й не буде нам підмоги від Москви. Україна була як чайка в степу, що вивела діток при дорозі. Я мусив віддати Україну цареві, бо не було де дітись. А Москва дурна, хоче нас занапастити й занапастить! Присягаюсь і божусь, що нас хочать занапастити! Нас зневажають! Ой Боже наш праведний!

Дехто з старшини почав плакати.

— Не плачте, не журіться, діти! Треба оступитись од Москви. Коли Москва вчинила таке з нами, то треба оступитись од царя. Підемо тудою, кудою звелить нам йти найвищий владика.

Будемо і під бусурменським царем, не тільки під християнським. Московські бояри грубі, дурні й темні. Ляхи їх дурять. Ніколи не станемо до помочі нашому споконвічному ворогові Польщі! Ніколи не підемо бити шведа, нашого щирого спільника. Пани не одмежували й досі границь України, не вважають на нас, як на вольних, незалежних од Польщі, а Москва знов хоче віддати нас панам на поталу. Невже ми повинні стати до помочі нашим ворогам проти наших друзів? Пани дурять Москву! Ніколи вони не оберуть собі за короля московського царя.

Богдан ще довго лютував, лаявся, кричав та проклинав Москву. Розбитий завсідніми війнами та клопотами, завсіднім, без перерви, тривожним життям в походах та битвах, Богдан не міг здержати себе, не міг вгамуватись. Страх за будучину України, за усе своє діло, що він провадив за усе своє життя, помилка московського царя, легкодумність і дурість московських бояр збурили Богданову душу, як буря море, до самого дна.

*(Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький.
Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. —
К.: Дніпро, 1991. — С. 320-321)*

Україно-шведсько-трансільванська коаліція

А час йшов. Ляхи намовляли кримську орду напасти на Україну, підмовляли й цісаря. Тоді Богдан, не питаючись в царя, завів переговори з трансільванським князем Ракочієм. З початку 1657 року Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою. Ракочій вступив з військом в Польщу. Богдан послав йому до помочі козацькі полки. Чутка про це дійшла в Москву вже тоді, як Ракочій йшов на Варшаву. Цар Олексій Михайлович послав до гетьмана в Чигирин свого окольничого Федора Бутурліна та дяка Василя Михайлова з докорами гетьманові за ту спілку.

Московські послы виїхали з Москви весною, а прибули до Чигирини аж літом, третього іюня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя.

Богдан знав, що Бутурлін їде з докорами од царя; він не мав думки зусім розійтись з царем і послав стрічати боярина з

пошаною. Миргородський полковник Грицько Лісницький виїхав назустріч послам за десять верстов од Чигирин. За п'ять верстов од Чигирин стрітили послів гетьманів син Юрій, генеральний писар Іван Виговський та військовий осавул Ковалевський. Юрій просив послів вибачити, що сам гетьман не виїхав їм назустріч, бо нездужає і лежить на ліжку.

*(Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький.
Гетьман Іван Виговський: Історичні романи . — К.: Дніпро,
1991. — С. 347)*

Останні дні.

Послів допустили до гетьмана. Гетьман лежав слабкий на ліжку. Його лице вже осунулось, щоки позападали, ніс загострився. Голова вже посивіла. Гетьман спав з тіла так, що його ніби половини не стало. Вже було знать, що над ним літає подих смерті. Смерть, очевидячки, вже стояла в його за плечима або заглядала в двері. Тільки гострі очі горіли, як огонь, і в їх світилось давнє завзяття. Світився й гнів на московських бояр за зраду Україні й за нехтування її інтересами, дорогими для гетьмана.

Бутурлін, здоровий та огрядний, вступив в світлицю і поклонився гетьманові. Високий кімр синього кафтана, обшитий важким золотом, високо стримів кругом шії, неначе клепки діжі, поцяцьковані парчею та золотими взорцями. З того кімра, неначе з курена, висунулась і нахилилась товста голова з повними червоними щоками, з русявою довгою бородою, з сірими круглими очима та повними ситими рожевими устами. Од важкої духоти в важкому убранні, обшитому золотом, Бутурлін розпарився як у лазні. З чола лився піт і стікав по ситих щоках. Йому було важко й досадно і од духоти, і од злості на гетьмана. Бутурлін та Михайлов в довгополах кафтанах, облямованих парчею, з довгими бородами були схожі на московських поважних протопопів і своїм убранням, і бородами, і поважними фігурами та рухами. Бутурлін тричі перехрестився до образів, тричі поклонився гетьманові. Позад посла стояв дяк Василій Михайлов,

нижчий за боярина, але ще товщий, неначе вгодований. Він хрестився до образів, кланявся та аж сопів од духоти в важкому довгому суконному офіційальному убранні.

Бутурлін спитав, по-давньому звичаю, про здоров'я в гетьмана. Гетьман спитав про здоров'я царя та цариці, та їх дітей. Посли зараз роздали царське жалування по списові для гетьмана, генерального писаря та для полковників. Роздавши жалування, Бутурлін сказав:

— Наказано нам говорити з тобою, гетьмане, про державні справи, а тобі, гетьмане, наказано вислухати за ті державні справи.

— Не можна мені теперечки слухати про державні справи, — сказав гетьман. — Я нездужаю, і дуже нездужаю; нехай військовий писар Іван Виговський вислухає про великі справи його царського велнчества.

— Ми прислані по указу великого государя до тебе, гетьмане, і нам загадано говорити з тобою, а не з якимсь писарем, — обізвася Бутурлін.

Виговський гордо зирнув на боярина. Слова боярські кольнули його в самісіньке серце. «І я ж такий боярин на Україні як і ти, а може, ще й кращий за тебе, бо я державний канцлер», — подумав Виговський і спустив очі: нехтування московське вразило його дуже неприємно.

— Я ніяк не можу при своїй хворобі говорити про державні справи і давати відповідь, — сказав гетьман, — та про що б ви не говорили те не буде втаєно від писаря.

— Не годиться тобі, гетьмане, одмовлятися ніякими причинами: треба слухати указ і загад великого государя без жодної суперечки, — сказав боярин.

— Указу й загаду царського я повинен слухати, але од хворості мені говорити не можна. Дасть Бог, подужчаю, тоді дам знати.

«Ну та й причепилась оця московська причепа, неначе шевська смола! Чіпляється до слабого чоловіка: хоч вмирай, а його вислухай! Це правдива московська пеня. Польські посланці не чіплялись до нас так нагло й грубо», — думав Виговський і тільки крутив свого довгого лиснучого вуса.

Надуті й сердиті московські послы вийшли в велику світлицю і хотіли вже йти з двору. Гетьман послав Виговського просити їх zostатись на обід. Послы вернулись в кімнату до гетьмана і гордо сказали:

— По милості царського величества для нас обіди наготовлені в нашій господі: ми будемо їсти в себе.

— Усі послы царські по милості царського величества в моєму домі їли і за довговічність государеву пили. Вчиніть і ви так само. А коли так не зробите, то мені буде здаватись, нібито буде неласка до мене його царського величества, — сказав гетьман.

Послы згодились zostатись на обід. Столи накрили коло гетьманового ліжка. До гостей вийшла гетьманова третя жінка Ганна, з роду Золотаренків, та Богданова старша дочка Катерина, що була замужем за Данилом Виговським. Обидві були убрані в дорогі оксамитові вишневі кунтуші та в білі шовкові намітки, наверхнені на золоті парчеві очіпки. Вони попросили послів за стіл. Гетьман попросив на обід Івана Виговського та осавула Ковалевського. Перехрестившись та прочитавши молитву, усі посідали за столи. За столами при обіді ніхто не говорив. Усі сиділи мовчки, усі були задумані. Послы були сердиті, аж понадувались. Виговський поглядав на бояр скося і тільки крутив свої довгі чорні вуси. Гетьманша й Катерина не насмілювались говорити з чужими послами. Веселій та говорючій Катерині страх як хотілось побалакати з чужоземцями, розпитати, як живуть в їх термах московські боярині, які в їх звичаї, яка поведенція в убраннях. Але вона боялась батька, щоб часом чимсь не прохопитись і не сказати чого зайвого, такого, чого не дозволяє етикет. Обід був невеселий, вже геть-то поважний, навіть сумний, схожий на обід на панахидах. В очах в усіх світилась обида, невдоволення, заздрівання. Вряди-годи недужий гетьман обзивався словом до Бутурліна, та гетьманша тихо давала слугам якийсь там загад, а нертерпляча Катерина сливе на саме вухо шепотіла мачусі свої уваги і все поправляла на шії разки намиста з дрібних червінців.

На половині обіду гетьман підвівся, звелів слугам піддержувати себе, взяв срібний кубок з венгерським і промовив бажання здоров'я цареві, цариці, царівнам, ласкавому заступникові

України патріархові Никонові, боярам, думським людям і христілюбному військові, щоб Господь покорив під ноги цареві не тільки еретиків, але й самого поганина бусурмана султана турецького.

Випивши кубок, гетьман впав знесилений на постіль і вже того дня більше не вставав з ліжка. Усі хапком доїдали обід і швиденько розпрощались з недужим гетьманом.

*(Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький.
Гетьман Іван Виговський: Історичні романи.
— К.: Дніпро, 1991. — С. 327-329)*

... — Аз єсьм холоп великого государя. І ти, пане гетьмане, теж присягав йому служити вірно. То служи! Пани пропонують государеві польську корону, кличуть його на царство — а царський підданець Хмельницький їх воює?!

— Та від такого неподобства візьмуть пани та й передумають, — подав голос Михайлов. — І віддадуть корону кальвіну, шведському Карлусу.

— Як смієш, гетьмане, огинатися царській волі? — підвищив тон боярин. — Тобі государевим указом велено допомагати полякам проти шведів, що з ними государ уже розпочав війну за свої дідичні землі!

Розхвилювався, зняв свою горлатну шапку. Виговський запитливо глянув на гетьмана, прохаючи дозволу відповісти, той кивком дав згоду. Тоді генеральний писар підвівся і повернувся до образів:

— Образу чиниш нам еси, пане боярине! Ми присягу, складену у Переяславі, тримаємо кріпко. Нехай буду позбавлений вічного спасіння, коли неправду кажу! — Виговський осінив себе хрестом. — Волаю до твого серця, пане, волаю до серця царевого: не вірте ляхам! Вони, як та зрадлива дівка, дурять усіх, одурять і вас, москалів. Корона та — як хльорка: хто більше дасть, тією і буде. Государеві її пропонували у Вільні, а цісареві — у Відні. Каштелян Войницький возив її і до Семигорода. Полякам зараз треба час, щоб зібратися із силою і погромити нас усіх по-

одинці. Питаєш, чому ми не воюємо шведів, семигородського князя Ракоці? Так, не воюємо, щоб тримати їх на нашій боці. Щоб не перекинулися вони до ворогів, щоб не напрокудили і вам, і нам. А про корону думки облиште. То все — мара, облуда.

Бутурлін мовчки слухав, не перебивав, обличчя його поступово вкривалося плямами, нарешті не стерпів:

— Як смієш говорити таке государевому великому послу?! Не вам судити про Віленські угоди! Вам належить одне: служити і не суперечити. А государ уже не обійде вас своєю милістю.

— А ще скаржаться на вашого полковника Антона Ждановича наші воеводи, — встряв у розмову дяк, — і на вашого митрополита Косова. Не пускають воевод на гору Київську острог ставити, помешкання для государевих ратних людей будувати. Ніде православним навіть помолитися, ніде коліна приклонити. По шалашах туляться, горе микають. Митрополит їм ще й погрожує: як не вийдете з моєї землі — битимуся з вами всією силою! А полковник знай одне: без гетьманського указу не дозволяю острог ставити!

Вітальня затихла. Всі чекали слова Хмельницького.

— Порушувати право власності — не можемо, — твердо відповів гетьман.

— То що ж це, православні, тут у вас робиться?! — скрикнув посол. — Ви ж самі прохали собі в допомогу государевих ратних людей? А тепер, коли вони прийшли боронити вас від ляха, як ви їх привічаєте?!

Виговського дедалі більше розбирала злість. Злився на хворого гетьмана, що ніяк не помре, злився на хитрого й розумного Ковалевського, злився на московитів. Ти бач, чого захотіли? На святій місці свій острог ставлять! Кажуть, для захисту від ляхів, а самі з ними угоди укладають, за спиною українців! Таки правду каже приказка: посади свиню за стіл, а вона й ноги на стіл. Попустиш раз, потім і ладаном не викуриш.

— Ось що вам скажу, мої милі. Боронити Київ можуть і самі козаки. Полк пана Ждановича є досить потужний. А земля на Старокиївській горі належить митрополитам ще з часів Київської Русі, і не нам рушити той стародавній закон і звичай.

— І ти, пане писарю, туди ж?! — боярин втупився у Виговського, наче не вірячи тому, що почув. — Бога побійтеся, братці! Навіть скотині будете ви хліви, а ратним царевим людям на землі спати? Ми досі були вдоволені вашою службою нам, пане писарю, а зараз чую розмови ба хвальні і шумні занадто. То де ж ваша присяга?!

З силою вдарив посохом у підлогу, підвівся. Хмельницький теж піднявся з крісла, хотів щось заперечити, але раптом опустився назад. Обличчя вкрила блідість. Заговорив тихо, хвилюючись:

— Єстем вірний присязі великому царю. Ніколи не позабудемо ні ласки, ні милостей його. Не пожаліємо сили задля успіху загальної нашої справи... Прошу мене вибачити... Розмову ми ще продовжимо, про все домовимось. А зараз я мушу відпочити.

— Тату, що з вами? — злякано скрикнув Юрій.

— Трохи голова запаморочилася. Все попливло перед очима, — винувато пояснив Хмельницький.

Іван Ковалевський значливо глянув на обох росіян:

— Пан гетьман недобре себе відчуває. Наряду скінчено. Прошу.

— Так і не домовилися ні до чого! — буркнув боярин. Повагом рушив з вітальні, за ним дяк. Торкнув Виговського:

— Що, помирає?

— Ясновельможний нездужає, — з неприхованою люттю відповів генеральний писар.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 40-41)

Прощання з гетьманом

Лунали в гетьманському домі, в гетьманському дворі голо-
сіння, а далі скорботна процесія розтяглася від гетьманського
двору, від Чигирина до Суботова майже на вісім верст, де й по-
ховали гетьмана в ним же збудованій домовій еллінській церкві.

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 9.

« ...бо його ще з юності легко було схилити до всього...»

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

(1640 (1641) – 1685)

Юрій, молодший син гетьмана Богдана, народився він 1641 року в Суботіві. Молодий гетьманич дістав непогану домашню освіту. Вчився Юрій і в Києво-Могилянському колегіумі. Одним із вчителів гетьманича у колегіумі був видатний український письменник, філософ й теолог Іоаннікій Галятовський. Після смерті батька 1657 року козацька рада в пам'ять заслуг Богдана проголосила шістнадцятилітнього Юрія Хмельницького гетьманом України. Але через деякий час гетьманську булаву було віддано Івану Виговському, а Юрій продовжив навчання у колегіумі. Однак Юрій Хмельницький почував себе глибоко ображеним і до кінця життя не зміг пробачити І. Виговському своє усунення від влади. І тому він усе сильніше ангажувався в політику, в інтриги проти Виговського. Й коли посилилась неприхильність проти останнього Юрій знову бере гетьманську булаву до своїх рук. Не маючи таланту керувати державою у складних для тогочасної України умовах, Юрій Хмельницький потрапляє у залежність то до російського уряду, то до поляків, то до татар та турків (останні навіть проголошують його «князем Сарматії»). Така непослідовність дій гетьмана викликає невдоволення козацтва та українського населення. Зростаюча ненависть населення викликала тяжку депресію у гетьмана. Юрій усе частіше почав шукати забуття у вині та розгульному житті, став хворобливо підозрілий і жорстокий, почав розправлятися навіть зі своїми найближчими сподвижниками. Жорстокість Юрія Хмельницького викликала невдоволення і самих турків. На початку червня 1681 р. Ю.Хмельницького відкликали до Туреччини. Існує кілька версій його смерті: за одними даними, його задушили на Турецькому мості в Кам'янець-Подільському, за іншими — стратили в Стамбулі.

ДИТИНСТВО

У гетьманській місті Чигирині серед білого дня зненацька загув великий дзвін соборної церкви Святого Миколи, що на Замковій горі, з-під гори відгукнулися дзвони храму Успенія Пресвятої Богородиці, потім подав голос Спасо-Преображенський храм, що в Нижньому Місті, за ним — церква Святих Петра і Павла, а далі вже всі двадцять сім чигиринських церков і монастирів залилися святковим благовістом. На вулиці висипали люди. Міська варта розчинила навстіж Московську браму, і кризь неї по греблі та кризі через Тясмин посунув натовп.

Люди поспішали, випереджаючи один одного, на Затясминську сторону, видиралися на засніжені пагорби, до болю в очах вдивлялися в бік Бужина, застиглого Дніпра. А там, удаліні, ледь-ледь замріли люди, коні, сани... Чигирин зустрів гетьмана, який повертався з-Переяслава, присягнувши на дружбу й спілку великим московським достойникам...

— Ну як, Юрасику, не дуже втомився? — Хмельницький нахилився до парубчача років тринадцяти, який їхав праворуч. Той пересмикнув худорлявими плечима, зіщулювся:

— Щось, тату, холодно мені. Задубів, ні рук, ні ніг нечую. Швидше б додому. Незвичний естем їхати так довго верхи. Ось коли б у теплім візку...

— Звикай, синку. Мусиш стати справжнім козаком. Це тільки духовні та старі люди у візках мандрують, а ти еси у мене — гетьманич.

У цю мить із Круглої башти замку вихопився клуб чорного диму: вітальна гармата гримнула сальву, а на шпилі замайорів жовто-блакитний гетьманський штандарт.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 4-5)

...Юрась зістрибнув на землю. Дивився знизу вгору на батька. І тому враз тонко-тонко зацеміло в серці: такий був схожий Юрась на його самого. Тільки якийсь мовби сонний, чи понурий.... Юрась підтюпцем рушив до воріт. Одне плече нижче, друге вище, й сам якийсь недоладний. Хмельницький сів на

лавицю ганку. Його погляд упав на «свиню» на лавиці. Свиня — з величезного огірка-жовтяка. Прорізаний рот, очі, чотири палички — ноги, хвіст з нехворощини. Звісна річ — різав Юрась. Уже шістнадцять, а він... О-хо-хо-хо-хо! Тиміш у його віці вже ширмував шаблею. Той був воїном. Трохи розбишакуватий, неслух, але... А Юрась... Іноді ходив з рушницею понад комишами — стріляв качок, якимось на стежці стрівся йому бобер, та такий великий, як гора, геть сивий. Юріїв пес Дунай кинувся до нього й злякано відскочив, певно, зрозумів силу його велетенських зубів, — і думав про Прісю, надто вона запала йому в серце. Якимось, начитавшись греків, подумав, що найкраще було б прожити над річкою, при пасіці, з мудрими книжками і думками, але відчував, що того не зможе... Давно, ще як була дитиною, її мати приходила до Хмельницьких тіпати коноплі, віяти просо, порати город, а з нею і Пріся, яку не було на кого покинути вдома. І Юрась, котрий не любив бешкетливого хлопчатого товариства, грався з нею. Робили з огірків свиней, а з жолудів поросят і пасли на мураві. Юрась виносив коржики, ламали їх і гостювалися — ходили одне до одного в гості. Пріся була метка дівчинка з муратинням довкола носика, з двома кісками за плечима... Якимось дядько Яким Сомко, побачивши, як вони «пасуть товар», пожартував: «Дивись, Юрасю, а то ця дівчина зробить з тебе свинопаса».

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 6, 14, 23)

Юрко і лицем, і поставою — вилитий батько! Успадкував батькову шалену вдачу, та не успадкував батькового здоров'я, видно, цим пішов у матір, Ганну Сомківну. Чи відьма яка чорним крилом осяйнула матір — народилося дитя хворе. Страшна та хвороба, що зуть її в народі кадуком. Та й мужності батькової бракує: боязкий, сльозавий, не таким хотів би бачити Богдан спадкоємця своєї влади... А все ж — син, рідна кровиночка...

— Пане Самійле, — мовив стиха, — уже скоро два роки, як доручив тобі навчати Юрка лицарського ремесла. Як гадаєш: буде з нього козак?

— Не хочу кривити душею перед тобою, батьку: вельми важкою виявилася для гетьманича козацька наука. Не полюбляє твій син вбивати живу плоть, нудить його, коли бачить мертво тіло. Вціляє абияк. Та й до коня не дуже проситься. Все жаліється, що голова вернеться, як верхи сяде. А вже як візьме шаблю — махне раз-другий — чоло вкривається випотом, аж сорочка мокра. «Ні, — каже, — не для мене ця іграшка. Мені б краще з живими створіннями бавитися, доглядати їх». Зате любить службу Богу, любить книги читати, розглядати, міркувати... Філософ малий...

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 14)

За півгодини до покою завітав Юрій, свіжий, рум'яний: весна, мабуть, вплинула й на нього. Глибокі темно-карі очі світилися доброзичливо, в їхній глибині спалахували світлячки.

— Заходь, синку, — зрадів Хмельницький. — Сідай. Юрій знехотя вмостився на лаву, поглянув на батька.

— Мав я раду про тебе з писарем і секретарем. А зараз волів поговорити з тобою.

З прихованим сумом оглянув хлопця. Зовсім ще дитя. Нащадок його роду, останній син. Пригадав старших синів: Тимоша, Остапа. Чому спіткала їх така лиха доля? За який гріх відібрав Бог у нього старших дітей? Тепер Юрій мусить перебрати владу з його рук. А що інше? Може, віддати булаву на волю бурхливої козацької Ради, як це споконвіку ведеться у війську? А хто успадкує її? І куди поверне новий обранець Україну? До кого кинеться шукати ласки?

— Слухай мене, сину, Останнім часом стало підупадати моє здоров'я. Не дивися на мене, що естем з зиду міцний — кріплюся, щоб не давати приводу недругам для всіляких балачок, підступних думок, намірів. Сам відчуваю давно, що хворий. Інколи так починає тиснути серце — ніч не можу заснути. Відчуваю, що сила моя з кожним місяцем у землю йде. Тому прошу тебе, синку, приглядайся до моєї роботи, потроху перебирай її. Волів би мати тебе моїм надійним помічником. А вже як змужнієш, скличу Раду і запропоную молодцям тебе на гетьманство. Щоб не похитнулася наша велика справа. Болить мені серце за рідну землю. Зараз маю коло себе чимало відданих мені людей, тепер навколо

мене — старшини, полковники, писарі, духовні особи. А як спіткає мене нещастя, чи багато залишиться?

— Ось бачиш, сину, — Богдан звів сумно очі, — прийняли ми московську протекцію, та ще не знаю, чи не принесе ця акція горе Україні. А воля наша, здобута в кривавій борні, — то є наш найдорожчий скарб. Мусимо його берегти для наших дітей і онуків. Поступимося нею — Господь нам того не простить і люди прокленуть. — Заговорив спокійніше: — Життя наше — в руці Всевишнього. Тому бажав би бачити тебе своїм спадкоємцем, ухваленим козацькою Радою. Вірю, що козацтво, наш нарід єднатимуться навколо імені Хмельницького. І ти, сину, мусиш високо тримати наш маєстат. Єси не просто Боже створіння, єси муж державний, носій нашої волі.

...Покої Юрія Хмельниченка. Тиша, за вікнами ледь чутно відлунюють кроки варти. Гетьманич сидить перед столиком, зашланим темно-зеленим оксамитом, перед ним — товста книга, свічка. Навпроти, на ослоні, — поважний чоловік у чернечому вбранні — чигиринський архімандрит Іоанікій Галятовський, Ласкавими очима поглядає на Юрія...

— ... слухай уважно. Лише той сягає вершин, хто не перестає мислити про себе, що він є ще далекий від істинної духовної досконалості, грішний перед Богом і людьми. Джерело премудрості для нас міститься в Господові Ісусові, у Ньому ж всі скарби премудрості і розуму сокровенна суть.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 16-18)

Про проект спадкове гетьманство Б.Хмельницького

— Юрасю, усе в світі має свій початок і кінець. Я своє прожив, як послав Бог. Ну, ну, не хлипай, а слухай уважно. Юрасю, ти будеш гетьманом. Я просив про це генеральну старшину, й вона пообіцяла. Я давно мріяв, ще при Тимошеві, щоб гетьманство стало спадковим. Монархією. У цьому наш найбільший рятунок. Будуть у тебе діти. І стане гетьманом твій син. Нелегко тобі буде, нелегко. Отож кріпись. Я пообіцяв московитам триматися їхньої сторони, отож з тим і відійду з цього світу. А ти — як хочеш. Як тобі покаже. Я тебе не закликаю триматися моєї

обіцянки. Може, вона й не найкраща. Дивись. Радься зі старшиною, а найперше — з Виговським. Чоловік він мудрий і козацькій справі відданий. Вір йому... А тепер нагнись, я тебе поцілую. Може, завтра договоримо.

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 9.

Перше обрання на гетьманство

Кипить життя у столичнім місті Чигирині. З ранку до вечора повні людей вулиці й майдани, гудуть дзвони численних храмів, клеочуть базари. Та сьогодні якийсь незвичайний день. Надто багато значних козаків з'явилося у Чигирині. Один за одним їдуть полковники зі старшиною, їдуть здалеку... Ось гетьманові шуряки — Сомко і Золотаренко, ось молодий Лісницький, а там далі видніється корогва Пушкаря, за ним Жданович, Богун, Глух... І всі прямують до замку, до палацу — а там на них чекає гетьман.

Хмельницький збирає своїх соратників на Раду.

— Прошу, прошу, панове молодці, — говорить старий гетьман.

— Панове! Як казав колись Вергілій — віксі ет, квем дедерант курсум фортуна перегі. Жив я і шлях звершив, який доля мені послала. Дев'ять років минуло, як ми, призвавши в поміч Бога, повстали за свою свободу. Великі напасті перенесла наша вітчизна. Безконечні війни виснажили нашу силу. Та всі біди й напасті ви, панове молодці, перенесли мужньо. Ваш гетьман вже не має стільки сили, щоб управити військом і державою. Хвороба підірвала моє здоров'я, надії на одужання не лишилося. Вболіваючи серцем і душею, мушу скласти з себе уряд, мої дорогі товариші й побратими. Всім вам приношу глибоку подяку, що завжди слухалися моїх наказів, що у свій час виявили свою довіру, коли обрали мене гетьманом. Повертаю вам клейноди — голос Хмельницького забринів, — візьміть їх і віддайте достойнішому з вас. У чому кого образив або завинив — даруйте. Наміри мої були щирі. Всього себе приносив в офіру батьківщині, не шкодуючи ані здоров'я, ані самого життя.

— Зважте на останнє моє прохання, — вів далі гетьман. — Оберіте собі ватага за мого життя, котрому зміг би повідати державні таємниці і надати корисні поради в управлінні військом і державою. Час маємо зараз вельми складний. Гетьманом мусить

стати дотепний і досвідчений муж. З свого боку, пропоную вам на вибір полковників Павла Тетерю і Мартина Пушкаря. Ще хотів би звернути вашу увагу на генерального писаря Івана Виговського, хоч він і не військовий. Ваша воля буде обрати того, кого забажаєте. Тільки не руште поміж собою доброї згоди, в ній наша сила, наша надія на майбутнє.

Рада мовчала. Та ось підвівся Тетеря:

— Панове! Ви ще міркуєте, кого нам обирати? Та немає тут чого гадати — ось погляньте лише сюди!

Вказав на кінець зали, де, ховаючись від чужих очей, вмотився Юрій.

— Ось він сидить, єдинокровний Богданів син, наш молодий гетьманич! Певен я, що він гідно успадкує це високе місце.

Старий гетьман не раз мріяв бачити на уряді свого сина. Ця його мрія не була великим секретом, про неї знали багато полковників і старшин. Шануючи тяжкохворого Хмельницького, вони вирішили йому догодити, хоча серйозно мало хто сприймав Юрія на такій посаді! На жаль, сам Богдан про це навіть не здогадувався — він щиро вважав, що Рада віддана його меншому синові.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 28-29)

...«Держись, Юру, — каже, бувало синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і держався його ради, і вже було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко знаєє самі, доводиться Юрасеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув з простоти. А Сомко, знаєє, який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юруся, — старого пса непристойно мішати в нашу компанію...»

...«Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожже...»

(Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року // Куліш П. Твори. — Т. 2. — К., 1989. — С. 28-29)

Народна пісня «Про Хмельницького Богдана смерть, про Юрася Хмельницького та Павла Тетеренка

«...Вже я час од часу хворію —
Міждо вами гетьманувати не злодію, —
То велю вам міждо собою
козака на гетьманство обрати —
Буде міждо вами гетьманувати,
Вам козацькі порядки давати!»
Тоді-то козаки стиха слова промовляли:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Батьо Зинов наш чигиринський
Не можемо ми самі між до собою,
козаками, гетьмана обібрати,
А желаєм от вашої милості послухати.»
Отоді ж то Хмельницький стиха словами промовляє:
«Ой, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас: добре дбайте —
Єсть у мене Іван Луговський...
Коли не хочете Івана Луговського,
Єсть у мене Павел Тетеренко.»
Не хочем ми Павла Тетеренка!»
«Да, скажіте, — говорить, — кого ви желаете?»
«Ми, — кажуть, — желаєм Євраха Хмельниченка.»
«Ще ж, — каже, — мойому Євраху Хмельниченку
Тільки всього дванадцять літ од роду, —
Ще він возрастом — мал, розумом не дійшлий!»
«Будем, — говорять, — попліч його дванадцять парсон
Саджати, — Будуть, його добрими ділами научати,
Буде міждо нами, козаками, гетьманувати,
Нам порядок давати». Отоді — то козаки добре дбали —
Бунчук — булаву положили,
Єврася Хмельницького на гетьманство настановили.
Тоді із різних пищаль погримали, —
Хмельниченка гетьманом поздоровляли.

Отоді Хмельницький, як благословеніє синові здав,
Так і в дом отправився
І сказав йому:
«Гляди ж, — говорить, — сину мій!
Як будеш немного Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на суромки вигравати —
Дак будеш отця живого заставати,
А як будеш много Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на суромки вигравати-
Дак не будеш отця живого заставати».
Тоді ж но Єврась, гетьман молодий,
Ташликом-рікою довго гуляв,
На бубни, на суромки вигравав,
Додому приїжджав,-
І отця живого не застав.
Тоді — то велів у Штомином-двері,
На високій горі,
Гроб копати.
Тоді ж то козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили, —
Хмельницького похоронили;
Із різниць пищаль подзвонили, —
По Хмельницькому похорон зчинили.
Тоді ж то козаки, поки старую голову
Хмельницького зачували,
Поти і Євреся Хмельниченка за гетьмана почитали!
А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати!
«Ей Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!

(Народна пісня «Про Хмельницького Богдана смерть, про Юрася Хмельницького та Павла Тетеренка.» // Народні думи, пісні, балади. — К.: Молодь, 1970. — С. 103-106)

Зречення гетьманства

А ще по кількох днях у широкий гетьманський двір у Чигирині набилося люду, що не проштовхнутися. І вже сиділи на купі колод під повіткою, і в господарчому дворі на возах, і почіплялися за гілки дерев, і йшли та йшли, аж тріщали паркани, поки два осавули, наперши плечима, трохи відтіснили тих, які пхалися у ворота, та зачинили ворота, заклавши їх двома дубовими брусами.

Старшина сиділа у великій світлиці, Юрась у малій. При ньому були булава і бунчук — ще за життя Богдана Хмельницького старшинська рада проголосила його гетьманом. Старшина ж була розгублена: ну не вартував Юрась гетьманського чину, найперше, триває війна з Польщею, ну як він поведе полки?! І як дасть лад їм самим, старшині, коли кожен з них тягне в інший бік: Григорій Лісницький, призначений покійним Хмельницьким за наказного, — у свій, ще й довго не хотів віддавати булаву, полтавський полковник Пушкар — у свій, суддя генеральний Богданович-Зарудний, вихователь Юрася, тягнув руку за нього. Гомоніли й так, і так.

До Юрася в світлицю зайшов дядько Яким Сомко... Краєм ока спостерігав за небожем. Бачив, як тому маркітно на душі. Юрась усе ще вагався. Він уже сказав старшинам, що відмовляється від булави, а тепер шкодував про те. Почував у душі гнів на Виговського, адже знав, що булаву віддадуть йому...

Сомко мовив розважливо:

— Бачу, небоже, важко тобі. Ну що таке ця булава сьогодні, в будь-чийх руках: це щоденна гризота, вічний страх і неспокій, скільки зазіхають на неї (й стелюся в душі, адже й самому вона кортіла, адже вважав себе вартим її — соратник і товариш покійного гетьмана, вдатний воїн і господар), скільки буде гризні, а може, й крові. Чи ж вистачить у тебе сил, чи не зломишся, не струїш собі життя. Це з одного боку. — Набив люльку, закурив, розігнав долонею дим. — А з іншого... З іншого — для справи було б добре, аби вона була в тебе. Батькова слава, батьків авторитет тебе б прикрили, й ніхто б не важився однімати її. Для держави нашої козацької було б краще, для всього люду. —

Прокашлявся. — Найкраще було б, щоб ти — гетьман, а біля тебе наставник — регент. Таким бачив батько біля тебе Виговського. Міг би, небоже, пробач, і я ним бути. Але старшина дивиться інакше...

І Юрась ... рішуче подумав: «Ні, булави не візьму».

Сомко пішов, увійшов Іван Брюховецький, ще батьків вірний слуга. Нагнувся, темною хустиною обмів від пороху Юрійові чоботи. Подивився, хотів щось сказати, не сказав

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 9-10

— Панове! Гукайте на Раду!

Заспівала сурма, довбиші забили в казани. Натовп з майдану ринув у двір перед палацом, за мить ніде було і яблуку впасти.

— Панове Радаї — вклонився Юрій — Щиро дякую вам за гетьманський уряд, що його ви мені дали, шануючи батьківську волю. Але малий ще маю вік, щоб кермувати вами. Не набрав ще досвіду для такого діла. Тому прошу: візьміть від мене клейноди, ось вони. Оберіть іншого, старшого віком, більш заслуженого.

Вийшов у коло, до столика, поклав булаву і бунчук, уклонився і відійшов, став осторонь. Слідом виступив Іван Виговський. Старшини, один за одним, зрікалися своїх урядів.

У дворі все йшло заведеним чином.

— Кого волите, молодці, на гетьмана? — запитав Ковалевський.

Козаки мовчали.

— Волимо Хмельниченка! — почувся самотній голос.

— Панове! — скрикнув Юрій. — Єстем ще молодий, щоб над вами гетьманувати. Лише нещодавно поховав батька, сум та журба пригнітили мене.

— Нехай буде все так, як за батька Богдана було! — подав голос Вешняк.

— Панове, панове! — перебивав їх Юрій. — Мені важко тримати уряд. Не присилуйте. Оберіть достойнішого.

З натовпу почувся новий голос:

— Юрасько мовить діло! Йому ще треба навчатися різним штукам і наукам. А поки він учитиметься, нехай клейноди тримає пан генеральний осавул. А військом нехай керує Іван Виговський. На час походу братиме у пана осавула клейноди, а повернувшись з походу, йому до рук віддаватиме.

— Справедливо каже! — підхопили голоси з різних кутків.

— Волимо Івана Виговського!

— Він у нас — голова!

— Простого люду не цурається!

— Ану, виходь сюди, пане Іване! Уклонися громаді! Іван Виговський вийшов у коло. Опустив долу очі, схрестив руки на грудях, на очах — сльози:

— За честь — дякую. Але не можу так, одразу, прийняти на себе провід над військом. Відкладіть свій вибір до іншого часу.

— Не волимо! Не волимо! Бери уряд, пане Іване!

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 68-72)

Старшина виходила на ганок. Але першим вийшов Юрась. Витер рукавом піт і сказав:

— Панове рада! Щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи батька мого, тільки ж через свої молодії літа і недосвід не можу я ще держати такого уряду. Обирайте іншого, старшого, заслуженого.

Осавули, які стояли внизу між козаками, загукали: «Кого хочете настановити на гетьмана?»

— Хмельницького!

— Панове, я ще молодий, не маю сили кермувати, до того ж сум і журба мене пригнітили, — знову подав голос Юрась.

— Нехай булава буде при Хмельницькому, — став на східець ганку якийсь сотник, — а поки дійде літ, на той час править Виговський.

Так рада й ухвалила, й записали «гетьман на той час».

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 11.

Роки навчання

... Нарешті кінець подорожі! Ну, хвалити Бога, незабаром все влаштується: тут ректором його вчитель і друг отець Іоаникій. Він дасть розраду душі. Швидко минуть роки навчання — і він, Юрій, змужнілий, освічений, повернеться до батькової столиці і за правом візьме клейноди.

Перед спудеєм розкрита книга: Еммануїл Альвар, «Інституціонес лінгва латина». Важко дається мова! А вчителі так багато завдають вправ. З екзерциціями Юрій ще сяк-так вправляється: у когось підгляне, інший і сам допоможе. Але з окупаціями — домашніми завданнями — хоч пробі кричи! І нотата не радує: здебільшого стоїть «не», «несціт», себто учень не знає, або «ер» — «еррабат» — помилився. А останнім часом почали з'являтися й ганебніші оцінки: «пнс» — «прорсус несціт» — зовсім не знає!

З кожним днем, проведеним у монастирі, юнак відчуває, що смирення, відречення — не для нього. Нехай він і слабкий здоров'ям, але ж юність бере своє. Він ще й не бачив достоту того мирського світу, щоб так, одразу, назавжди відмовитися від нього, викреслити з уяви барви квітів, блакить неба, світ сонця, пташині співи, буйне розмаїття всього навколишнього... Він ще зовсім юний, він прагне світу, волі, щастя... а його навіки замкнули у цих холодних стінах!

Негарні вісті доходять до Юрія. Сповіщає його вірний Мартинець, що Іван Виговський вже запустив свою руку в батькову скарбницю. Тепер доводиться жалкувати, що віддав йому той ключ. Після від'їзду Юрія чотири тижні гуляли п'яні козаки, вихваляючи Виговського за його гречність і щедрість, — аж поки не зібралися на нову Раду, під Корсунем.

Гнітить образа, зростає гнів. Рветься на волю серце, палає, жадає помсти.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 68-72, 80-81)

Обрання гетьманом вдруге

Та ще ніколи, мабуть, не бачили ці береги разом стільки озброєного люду тут, у затишному урочищі Кодачку, що під Германівкою. Лише за кілька днів ніби зарясніли вони кульбабами, волошками, маками, конваліями. До самого обр'ю заповонили їх вози й намети, а посередині, на могилі — розкішна катрага, там — Іван Виговський, гетьман України.

Зібралися молодці з усієї України. Зібралися на загальну Раду. Чітко стоять полки правобережного козацтва: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Київський, Уманський, Павлоцький, Подільський, Брацлавський. Колише корогви вітерець, грається прапорцями на списках. Навпроти — полки лівого берега: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Остерський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький, Полтавський, Гадяцький.

Юрій Хмельниченко сидів верхи на коні і уважно розглядав поле.

Учора прибув сюди заявити свої права. Прибув не сам: з ним грізне Запорозьке Військо на чолі з кошовим Іваном Сірком.

... Виговський зрозумів, що програв. Ще трохи — станеться колотнеча, можуть і киями пригостити, можуть і забити — таке теж іноді траплялося на козацьких Радах. Засунув через булаву, зійшов з помосту і мовчки почав пробиратися подалі від цього вельми небезпечного збіговиська. Козаки неохоче розступалися перед ним, та ось хтось жбурнув у нього грудкою, збив шапку.

Виговський витягнув з-за череса дорогоцінну клейноду, поцілував, тамуючи сльози.

А над полем гримів тисячоголосий крик:

— Волимо Юраська! Волимо Хмельниченка!

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К., 1995. – С. 134-138)

Обирали гетьмана в широкій долині Жердовій біля Трахтемирова. Трахтемирів — давній козацький осідок. Тут Сагайдачний переховував свої гармати, тут Наливайко збирав своє військо,

в шпиталі при монастиреві жили старі та поранені козаки. Намети стояли по краю долини попід лісом, палахкотіли вогнища — варився куліш, уже лунали й підігріті горілкою пісні. Міддю поблискували бані трахтемирівського Успенського монастиря, переморгувалися із золотими банями Переяслава по той бік Дніпра. Яри, урвища, бескеття робили це місце безпечним і затишним. Понад глибоким урвищем над Дніпром виляса стежина, по якій їздили козацькі дозорці.

Вибори відбувалися ранком. На все горло викукурікували свої сні півні в сусідньому селі Зарубинцях, з тужливим криком тягла понад Дніпром вервечка журавлів. Панувала одностайність: Хмельниченка кричали всі козаки. Він сидів на стільцеві з пенька, тримав у руці люльку. Чарував сам його вид — нестемений Богдан Хмельницький. Ті ж брови, ті ж карі очі, та ж усмішка, тільки було в ній щось надто дитинне. Але те мине.

У Переяславі чекав з військом воєвода Трубецькой з наказом привести козаків до повної покірливості й тоді затвердити вибори.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 16)

Іван Виговський утік до Білої Церкви й ще якийсь час намагався перепиняти супротивні вітри. До нього прибігло трохи козаків і приїхав турецький посол, який пропонував захист та протекцію Порту, але гетьман відкинув ті домагання. У Бзині, біля Білої Церкви, зібралася нова рада, така ж розвихрена, гамірна й шабльована, як і в Германівці. Вона проголосила гетьманом Юрія Хмельницького, й Виговський, поступаючись посланій до нього депутації, передав через свого брата Данила булаву та бунчук Юрію Хмельницькому. За кілька днів Гуляницький і Дорошенко доправили з Чигирина, де вона сиділа під вартою, дружину гетьмана Олену.

(Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. — Харків: Фоліо, 2006. — С. 315)

Україно-московський союз. Переяславські статті 1659 року.

Юрій стояв перед образами в соборній церкві Успенія Пресвятої Богородиці у місті Переяславі, в тій самій церкві, де п'ять років тому присягав його батько. Стояв перед аналоєм, поклавши руку на Євангеліє, стояв смиренний, а в душі вирувала буря.

Так, він прийняв запрошення князя Трубецького і поїхав до Переяслава. І тільки тут відчув, чого варта «ласка» воєводи! Князь повівся з ним, гетьманом, наче з власним холопом! Нечисленну українську делегацію оточив збройною силою, мало не пов'язав козацьких старшин. Залякав — і примусив присягати на присланих із Москви умовах.

Тяжка московська рука.

І мені, гетьману Георгію, з полковниками і сотниками і з всякими урядовими людьми бути під царською високою рукою навіки невідступним і служити йому вірно. І на всякого його, государева, ворога стояти без всякої зради. А до польського, турецького і кримського і до всіляких інших государів — не приставати. Старшин мені віднині не призначати, а обирати їх на Раді. А хто із старшин почне зсилатися з государевими ворогами, то мені з ними битися до смерті. А самому мені ні в яком воровстві і ні до якої принади не приставати і ті статті дотримувати вірно. І по цій своїй обіцянці бути мені у государя свого і у його нащадків у підданстві навіки невідступно, якоже аз обіцяхуся...

Року божого від Різдва Христового одна тисяча шістсот п'ятдесят дев'ятого місяця жовтня сімнадцятого дня.

Ні, це вже не статті Богдана Хмельницького!

Йому, Юрію, цар вказав ясно: ти, гетьмане, мій слуга, мій підданок. Твою долю віднині вирішують у Москві.

Тепер він, гетьман, мусить слати козацькі полки за першим наказом царя всюди, куди тому заманеться, зате сам не сміє нікого воювати без царського указу. Тепер московські залоги стануть у всі великі українські міста: Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав, Умань. Лише Чигирин вдалося відстояти від домагань воєводи.

Слава Богу, кінчаються хвилини приниження. Все, з цим покінчено!

Відняв руку від святої книги, відійшов, став осторонь.

Радий, що ти, гетьмане, дотримуєш заповіт свого батька! — привітав Юрія князь Трубецької. — Служи і надалі вірно великому государю. Треба тобі буде приїхати до Москви. Великий государ бажав би особисто прийняти тебе і пожалувати за вірну службу.

Ось впораємося з ляхами, укладемо з ними мир — тоді й поїду. Обов'язково поїду, — ледь ворухнув вустами Юрій. Прошу на бенкет. Таку подію належить відзначити.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 146-148)

...похмурими днями середини жовтня московити оточили місце за містом, де мала відбуватися рада: війська боярина Василя Шереметьєва, князя Григорія Ромодановського, вірні цареві полки чернігівський, ніжинський, полтавський, прилуцький, лубенський, миргородський. Оточені московським військом, старшини з козаками понуро мовчали, зиркали туди, де маяли московські корогви й чорно дивилися жерла гармат...Похилили голови обозний Тимофій Носач, суддя Іван Безпалій, писар Семен Остапов, полковники Іван Лизогуб, Яків Петренко, Іван Силич, а навпроти них повипинали бороди й груди боярин Олексій Трубецької, білозерський намісник Григорій Ромодановський, дяки Грибоедов і Хитров. Отакі були вільні вибори. У міській соборній церкві брали присягу до віку бути вірними цареві, стояти проти царевих ворогів, слухатися бояр і воєвод. Поруч Юрася стояв паволоцький полковник Іван Богун, розтоплений лій стікав зі свічі й крапав йому на чоботи, але Богун не помічав того. Юрась стояв і пригадував останню розмову з батьком, його слова, що він сам помре вірний московській присязі, а ти вже чини, як захочеш, батько про щось здогадувався, на щось натякав, але що він, Юрій, може зробити? Він тільки бачив неправду, насильство замість обцяного братства.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 20-22)

Чудново-Слободищенська кампанія. Україно-польський союз.

Десятий день під Чудновим ллє дощ.

Вдалині почулися сурми, потім за шатром зачавкали копита, дзенькнула зброя, ледь почулися команди. Пан коронний осінив себе хрестом.

— Єзусе солодкий, допоможи польській зброї! Напруженість спала, потягнуло на сон. Тіло огорнула млість. Потоцький повернувся на другий бік і задрімав.

Минуло кілька годин, коли пан Станіслав крізь дрімоту почув якусь нерозбірливу лайку. Скривився: не можуть дати спокою навіть під час його хвороби! Мерзотники! Розкрив очі — перед ним стояв Сапіга. Мокрий, захльосканий, радісний. Нашвидку обтер вуса, гукнув на все шатро:

— Скоріше покидайтеся, ваша ясновельможність! Вікторія! Хмельниченко прохає миру разом зі своїми розбишаками!

Дрімоту зігнало в одну мить. Потоцький від несподіванки вирячив очі. Як? Грізне козацьке військо, що так його побоювався, саме, без бою, добровільно припиняє з ним війну і прохає миру? Не інакше як сам Господь допомагає полякам.

Звістка про перехід козацького війська на бік поляків вже облетіла табір. Веселі, збиралися пани на Раду. А там Потоцький зажадав рішучих дій:

— Досить нам стояти і чекати, поки москалі виздыхають з голоду. Наказую готуватися до штурму.

Становище Шереметева гіршало з кожним днем. Допомоги чекати було вже нізвідки. До того ж Шереметева непокоїли і лівобережці, які не бажали битися проти Хмельниченка.

У московським таборі почався голод. Рештки борошна перетрубили пацюки, на ратників напала якась пошесть, від неї стали гинути десятками, сотнями.

Воевода скликав Раду і оголосив свій намір здаватися на милість переможця.

І ось у польським таборі переможно заграли сурми.

Москалі погодилися на капітуляцію! У московським таборі відчувся ледь помітний рух. Від присипаних землею возів, від

залитих багном шанців посунули змарнілі, обірвані стрільці, дворяни, боярські діти, рейтарі, гармаші. Виходили на поле, оточене польським військом, і під наглядом складали прапори і зброю. Покірливо ставали на призначені їм місця.

Слідом із табору показалися козаки-лівобережці. За наказом Потоцького їх поставили окремо від москалів. Коли московський табір спорожнів, до лівобережців під'їхав пан коронний.

— Слухайте моє слово! — гукнув Потоцький козакам. Якщо жадаєте прощення всіх ваших провин — мусите на і цім полі скласти присягу на вірність найяснішому королю. Інакше з вами поступлять так, як із зрадниками.

Лівобережці мовчали, похмуро поглядали на гоноровитих польських вельмож...

...Юрій підвівся на стременах, гукнув несамовито:

— Козаки! Не губіть себе! Присягайте негайно — інакше на вас чекає смерть! Вас скарають як зрадників республіки!

— Не боїмося тебе. Сам еси зрадник. Перевертень! — почулися голоси.

Якусь мить Юрій вагався. Над полем запала тиша — і в цій тиші пролунав голос Хмельниченка:

— Усіх, хто відмовиться присягнути королю, повісити.

Обличчям Потоцького пробігла посмішка задоволення.

...кошовий Сірко, що минулого року допоміг Юрію повернути клейноди, тепер привселюдно поганьбив його і запропонував забратись геть із коша. Юрій кляв кошового, чигиринців, всіх інших недругів. Але ще не знав, яка страшна доля чекає і його, і рідний його край.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 165-169, 175)

Шляхтичі знемагали від дощу. Обидва польські гетьмани ночували в одній кареті, вони не виспалися, вдосвіта вилізли похмурі, злі. З-за синьої хмари вискалилося багряне, сардонічне сонце, поляки побачили, що ворожого табору немає. Москалі й козаки йшли всю ніч. Дійшли до Чуднова над Тетеревом. Всю надію покладали на зустріч з Юрієм Хмельницьким, з його

військом. І тут Шереметьєв з своєї дурної голови наказав підпалити Чуднів. Місто згоріло, лишився цілим замок, який і зайняли поляки, звідти степ проглядався на велику відстань... Табір стояв на місці. Поляки вирішили перекопати дорогу й відвести воду від струмка, який пробігав повз табір. Боялися, що ось-ось може надійти Хмельницький. Тоді вирішили залишити довкола табору піхоту й артилерію, а Любомирський з кіннотою рушив назустріч Юрію.

...Стояв погожий вересень, обабіч слалися вижаті поля, хмари птаства пурхали по стернях. До Юрія під'їжджали то чорнобородий красень Гуляницький, то хитроокий Лісницький, прихильники Гадяцького трактату, заводили з гетьманом балачку про лихі переяславські статті, про царську відмову на Юрієве прохання, гетьман хилитався в сідлі, хилився думкою то сюди, то туди. Так прибули до Слободища. Майже водночас підійшли туди й поляки. Слободище було поруйноване, вулиці завалені колодям, битою цеглою, всіляким мотлохом. Ще на підході до Слободища передові козацькі загони кресонули з татарськими чамбулами, а далі татари хмарою полетіли на козаків. Поляки стояли ліворуч, оддалік — хитрували, щоб скурити козаків татарською силою. Сонце вигравало на позолочених панцирах. Але козаки вже підготувалися: гримнули гармати, вдарили самопали, й татарву понесло вогняною силою. Юрій сидів на коні за лавою і бачив, як падають коні, як летять на землю татари, ще було й моторошно і звитяжно... Тим часом, спішившись, в наступ пішли поляки. Ішли щільною лавою, над головами маяли корогви. Знову вдарили козацькі гармати, кілька корогв упало. Польський стрій зламався, але посувався вперед. Вдарили самопали, мушкети — козаки били прицільно, й лава на очах танула... Поляки й татари огорнули двома крилами горбик, на якому стояли козаки, луг був мокрий, грузький — поляки поки що не могли напасти кінно. А в козацькому таборі стояв безлад: старшина з'їхалася докупи й радилася, що робити; більшість раяли помиритись з поляками, ніхто не хотів бою. Ніхто не кермував військом, строї розладналися, козаки й самі сперечалися між собою. Юрій ще ніколи не був у бою: «Боже мій, визволи мене з цього

пекла, — шепотів він молитву, — не хочу я нічого, піду в монастир, молитимуся Богові»... Хмельницького душа гоїдалася на терезах то туди, то сюди. Він вирядив водночас гінців і до поляків, і до москалів: Шереметьєву писав, щоб той швидко йшов на з'єднання. «Ми приїхали сюди не для війни, а шукати злагоди», — писав польському посланцеві. До поляків поїхало козацьке посольство.

Юрій гаряче молився в наметі. Враз там посутеніло: оглянувся — до намету зайшли Дорошенко, Кравченко, Ханенко, Лісницький. У цю хвилину в намет убіг Олелько Чорний, гетьманів вістовий.

Нецеремонно, непоштиво пропхавшись крізь високу старшину, підбіг до Юрія.

— Ваша мосць, там Виговський дожидається, каже: «Треба — пильно».

Юрій підвівся з колін. Прізвище Виговського кольнуло неприємно, одначе й подумав, що може той чимось зарадить, адже вельми мудрий.

Виговський чекав у стороні од бойовиська під дикою яблунею. Чепурні вуса, біле, бліде обличчя, чепурний сам. Вклонився гречно, як то й має вклонятись гетьману. Виговський нині — київський воєвода й депутат сейму.

— Відкинсья від москалів, від переяславських статей, що вони вам дають. Ярмо московське. Люті, неправедні статті. Довірсья мені. Я все-таки ще щось важу. Я допоможу замиритися, укласти договір з поляками.

— І цей договір буде кращий за московський? — спромігся на таку думку Юрій.

— Спробую, щоб він був укладений на основі гадяцьких пактів. Ручатися не можу. Можливо, будуть ці статті формальні. Але у вас немає викруту.

Незабаром були привезені статті, які потім називались чуднівськими: Виговський добився, щоб в їхню основу був покладений Гадяцький трактат, але поляки обкраяли його, насамперед викресливши про Велике князівство Руське.

Сурми все ще грали розмир.

Тим часом військо під командою Шереметьєва рушило до Слободищ. Воно пройшло не більше верстви, як наткнулося на шанці, спробували прорватися через них, аж тут поляки вдарили з усіх трьох боків.

А в чудновському замку зібралися депутації польська і Хмельницького. Перечитували угоду. Козаки наполягали на гадяцьких статтях, по трактату Виговського. Поляки заперечували категорично, щоб козацька держава називалася Великим князівством Руським, як це було за статтями Виговського. Бо ж це говорило про самостійність Української козацької держави. І дописали, що козаки не повинні мати зносин з іншими державами. По тому був банкет, Юрій Хмельницький сидів у наметі з польськими гетьманами. Ляхи вітаували, пахолки розносили келихи з напоями, співали якись панії, ляхи перепилися й погрожували знести з землі цю козацьку ребелію, й не зважали, що тут сидить і слухає їх гетьман цієї ребелії.

Запах розкішних страв не долітав до московсько-козацького табору. Там стояв голод, їли конину, смерділи кінські і людські трупи. Коней нічим було годувати. Доходило до краю. Шереметьєв викинув корогву на перемову. Поляки погодилися. Вони вимагали, щоб московське військо вийшло з України.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 35-43)

Польське ув'язнення

Великий, старий дормез поволі рухався драглистим шляхом через села й містечка Правобережжя.

Хмельниченка покликав у дорогу лист Стефана Чернецького. Пан наказний гетьман запрошував його обговорити всілякі справи. Як сповістили служки, Чернецький прибув на Правобережжя з чималим військом і суворим королівським наказом втихомирити місцевий люд. Але причім тут він, настоятель далекого волинського монастиря?

Коні стали. Служка скочив на сніг і розчинив дверцята. Юрій втягнув у себе свіже весняне повітря, відчув солодку млість у тілі. Боже, як близько звідси до Києва!

Перед ним постав молодий шляхетний панок.

— На вашу милість чекають. Прошу ласкаво.

Попростували до будинку. Двір був повен озброєних жовнірів. Юрій здивувався: навіщо їх стільки тут зібралось? Проїшов переходами, опинився у просторій, світлій кімнаті.

Висока, простора світлиця була уставлена дубовими столами. На лавах повсідалися чини православної церкви, у краснім кутку Юрій побачив самого Чарнецького. Рябе його обличчя було злим і стомленим, посивілі вуса обвисли, очі запали. Коло наказного розмістилися його підлеглі.

Хмельниченко все ще перебував у гарному настрої. Радів з очікуваної смачної трапези, з майбутньої приємної бесіди з колегами-владиками, з паном Стефаном. Та глянув на присутніх — і серце тьохнуло, холодом війнуло на нього.

Слуга провів Юрія і всадив за стіл. Перед ним поставили високий келих, повний горілки.

У світлиці не вгавав тихий гомін: отці раділи з неочікуваної нагоди і поспішали обговорити усілякі поточні справи.

— Ваша ясновельможність! Навіщо виставили варту? — почувся голос Нелюбовича-Тукальського. — Єсьми духові особи, а не бранці вашої милості.

— Хто ви есте, святі отці, ми ще розберемося, — відповів стиха Чарнецький. — А зараз пропоную всім випити перший гост — за нашого найяснішого пана і державця, за короля. Віват!

...Очі Чернецького зблиснули.

— ...пан король жадає, жеби ви православні владики, своєю вагою вплинули на паству. Баламутство треба гамувати.

Юрій скривився: ти диви! Цього ще не вистачало! Так от, чому зібрав їх у Василькові гетьман! Сам неспроможні, утихомирити край, довіреним йому королем. То це муси,? робити за нього грецьке духовенство! І він, настоятель далекого волинського монастиря, мусить наvertати людей до покори польським панам! А про клейноди йому — і згадки немає.

— Ваша ясновельможність, — стиха мовив, — але духовенство має пильнувати церковні справи, воно має стежити за

душами віруючих. Втручатися у мирське, наvertати людей до послухенства їх державцям йому не випадає.

— Отець Гедеон говорить слушно, — підтримав Юрія Гізель. — Я теж цілком поділяю його думку.

— Бачу нещирість на ваших обличчях, святі отці, — прошипів Чарнецький. — Усі єсви майстри приховувати свої істинні наміри під личиною благочестя. Ось ти! — вказав на Юрія. — Чи не вем, як еси випрохував у короля знову гетьманські клейноди?!

Тоді гетьман заговорив злим, владним голосом:

— Ось що: ви обидва, — він вказав на Хмельниченка й Тукальського, — поїдете до короля і поясните йому свою поведенцію. Пане ротмістре! Візьміть обох за варту, а всіх інших женить геть.

Наступного ранку Хмельниченка і Тукальського разом з їхніми слугами повезли до Варшави. Але Ян-Казимир, розлючений невдачею останнього походу, не захотів навіть чути про них. За наказом канцлера їх заарештували і відправили аж у Пруссію, де помістили у замкові Мальборк «до кращих часів». Коменданта замку було попереджено про його особисту відповідальність за утримання в'язнів.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 235-239)

За дикими, дрімучими лісами, гнилими болотами, повноводними ріками, на далекій прусській землі, на скелі посеред озера, стоїть стародавній тевтонський замок Мальборк.

Четвертий рік знемагають у замку шляхетні в'язні: Йосип Нелюбович-Тукальський і архімандрит Гедеон. Комендант пан Турковський ставиться до них непогано. Їм залишено слуг, кухаря. Щоранку приходить до них у башту перукар голить і причісує їх. їм подається вишукана їжа й вино. І все ж — неволя!

Із замку не втечеш: з усіх боків його обступає озеро. Єдиний місток день і ніч охороняється вартою. Тому пан Турковський дозволяє в'язням вільно ходити по замку, навіть підніматися на мур, на башти.

Сьогодні видалася гарна година, і Тукальський запропонував Юрієві прогулятися. Піднялися на мур — перед ними на кілька

миль розкинувся краєвид. Куди не поглянь — ліси, ліси, де-не-де виблискують блакитню озера. Далеко звідси до милої України!

— Превелебний отче! — відповів Юрій. — Чому ж ви вчите одному, а самі чините зовсім протилежне заповідям євангельським? Може, і вашій милості не варто було втручатися у мирські справи?

— Не правий єси, Гедеоне, — м'яко заперечив Тукальський. — Хто єси? Чернець, що присвятив життя служінню Господу, відійшов від миру. А мені сам Бог вклав до рук меч боронити нашу святу віру від бусурменів та латинян. Глава грецької церкви на всій Україні, екзарх, обраний всіма єпископами, затверджений вселенськими патріархами, — кому, як не мені, стати на захист її, коли рідну землю рвуть недоумки й негідники? Що може порятувати наш нещасний народ, щоб він не позабув, хто він є, не розчинився серед чужинців? Віра і тільки віра! І Чарнецький вельми добре це втямив. Тому й заслав мене сюди, якомога далі від України.

— Казав пан комендант, що того Чарнецького Господь до себе прибрав.

— Так, ще два роки тому. Багато причинив він горя нашій землі. Та найстрашніший його гріх — що наругався над могилами нашого славного Богдана і його сина. От і покарав його Бог.

— Коли б тільки одні ляхи нам зло чинили! — вирвалося у Юрія. — Та й своїх негідників вистачає. Не треба далеко ходити: хто допоміг Чарнецькому ув'язнити нас? Павло Тетеря!

— Все повертається на круги своя. Тетеря теж згинув кудись, побіг ховатися від власних козаків. Щоправда, не з порожніми руками — прихопив і військову скарбницю.

— Негідник! Скарб мого батька! — Юрій пополотнів. — Таяк він посмів?!

— Не гвалтуйся. Скарб той відбив Сірко, відвіз на Січ.

— А чому б Москві нам не допомогти?

— Москва має свій інтерес. Вона рада б ухопити нашу Україну та бракує сили: надто великий кусень, не проковтнути одразу. — Тому й намагається посварити нас поміж собою, щоб самі гризлися тут та квітали рахунки поки не знеслимося.

...Вершники зупинилися перед містком. Передовий витяг грамоту і показав варті. Заспівала сурма, заскреготіли важкі іржаві ланцюги, розчинилися ворота. Бруківкою подвір'я зацокали копита.

В'язні спустилися у двір. Там побачили коменданта, він уважно читав грамоту, на папері виднівся королівський герб. А біля нього стояла група козаків, українських козаків.

Тукальський розкрив рота для привітання, коли комендант повернувся до нього і віддав честь:

— Радий за вас: згідно указу найяснішого короля звільнені. Вам дозволено вільний проїзд на Україну. Вітаю вас, панове, з крулівською милістю!

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К., 1995. – С. 296-298)

Погром під Стеблевим Татарський полон

І ось нова халепа: Юрасько. Що вирішив шукати в Умані він, вдруге скинувши чернечу рясу?! Знову гетьманства? Підманули булавою – і покинув монастир помчав на Раду! На кого меч підняв? На Петра Дорошенка, що колись домігся для нього волі!

Від думок відволік Сава Туптало, чигиринський сотник:

— Гетьмане! Бекет доповідає: Ханенко і Суховієнко чекають на нас на полі між Корсунем і Стеблевим.

Юрій прокинувся рано. Вийшов із шатра, прислухався. Поле мовчало. А ще учора тут гриміла битва. Тільки здалеку, з боку Стеблова, ще доносився шум бою.

Настрій Хмельниченка був чудовий: вчора об'єднаною силою погромили Дорошенка.

Вдивлявся у бік Стеблова.

На полі з'явилися юрби, люди бігли до нього.

Юрба наближалася, здалеку Юрій розібрав окремі голоси:

— Тікайте! Тікайте! Сірко!

Звідкись з'явився джура, захеканий, заклопотаний.

— Ваша вельможність! Нема коли вмиватись. Сідайте швидше на коня.

— Що ввіймали Дорошенка?

— Сідайте негайно, бо самі трапите в руки того Дорошенка! Мусимо рятуватися, відходимо на Умань! У наш обоз вдарив Іван Сірко з білгородськими татарами! Усіх громлять!

— А кримський хан?!

— До хана прибув султанський чауш із заборорою чіпати Дорошенка. Кримчаки від нас відступилися, пішли собі брати ясир.

— А-а-а-а! — заволав як несамовитий Юрій. В очах потьмарилося, лице затіпалося. Скочив з ослінчика, впав на траву, почав задихатися у корчах, на вустах показалася піна. Переляканий джура метушився, гукав на поміч:

Джура в розпачі бігав навколо шатра, хапав за поли втікачів, але ті навіть не звертали уваги на зляканого хлопця. Якимсь дивом зумів упрохати трьох ханенківців. Напівпритомного Юрія втягнули на коня, припнули ремнями до сідла, щоб, бува, не звалився.

Поки запорожці шукали Юрія у шатрі, його встигли вивезти геть з поля битви. Шлях стелився вільно. Козаки від'їхали на мильо від Стеблева і заховалися у яр, порослий ліщиною, тут зупинилися. Везти далі хворого було небезпечно.

Хмельничанка обережно зняли з коня і поклали на траву під велетенським горіхом.

Переночували під тим же горіхом, у яру. Наступного ранку Юрій відчув себе краще і попросився на коня. Ховаючись поза деревами, маленький загін рушив на Шендерівку й Лисянку. Понад Гнилим Тікичем обережно наблизилися до Звенигородки. До містечка не в'їздили, побоювались: хто зна, як там зустрінуть, чи не візьмуть у полон? Заночували у лісі, не доїжджаючи Тального. Порятунок, здавалося, був близько: до Умані лишалося якихось п'ять-шість миль, коли з-за лісу навперейми вискочили татари.

— Хлопці, ховаймося! Бусурмени!

— Та це ж кримчаки! Це ж наші спільники! — зупинив козаків Юрій.

Зачекали, поки татари під'їдуть ближче. Занадто пізно втямили, що зустрілися із білгородською ордою! Її послав Дорошенко ловити своїх ворогів.

Не встигли й отямитися, як свиснули аркани і всі козаки разом з Хмельничанкою і джуурою опинилися в неволі. Даремно

Юрій пропонував за себе окуп — татари спокійно радилися між собою, куди діти бранців, на крик не зважали. Нарешті один з татар звернув увагу:

— Цей кяфир запевняє нас, що він є значного роду. Мабуть, за нього можна чимало узяти. Чи варто вести його до Дорошенка? Він скупий, багато навряд чи дасть. Краще поведемо його на південь, в Акермані багатий базар, там і продамо. Повели бранців у неволю.

Звістка про долю Хмельниченка досягнула Петра Дорошенка. Він вислав козаків до Акермана з великим окупом, але було вже пізно: Юрія купив сілістрійський паша.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К., 1995. – С. 379-383)

Турецька неволя

На околиці Стамбула, оточений садами, височіє замок. Зветься той замок Єді-Куле, себто Сім башт. Має він двоє воріт — Яли-Каписі і Бернінчі-Капі. Перші ворота замуровані, зате на других день і ніч стоїть варта: тут часто проїздять великі вози, вщерть завантажені зброєю, свинцем, ядрами і, головне порохом. У замку — головний арсенал Оттоманської держави.

Але не лише цим славиться Єді-Куле.

Підземний льох — місце упокоїння злочинців. Підлога за-слана прілою соломою. На стіні блимає олійний каганець, кидає відблиск на тапчан, вкритий грубою рядниною. Поруч видніється цебер для помиїв і людської потреби. А на тапчані спить чоловік невідомого віку, зарослий посивілими волоссям, неголений, невмитий, у брудному лахмітті. Від нього тхне потом і пріллю. На зап'ясті правиці — залізний обруч, приклепаний до ланцюга, вмурованого в стіну.

Раз на день відчиняється кватирка у товстих дубових дверях, і в'язню подають воду і їжу. А щотижня до льоху заходить мовчазний раб і виносить цебер. І тоді в'язень починає хвилюватися, намагається поговорити з живим створінням. Та раб мовчить: язика йому вирізано кілька років тому. І замикає двері він, і знову лягає тиша. Як у могилі.

Коротає дні невільник, нема йому відрати. Одні муки. А колись він сам посилав на муки, на смерть інших. Колись мав владу і жив у розкошах. Двічі у житті тримав у руках гетьманську булаву — та, видно, кволими виявилися ті Руки — не втримав! А тепер він раб султана Магомета Четвертого.

Але навіщо тримає султан тут свого невільника? Чому не відішле його працювати у кам'яні копальні чи на галери?

Не годиться він для праці: слабкий і недужий. Вся сила його — в імені. Бо не простого роду той невільник — молодший син Богдана Хмельницького, гетьмана України! Син, що розтринькав батьківську славу. Але ще не виповнилася чаша його ганьби, ще все попереду. І він сам про те ще не знає.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 428-429)

Проголошення князем Сарматії. Третє гетьманування

...Одного дня зайшов Ібрагім-паша. Він залишив двері прочиненими. І поманив за собою Юрія. Повів його в сад, де доріжки посипані дрібними білими камінцями, де з обох сторін якісь кущі, обсіпані великими білими, ліловими, синіми, голубими, червоними квітами, де в блискучих клітках павичі з хвостами кольорів всієї райдуги, де високі фонтани й дзюркотливі струмки, які спадають грайливими водоспадами, де лев позіхає в залізній клітці; звідти паша повів Юрія в будинок, довгим коридором, а тоді сходами ліворуч, на балкон, перила якого застелені килимами, на балконі на горі рожевих подушок лежав... султан — Юрій вклонився йому низько — а внизу в залі лунали приглушені голоси, паша вказав Юрію на подушку, той сів, паша присів навпочіпки біля дверей, приклав пальці до вуст, а тоді до вух — мовляв, мовчи й слухай. І Юрій слухав. Він вже досить добре розумів турецьку мову. Внизу відбувалася військова рада. Там сиділи воєначальники — сераскири, паші, аги... І йшлося про похід. Похід на Україну, на Київ, і далі — на Москву. Називали полки, командирів, дороги, якими йтимуть. По тому паша сказав Юрію, що й він йтиме в тому поході, йтиме гетьманом, а ще йому присвоюється звання сарматського князя. Юрій був оглушений тією новиною, але не міг до кінця виважити, що це означатиме для нього. Все-таки він знову

гетьман. Хоч і під турком. Але ж і батько його, був час, шукав турецької протекції. Може, під нею він з'єднає Україну. А тоді — майнула й така думка — з допомогою європейських монархів звільниться від турка... По тому сидів серед широкого двору. З низеньких дверей, з підземелля виводили невільників — українських — і приводили з робіт — з саду, з конюшні, ставили перед ним, паша казав, а товмач перекладав: знають вони, що перед ними гетьман Хмельницький, чи хочуть на Україну, в його військо, в його почет; невільники тратились, міркували: хоч як би там було, але це ж на Україну, побачать свій край, а може, вдасться й утекти, перебігти. Тільки один, з блискучими очима, довгими вусами сказав: це ж йти з турками, ворогами Христа, ворогами батьківщини — не піду. Його скарали. А всіх інших — їх було більше сотні — поголили, нагодували, одягли в козацький одяг, вишикували в козацький стрій з шаблями й прапорцями на списках. І вони пішли в похід за Хмельниченком.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 125-126)

Вдалині почувся шум, кроки. Ніби йдуть сюди люди.

Навіщо знадобився він султанові?! Але вже зрозумів: його є стануть катувати. Принаймні не сьогодні. А серце кричало: жити! Жити!

Мехмед-Ага подав знак. Сеймени притягнули Юрія ближче до стіни. Там коваль вже розклав своє причандалля. Кілька ударів молотом — і обруч упав.

— Крокуй за нами,— мовив урядовець.

В'язня вивели з льоху і темними переходами повели нагору. Хмельниченко йшов, спотикався, не бачив нічого перед собою, ноги його підгиналися. Дихалося важко.

— Відведіть його до лазні. Зробіть з нього людину,— розпорядився наостанку достойник.

У просторій, гарячій, паркій лазні слуги спритно скинули з невільника його гноття і поклали його у мармурову ванну, наповнену гарячою, запашною водою. Коло нього всівся здоровань і почав милити йому тіло й натирати парфумами.

«Що ж сталося? Чому так змінилося до мене ставлення турків?» — не міг збагнути Хмельниченко.

Його ретельно обмили, обрізали йому нігті. Потім двоє челядників зробили масаж тіла. Принесли свіжий, чистий одяг. Слідом до лазні завітав перукар і привів до ладу непокірне Юркове волосся. Акуратно поголив підборіддя, підголив вуса і намастив кремами обличчя. Наостанку невольника одягнули в шовковий халат і відвели до просторого покою. Там на Юрія чекав слуга:

— Мій пан, мабуть, зголоднів і бажав би чогось попоїсти?

У Хмельниченка паморочилося в голові. Він анічогісінько не міг втямити. Який поворот фортуни! З-під землі — до світла!

А завтра, може, його покличуть і до палацу? Що ж трапився? Невже хтось із родичів привіз окуп і тепер на нього чекає воля — така жадана, така дорога воля?! Уга приніс миску шурпи, лаваш. Юрій давно не обідав смачно. Одразу потягнуло на сон. Його відвели в опочивальню роздягнули і вклали у пухнасту постіль під балдахіном.

Хмельниченко навіть забув помолитися, подякувати Богу. Поринув у глибокий сон, без думок, без сновидінь.

Усю ніч Юрій проспав як убитий. Прокинувся, не розуміючи, де він. Потроху приходив до тями, пригадував події вчорашнього дня.

Двері прочинилися, зайшов огрядний літній чоловік, чемно уклонився:

— Великий візир Ахмед-Кепрюлю бажає бачити тебе, ефенді Гюрга.

Плеснув у долоні. З дверей вибігли слуги.

— Одягніть і причепуріть цього чоловіка. Він має стати перед ясні очі великого візира.

Хмельниченка вмили рожевою водою, причесали, одягли в шальвари, шовкову сорочку, добротний каптан, гаптований сріблом, на ноги наділи чув'яки з гострими, загнутими носами. Підперезали широким чересом з китицями.

— А тепер, ефенді, прошу за мною, — мовив чоловік.

На подвір'ї Юрія підсадили у закритий візок і повезли вулицями оттоманської столиці. Попереду йшов слуга і бив у бубон, дру-

гий свистів у якусь дудку. Всі зустрічні миттю відступали з дороги, з подивом поглядали на візок: його супроводжував почет. За годину з'явилися будівлі палацу великого візира, тут зупинилися. Хмельниченка висадили з візка і шанобливо повели мармуровими сходами нагору, до широких дверей, де чатували розгодовані яничари.

Юрій йшов низкою переходів, покоїв, зал і не відводив очей від казкової розкоші. Від золота, срібла, смарагдів, кришталю, гаптованих килимів рябіло в очах. Нарешті перед ним постали високі двері чорного дерева, попереду – озброєні до зубів велетні. Слуга зник за дверима.

За якусь хвилю велетні розчинили двері, і перед очима Юрія відкрилася зала. Біля протилежної стіни на шовкових подушках порозсідалися багато одягнені пихаті достойники, збоку виднівся невисокий просторий диван із слонової кістки, оздоблений золотом. Стіни були вкриті килимами й гобеленами, на них були виткані й вишиті заповіді Корану, дані пророком Магометом. На дивані напівлежав чорнобородий чоловік років п'ятдесяти, у золотому халаті і зеленій чалмі, на ній сяяв великий рубін. За чересом достойника виднівся кинджал у срібних піхвах, прикрашених перлами й самоцвітами. Чоловік ледь відкрив очі, розглядаючи Хмельниченка.

— Великий візир дозволяє тобі поцілувати свого черевика! — проголосив Мехмед-Ага. — На коліна!

Юрій опустився навколішки і поплазував до дивана. Схилився в три погібелі, ледь торкнувся вустами оксамитової туплі візира. Той ворухнув пальцем, даючи знак підвестися.

— Слухайте всі, кому належить слухати. Великий візир говорить.

— В ім'я Аллаха! — мовив Кеprüлю. — Дійшла до нас вість, що непутящий та невдячний Дорошенко, забувши все добре, що чинив йому наш пресвітлий повелитель, зрадив його і піддався московському царю. — Залою прокотилася хвиля обурення. Візир зачекав, поки стихне гамір, і повів далі: — Але ми не зрікаємося козаків, які зажадали ласки падишаха. Прийшов час призначити їм нового гетьмана. Ось він.

Вказав на Хмельниченка. Тут же до Юрія наблизився ага і вмить одягнув йому на голову червоний оксамитовий капелюх.

Хмельниченко зблід. Та що ж це робиться? Наче уві сні. Він знову стає гетьманом? Втретє? Без держави? Без підданих? Без війська? Ким поставлений? І де — за морем, у турецькій столиці?

Слуга приніс розкішний парчевий халат і накинув його на плечі Юрію.

— Ми проголошуємо цю людину гетьманом запорозьких козаків і князем Сарматським, — урочисто проказав візир.

Хмельниченко не зміг встояти, знову опустився навколішки, Голова йшла обертом, сором заливав обличчя. Крізь морок у свідомість пробивалась одна думка: прийняти гетьманські клейноди з рук бусурменів — ганьба! І до того ж цей титул князя! Не України — Сарматії!

А навколо шипіли, шкірилися ворожі, чужі обличчя:

«Дякуй! Дякуй, кяфире! Вік мусиш слугувати великому візиру за його милість!»

Нарешті Хмельниченко опанував себе, трохи оговтався, пригадав потрібні слова.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 431-433)

Чигиринські походи

Врешті з піщаних горбів Юрій побачив Чигирин. І серце зайшлося, й стиснуло горло, враз постало перед ним минуле й обпекло терпкими споминами. Турки ставили на горбах великі намети — насамперед для візира і для паші, — поставлено намета і йому. Заходила ніч, вони скакали попереду на конях, роздивлялися. І вже тягли гармати та мортири, й несли коші з ядрами, а великі ядра просто котили. Копали шанці, насипали бурти землі для гармат. Наступного ранку в наметі візира була якась спішна рада. Турки впіймали козака й вивідали, що на виручку обложеному йдуть козаки гетьмана Самойловича, ратники воєводи Ромадановського з калмиками, воєвода Бутурлін і князь Голіцин з особливим московським військом. Це оповів Юрію паша, сидячи на високім барабані біля намета. Гармати почали обстріл Чигирина. Величезні, пудові ядра, лишаючи димні сліди, летіли до міста й били у високу кам'яну скелю. На ній стояли москалі, козакам лишили нижнє місто, ті стояли на стінах.

— Цей похід — славетний, — казав паша, обсмоктуючи рожевого персика. — Нарешті ми скураємо Русь. Буде вона, себто Україна, нашою провінцією, а ти будеш над нею гетьманом, нашим вірним васалом. І підемо далі, до Москви й до Крижаного моря. Й Азов буде наш. А Москва нехай іде в свою холодну Сибір.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 126)

Юрій Хмельниченко молився. Прохав Бога, щоб допоміг туркам здобути Чигирин і настановити його князем України Молитву перервав достойник Кара-Мустафи:

— Великий візир бажає бачити тебе, князю. Мустафа сидів на шовкових подушках, оточений своїми пашами. Двоє чорношкірих рабів віялами розганяли пахучий дим над його головою: біля візира стояв кальян. Вельможа смоктав цибух і мружив очі.

— Дозволь вітати тебе, великий! — уклонився Хмельниченко.

— Нездара й нікчема ти, Гюргене, — процідив крізь зуби Мустафа. — Два роки вводив нас в оману. Говорив нам, що варто тобі вийти на Україну — і всі козаки вмиць побіжать під твій бунчук. Віддадуть без бою тобі Чигирин. То де ж вони? Де твій народ, що так прагне ласки найяснішого падишаха?

Ворухнув пальцем — достойник розчехнув полу шатра.

— Поглянь, сарматський князю, на свою столицю. Скільки хоробрих і шляхетних вояків падишаха склали голови під стінами цього клятого міста! Чого досягли? Що отримали? Десяток поруйнованих будівель, тисячі трупів, купи попелу. Ти хвалився замком свого батька, його скарбницею. То, може, хоч тепер дотримаєш свою обіцянку і піднесеш нам ключі від нього?

У цю мить над Замковою горою встав велетенський стовп чорного диму. Здригнулася земля, захитався стовп шатра. Війнуло гарячим вітром. Мустафа вишкірився:

— Ось він де, твій замок! Злетів у повітря! Чим віддячиш падишахові за його ласку?

Юрій зблід. Але не піддався страху, відповів спокійно:

— Я завжди був відданим слугою найяснішого падишаха і Оттоманської Порти. Не раз прохав тебе, великий, Що твої вояки

не забивали бранців, не гнали б їх у ясир, а віддали їх мені. Певен, що тепер вони б служили тобі під проводом.

Візор зневажливо оглянув Хмельниченка:

— Не глузуй з нас, кяфире. Хто повірить, що ти вірний наш слуга? Коротку пам'ять маєш, мерзенний! Спочатку ти присягнув московському царю, потім перекинувся до польського короля, зрадив і його, і він заслав тебе до пруської землі. Забув? Король вибачив тобі, а ти йому чим віддячив? Вдруге зрадив полякам і прихилився до нас — і наш найясніший падишах вшанував тебе князівським титулом, надав тобі могутнє військо, щоб повернути тобі твою землю, твою столицю. А тепер мені доповіли, що ти надумав мостити стежку до царя. До нашого ворога Самойловича. Е, ні! Від нас не втечеш! Кажеш, що тобі не приводили бранців? — Мустафа хвильку помовчав. — Якубе! Приведи до нас кількох невільників, що їх ми узяли в полон, коли вони втікали із замку. Послухаємо, які ти відшукаєш слова, щоб вони погодилися вступити до тебе на службу. Відійди геть, ось сюди.

Юрій відійшов у куток шатра і опустився на подушку за дозволом достойника. За півгодини сеймени привели п'ятьох закутих у кайдани козаків, серед них кульгали Вернизуб і Затулівітер. Слідом увійшов товмач, уклонився візирю:

— Козаки! Їх милість великий візир вирішив виявити до вас ласку. Він віддає належне вашій мужності, з якою ви чинили свою безнадійну справу, боронячи Чигирин від доблесних вояків найяснішого падишаха. Великий візир згоден подарувати вам життя, але за одної умови: всі ви мусите стати слугами князя Сарматії Георгія Хмельницького.

Юрій, схвильований, скочив з подушки, очі його заблищали:

— Молодці! Ідіть до мене! Я обдарую вас по-князівськи: грішми, кармазинами, землею. Гетьман-попович і москалі покинули вас напризволяще, Чигирин їм чужий! Козаки! Не будьте дурнями! Дякуйте великого візира! Їх милість зараз у доброму настрої. Не втрачайте нагоди! Складіть клятву на вірну службу мені і великому візирю. Не пожалкуєте.

Бранці, в подертому лахмітті, в синцях і крововиливах, стояли мовчки, втупившись у килим.

— А покажи нам, ваша князівська світлість, свого хрестика, — попрохав Опанас. — А то люди всяке про вашу милість кажуть, не знаєш, що й думати.

Юрій пересмикнувся, відповів роздратовано:

— Світ не без ворогів. Розпускають плітки, буцімто я перейшов у бусурменську віру. Брехня то є. Ось погляньте. — Розстебнув шовковий, гаптований золотом каптан, витягів з-за пазухи великий срібний хрест. Побожно поцілував. — Ось! Бачите? Єстем християнин і залишуся ним до смерті!

— Гуда еси, а не християнин! — прошепотів закривавленими вустами Микола. — Жалкую, що не впіймав тебе і ще під Стеблемом — менше б горя було на Україні.

— Християн турки у неволю женуть, голови їм ріжуть. А ти у поганським шатрі сидиш, поганським вбранням хизуєшся. Зі своїми на смерть воюєш, невір на рідний край наводиш, — додав Опанас.

Юрій глянув на Мустафу і помітив на його лиці схибну усмішку. Кров кинулася в обличчя Хмельниченкові, він зчервонів і хльоснув бранця канчуком.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 512-514)

Турки вчинили сім підкопів, підірвали їх, й почали злітати вгору чигиринські стіни, привалювати козаків, інші були обсмалені, що й не впізнати в них людську подобу. Хмари налилися червінню, гуділи ліси за Чигирином, надто Чорний ліс, тривожно кричали птахи. Сердюки з городовими козаками відбили три яничарські налоги, в тій веремії, в тому сум'ятті гайдук, служба його преосвященства Йосипа Тукальського, виніс тіло митрополита на власних плечах і приніс до обозу Самойловича. Ромадановський з Самойловичем не вельми добре дбали, не дали допомоги обложеним. Налякані громом вибухів, пожежею, жителі Чигирини кинулися до втечі: бігли жінки, волочачи за руки дітей, дибали старі діди й баби, стояв плач і лемент, й городові козаки, а з ними й сердюки, були захоплені втечею, стовпилися на старому мосту, міст обломився, й втопилося багато людей.

Тясмин наповнився трупами. Турків, які напірали ззаду, якись час стримували козаки Гадяцького полку — й погинули під

шаблями, інші люди бігли через чигиринську греблю вздовж стін і рятувалися в козацькому обозі, а сердюки стали біля церкви Святих Апостолів й боронилися до смерку, турки ж підпалили місто з усіх боків, сердюки піднялися на замкову гору, де в замку сиділи москалі, й разом з ними понабивали доверху порохом гармати та, підпаливши всі замкові дерев'яні будівлі і відступивши серед палаючого міста до греблі, втікали по ній.

...Юрій задрімав, сидячи в кріслі. Опівночі його підкинув страшенний вибух — то зірвалися гармати в замку, а з ними й пороховий погріб, й освітілося небо, й освітілося поле, й знявся лемент в турецькому таборі, там уже гадали, що настав кінець світу. А коли вже все стихло, упокоїлось, гримнув ще один вибух, то розірвалась на шмаття ще одна, найбільша, гармата.

Юрій вийшов з намету. Світив місяць, тріпотіла його корогвка з білим хрестом, яснів Волосожар. І мерехтіла, все зменшувалась і зменшувалась та, його Зірка, примеркала, гаснула. Юрій не спав до ранку. Ходив біля свого намету й бачив, як ходив візир, як до нього підлітали вершники, й він віддавав їм якісь накази, й вони мчали в ніч. І не спали Ромадановський та Самойлович, і, коли запалало місто, коли гримнули там, розриваючись, гармати, Ромадановський перехрестився й сказав:

— Кінець Чигирину. Може, це й на краще, щезло це ворохобне, непокірне місто.

Самойлович згадав, скільки разів він недавно добував у ньому Дорошенка, й собі перехрестився.

Ромадановський з Самойловичем потяглися до Дніпра, під Бужин, до старої переправи, до старих шанців, стали там. За ними — розмірений гуркіт барабанів — йшло турецьке військо. Осмаленим, втомленим козакам остобісіла війна, хотілося додому, декотрі намагалися переплисти на той бік голі — нехай вам риба й коші, їх виловлювали, парили канчуками. А бусурмани знову били з гармат, знову напирали, але вже з осторогою. З турками їхав і Хмельниченко, з ним чотири тисячі козаків, з ним охорона — в панцирах, юшманах, з козацькими корогвами.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С.137-138)

Трагічна загибель

Намет оповила темрява. Світло від маленької свічечки сюди не сягало. Враз Юрій відчув на своїй шії гарячу руку, він сам не стямився, як обхопив дівчину за стан, притиснув до себе. Та й вона притислася, мовби влипла в нього. Перса вперлися в груди, вони драгували, вони лоскотали. І він уже ловив їх, мацав, м'яв. Його обсіпало жаром, він затремтів, немов від стужі. Він їх гладив, м'яв, а тоді пірнув рукою у розріз сорочки-кофтини, намагаючись сягнути голих персів. І він сягнув. Накрив долонею, і в цю мить відчув, що її рука — в його шароварах, і не тільки в шароварах, а бере... бере його найсокровеннішу річ. Він запалав, застогнав. І будь-яка сором'язливість відлетіла від нього, й він сказав:

— Нащо ти збурюєш солов'я. Він і так збурений.

Вона прошепотіла у вухо:

— Бачу, а зараз і попробую. — Йї підштовхнула його до похідного ліжка, застеленого кожухом.

І вона — пробувала. І він також, після першого, не зовсім вдалого разу — вдруге, втретє, вчетверте. Він уже не відпустив її до самого ранку. І раював, і спалахував, й мовби кудись провалювався, а потім злітав знову.

Ранком він зняв з мізинця кільце з коштовним каменем і одягнув їй на палець. А тоді дав жменю золотих, вона заховала їх у якусь потайну кишеньку в спідниці. Він розплачувався за чудесну ніч, за те, що відчув себе справжнім чоловіком, мужчиною, що спізнав те, про що тільки мріяв.

...З того дня Хмельниченко, як то кажуть, пустився берега. Були інші легковажні дівчата з обозу, були молодичі, були старші, були вдовиці — він був неперемінливий, він мовби намагався надолужити те, чого не мав раніше. Любовне полум'я підсилював оковитою, медами, заморськими винами. І так втягнувся, що вже не міг без них.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 133)

І ось він у Немирові. Два роки. Чого досягнув? Його походи з татарами за Дніпро не принесли слави. Найманці без платні служити не будуть. А скарбниця не бездонна.

Знадвору почувся крик, Юрій скривився.

«Мабуть, знову якогось купця катують», — подумав.

А що діяти, звідки діставати гроші?

За його наказом викопали на дворіщі яму і стали кидати до неї найзаможніших немирівських купців і міщан. Той, хто хотів з неї вибратися, мусив відкупитися. Ось до чого дійшов! Оце такий він, князь, оце така його влада.

Чи пробачить йому Господь?

Підійшов до ікон, опустився навколішки, торкнувся гарячим чолом підлоги.

— Господи Боже мій! — проказував у сльозах. — Множество содіяних мною лютих помишляя, окаянный, трепещу страшного дня судного; але, сподіваючися на милість благоутробія Твого, яко Давид, вопію Ті: помилуй мене, Боже, по великій милості Твоїй!

А в голові все голосніше лунав інший псалом:

«Господи! Не вступай у суд з рабом Твоїм — бо не виправдається перед Тобою жоден живущий!»

І все ж молився, прохав Бога, аж поки не закружляли в очах чорні мухи.

Коли увійшов челядник кликати до трапези, він злякався: його пан і повелитель лежав горілиць під іконами непритомний. Серце його ледве билось.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 526-527)

Юрій вернувся в Немирів. Уже була весна. Дніпрові береги вкрив ряс, на лозах білили пухнаті котики, особливо вони буяли на красноталі.

Переправившись через Дніпро, їхали горою, вже розквітали дикі груші, й бджоли гули над головою дзвінко та життедайно. І враз зіткнулися з трагічною валкою: татари вели облов. Самі сиділи на конях, біля них ішли поприв'язувані сирицею до тичин чоловіки, жінки, дівчата, жінок з дітьми везли й на возах, в одного татарина виглядав з-за спини зі шкіряного мішка хлопчик з обстриженою головою, ревіла худоба, ляскали батоги. Юрію стиснулось серце. Це ж і його вина в тім. Так чи так, але вина. І враз в його очах примеркло, в серце кольнуло, — крайнім у ряду,

прив'язаною за шию до сухої тичини, йшла Килинка. Вона була боса, але в добрій одежі, в шовковій сорочці. Певно, татари за-попали кочу польського війська з дівчатами для забави. Не тямлячи себе, кинувся вперед до татарина: «Відпусти».

Татарин вищирив зуби, як вовк, замахнувся нагаєм, але не вдарив, бачив: перед ним якийсь значний пан.

— Відпусти, псевіро, це моя челядниця, — напірав Юрій.

Татарин подався конем вперед, взявся за шаблю. Але і Юрій був не той, що колись, потягнув з піхов шаблю. Біля татарина стало на конях ще кілька татар. Тоді Юрій шарпнув жупан, розщипнув гаман у чересі й кинув татарину під копита коня жменю талярів. Татарин скочив з коня, брейонував ножем по сириці біля горла Килинки, а сам упав навколішки збирати гроші. Килинка припала до запорошеного чобота Юрія:

— Паночку гетьмане, паночку гетьмане... — й більше не могла нічого сказати.

— Відведіть її до возів, — мовив Хмельниченко. — У Чигирині в мене немає вже двору, побудеш у Немирові, а тоді поїдеш у село. Годі тобі тинятися по лясських кочах, тобі треба ще жати жито й народити козака. — Сам не знав, звідки взялися ті слова.

Від'їхало коней з двоє, й він підкликав осавула:

— Бери сотню й рубайте татарву.

— Так вони ж за домовою...

— Рубайте в пень! — скипів. — Я наказую.

З того почалися його загострені стосунки з турками й татарами. Він не слухався їхніх наказів, чинив по-своєму. Він взагалі став дратівливий, нестримний у словах і вчинках. Гнув, приневолював і власних підданих, збирав непомірний чинш і все те топив у горілці. Топив у ній свою недолю й недолю рідного краю. Край спорожнів, спливав вогнем і димом, обливався кров'ю. Три звірюки, три драпівники душили його: лях, москаль і турок.

А ще Юрій уразився на одного немирівського єврея Орука, неймовірного багатія, який зробив великі послуги Кам'янець-Подільському паші й самому султанові (певно, грошові), і Юрію вчинили розшук, три паші здекларували йому смерть.

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 141)

Навесні 1681 року до Хмельниченка з Кам'янця прибув турецький ага у супроводі яничар. Його вигляд не išчував нічого доброго:

— Велено тобі, не гаючись, їхати до паші. Тож збирайся.

Юрій губився в думках: що могло спричинити цей виклик?

До Кам'янця прибули на третій день. Сеймени зняли з Хмельниченка зброю і замкнули у підземелля. Спробував поскаржитися — вилаяли, ще й стусанів надавали.

Ніч не спав, провів у тяжких роздумах. А вранці його повели нагору. Ось і покої паші, ось і він сам. Сидить як божок, мовчить, очі злі. Треба заговорити першому, може, все це — якесь непорозуміння?

— Дозволь повітати тебе, славний паша! Повідай своєму слугі, найдостойніший, чим завинив він перед тобою, що так невічливо зустріли його тут учора? Викажи, найясніший, причину свого невдоволення. А твій раб докладе всіх зусиль, щоб розвіяти твій поганий настрій і повернути твоє ласкаве ставлення до нього.

Вельможа мовчав, примруживши повіки. Рухом руки покликав до себе урядовця, той наблизився, розгорнув якийсь папір, поклав його перед пашею.

— Сідай, — турок вказав Юрію місце навпроти себе. — Вельми солодку мову ведеш, кяфире. Так, ми вірили тобі ще до недавна. Ми дивилися крізь пальці на ту сваволю, яку чинив ти у подарованих тобі володіннях. Нікчемний боягуз, ти виміщав свою лють на слабших. Ти катував підданків найяснішого падишаха, стягав з них надмірний зиск — так начебто ти для них цар і Аллах. Поставлений на уряд ласкою падишаха, ти в розмовах ганьбив світле ім'я нашого повелителя. Але у нашій державі у шані закон, а не сваволя. Наш повелитель однаково благоволить усім своїм підданкам — правовірним, християнам, іудеям.

«Так он воно що, — подумав Хмельниченко, — це кляті купці-свреї нажалілися на мене. Ну, зачекайте, негідники, ось тільки повернуся — всіх босоніж у приск поставлю — попам'ятасте, як на мене скаржитися!»

Нам не потрібні правителі-невдахи, правителі-дурні, підступні і зрадливі. Волею падишаха віднині ти не князь. Твої

володіння ми віддали нашому вірному слугі Івоні Дуці — він разом з Молдавським воєводством візьме під свою оруду і Немирів, і все Поділля. А на тебе чекає гнів падишаха...

Через три місяці Хмельниченка вдруге повели до паші:

— Падишах виявив до тебе свою милість. Він пошанував твою ревність до віри і дозволив повернутися тобі до монастирського життя. Але з Україною тобі доведеться розпрощатися: хто тебе зна, як поведеш себе, коли трапиш до Самойловича? Падишах вказав тобі інше місце для прожитку. Велено тобі їхати на острів Мальті, до монастиря. Щоб не каламутив більше тут воду. Згоду патріарха для тебе отримано. Там, вдалині від своєї України, зможеш молитися собі скільки хочеш.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 533-536)

Ніхто гаразд не знає, де і як погинув Юрій. Один літописець пише, що його скарала турки в Кам'янці-Подільському на турецькому мості, інший — що загинув він біля Очакова, ще інший: «Поляки викололи йому очі, повісили за ребро, мучили всілякими муками й налили олова в рот». Отож, як не міг він знайти захисту й правди в жодній із сторін, так і не знаємо, від рук якої сторони загинув. А ми можемо тільки сказати, що поламав цього зеленого клена життєвий вихор, розвіяв, як билину в полі, стоптав, як молоде жито... Так, не мав Юрій ні військової звитяги, ні глибокого розуму, плів у своєму човнику, куди гнали хвилі. Як гнали вони інших гетьманів, кращих чи гірших — Виговського, Многогрішного, Самойловича, Дорошенка, як женуть нинішніх, набагато гірших, підлих та зажерливих, прислужливих чужим, ворожих своїм, пустоголових та нікчемних. І гине, як і колись, Україна, й чи зійде над нею сонце?!

(Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 141)

*«...був, може, вищий за усіх своїх сучасників,
окрім гетьмана Богдана...»*

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

(рік народження невідомий – 26. 03. 1664 р.)

Один з найвизначніших українських діячів середини XVII ст., політик, дипломат, професійний державний керманіч, воєначальник, сподвижник гетьмана Богдана Хмельницького.

Іван Виговський походив із старовинного роду української православної шляхти. Він здобув добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, не погано знав російську, був прекрасним каліграфом. «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах», — засвідчує козацький літописець Самійло Величко. Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську «товаришем», тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком; відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у луцькому гродському суді, був намісником луцького старства, потім писарем при комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637-1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився з Богданом Хмельницьким. Коли почалася Національно-визвольна війна, він опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Потрапив у татарський полон, з якого його і викупив Богдан Хмельницький. Тоді він і заприсягнув служити йому до останнього подиху. Обіцянку свою він дотримав.

Обрання Івана Виговського гетьманом відбулося за складних і важких, суперечливих обставин, в умовах зіткнення різних протидіючих сил. Особа Виговського виявилась непридатною для ролі загальнонародного лідера у критичний період історії. В очах

багатьох людей він і далі залишався польським шляхтичем, тільки силою обставин змушеним пристати до повсталого народу і тому польська переорієнтація зовнішньополітичного курсу (укладання Гадяцького трактату 1658р.) гетьмана викликала анти гетьманське повстання і в кінцевому рахунку призвело до усунення Івана Виговського з гетьманства та трагічної загибелі.

ДИТИНСТВО

...Бачив себе молодим парубійком у рідному Вигові на шляху на колодках, які обнизали парубки та дівчата, виспівували «Ой у полі озерецько», заспівувала, як звичайно, Ярина й перебирала на шії корали, червоні, як і її губи. Надворі видно, неначе удень, повний веселий місяць світив з—понад дерев, з блискучого Чумацького Шляху сіялася розсипана небесними чумаками сіль. Іванову сорочку розпирали яблука, він ішов уподовж колод і кожну дівчину нагороджував краденим у багатія Бабоїда яблуком. Отакий він хвацький парубок, не боїться ні лютих псів, що гасають по саду, ні самого Бабоїда з рушницею. Ярині дав найменшеньке яблучко, ще й червиве... Вона знехтувала його любов'ю, і він знехтував її. Вона тоді не знала, який він парубок.

...Дівчата нудьгують на колодках, троїсті музики заблудили на іншому кутку: їх перейняли інші дівчата, й тоді Іван дістав з-під поли чумарки скрипку і вчистив так, що дівчат неначе вихором понесло в танок. Ярина танцювала також, здивовано зиркала на нього з-під стрільчатих брів, а коли, втомившись, посідали на колодки, почала тихенько просити хлопців, аби провели її додому. Хлопці відверталися — боялися Миколи Сахна, котрий стояв біля вір'я й чекав на неї. Сахно — дужака на весь Вигів, кинув на землю, вломивши двоє ребер, заїжджого борця. У нього лоб у півпальця й нижня щелепа в півтора вершки. Іван підводиться з колодки й до Ярини: «Ходімо?» Вони не пройшли й десятка кроків, як Микола згріб його за плече, аж тріснула сорочка. Іван вивернувся, майнув у повітрі велетенський кулак, Іван присів і обома руками вдарив Сахна по щелепі, Сахно беркицьнув, аж блиснули підкови козлових чобіт. Він підвівся й з ревінням знову кинувся на Івана, а той підставив ногу й зацідив у плече,

Микола знову розпластався в порохні. Й так кілька разів, аж поки не лишився лежати посеред дороги. Іван довів Ярину до хвіртки й, не пристоявши й хвилини, сухо та гречно вклонився: «Добраніч». І пішов.

...ще вчора ганяв у Вигові з своїм улюбленим гнідим білокопитим лошаком-стригунцем Соловейком, і ніжно та дзвінко сурмив лошак у далечінь, грала на ньому кожна жилочка, й спирало від надмірності почуттів подих малому Іванкові, і летів він мріями за обрій, і життя здавалося безкінечним, чистим, барвистим, як райдуга після літнього дощу. Гай-гай, де той лошак, він теж пограв на бенкеті життя — це був перший Іванів верховий кінь, — купався в чистих приприп'ятських озерах, пив дзвінку джерельну воду й підминав копитами шовкові трави, мчав наперейми вітрові...

(Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. — Харків: Фоліо, 2006. — С. 264, 286)

Соратник гетьмана Богдана Хмельницького.

Початок кар'єри

Основне — спілку укладено! Тепер цар мусить оголосити війну ляхам. Тремтіть, пани-ляшки! Не захотіли шанувати народ український — тепер карайтеся!

Але і з Москвою треба щось робити.

Ще там, у Переяславі, замислив одразу ж після повернення виробити статті, на яких його держава укладе угоду з Москвою. Не захотів боярин присягати ім'ям царевим — Господь з ним! Нехай присягне сам цар, своїм царським словом ствердить умови спілки. Поки не пізно. Москва теж мусить мати певні обов'язки перед Україною. Нехай, скажімо, цар гарантує невтручання своїх воєвод у внутрішні справи Української держави.

Два почуття у серці: радість і неспокій. Радість — бо попереду весна. Хай-но заврунеться земля — і рушать разом із московськими ратниками козаки добивати пихату шляхту, звільняти Волинь і Поділля а чи й Червону Русь. Усі землі, населені православним русинським людом, мусять бути під гетьманською булавою разом, як за рівноапостольного князя Володимира.

І — неспокій. Щойно доповів йому Ковалевський: розвідка донесла, що велике московське військо збирається в Путивлі. Друга рать купчиться під Курськом. І з Путивля, і з Курська шлях лише один — на Україну. Невже вся ця сила рушить сюди? Але ж свій край козаки обороняють і самі. Нехай би стрільці йшли у Литву, на Смоленськ, Менськ... Та військо збирається на кордонах України. Навіщо? Може, щоб пострацати його, Хмельницького?

Геть капосні думки! Кого йому, Богданові, боятися? Нехай нас бояться наші вороги! Цар зичливий до нього. Треба тільки не забути про угоду. Завтра ж разом з Виговським прискіпливо обміркувати статті, обговорити їх на Раді старшини. Не можна цю справу відкладати.

Хмельницьких наздогнав Виговський. Поїхав поруч, при-мружив очі:

— Що, пане Богдане? Переживаєш за Переяслав? Не ятри дарма серце, Нехай і пошив нас трохи у дурні той Бутурлін, але ж і ми не такі вже й безпорадні. Ось приїдемо додому, посидимо, поміркуємо, підготуємо статті і пошлемо з ними козаків до царя. Гадаю, він погодиться на всі наші пропозиції.

— Гадаєш, пане Іване? — Хмельницький зітхнув, утер втомлені очі.

— Так. Цар тепер мусить бути добрим до нас: він без бою погромив поляків, своїх давніх ворогів. Тепер знову виникне питання і про Смоленськ: ой як кортить його Москві повернути собі! Ми тут ген як знадобимося царю, тому й він мусить задовольнити наші вимоги.

— Вимоги? Скорше прохання? Чолобиття?

— Ну, нехай і чолобиття. Яка різниця?

— Різниця чимала. Чи ти, пане Іване, сам того не второпаєш? Виговський удавано всміхнувся:

— Торопаю, мій гетьмане. Та все ж основний сенс в угоді є. Нехай собі цар для виду «жалує» нас привілеями — по суті, єсьми незалежні. Московський лад сюди ми не пустимо. Виробимо такі умови, які гарантують нам осібне життя згідно з нашими звичаями. Москва не посміє рушити наш устрій — маємо силу. За нами й Січ.

Обличчям гетьмана перебігла тінь:

— Так, сила в нас є. Тільки треба піклуватися про те, щоб була вона в одних руках. Лише тоді вбережемо від неволі свою землю... До речі, кого, на твою думку, треба посилати до Москви?

— Богдановича. Він розуміється і на Литовським Статуті, і на пакта конвента, та й козацький закон знає. Його не ошукати приказній потолочі.

— Нехай так. А ще нехай їде Павло Тетеря, він теж мудра голова. А статті ми з тобою обмізкуємо... Ага! Ось уже й наш дім, бачу на ганку Ганну, старого Марка. Ну, бувай здоров, пане писарю, хвалити Бога — вдома.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 6-8)

Спілка з Москвою викликала чимало відгуків і на сході, і на заході. Всяке говорять — хто добре, хто не дуже, а дехто із старих друзів вовком дивиться.

Тихо в гетьманських покоях. Пахне барвінком, м'ятою, чебрецем. Дубова підлога вистелена домотканими килимками, ними приємно пройтися в домашніх капцях. На охайно вибілених стінах висять килими, зброя, здобута в походах, — мечі, рушниці, пістолі, кольчуги, сагайдаки; за ліжком у кутку — бунчук, лук і шабля. У красному кутку під розп'яттям жевріють лампади, у їхньому червоному, зеленому, синьому, жовтогарячому світлі виблискують очі святих угодників.

Посеред покою — довгий грубий стіл, лави, на них шкіряні подушки, за столом — трое: гетьман, генеральний писар Іван Виговський і особистий секретар гетьмана Самійло Зорка, статечний молодик років тридцяти, русявий, кучерявий, синьоокий. На столі — папери, каламар, ближче до секретаря — пера, пісочниця. Один з сувоїв розгорнуто у стрічку, що звисає вниз.

— А подивися-но, пане Іване, на цей папір! — Хмельницький вказав на розгорнутий сувій. — Які угоди привезли нам із Москви молодці, Богданович та Тетеря.

Писар посунув до себе список і нашвидку переглянув московські письмена:

— Так... Так... Непогано... Цар погодився на шістдесят тисяч козацького реєстрового війська. Гетьманський уряд зберігає право відправляти й приймати послів... Тільки щодо турецьких, польських і татарських — застереження: ставити Москву до відома.

— Основне — козацько-селянські уряди лишаються непопущеними. І козаки, і селяни судитимуться своїм судом додав Зорка. — Воевода сидітиме лише в Києві і у справі внутрішні не сміє втручатися.

— І право оподаткування поспільства належить нам, — мовив Хмельницький. — Загалом вважаю, що угода для нас вигідна.

— Статті справді непогані, — погодився Виговський. — Москва пішла на всі наші пропозиції. Не розумію одного: чому ми свій податок мусимо везти до Москви, щоб цар нас потім «жалував» нашими ж грішми?

— Ми доб'ємося, щоб ці гроші залишали в нашій скарбниці. Та й взагалі царське «жалування» нам не потрібне. Чи багато нам платили польські пани? Самі себе прогодуємо. Чи не так?

— Так, пане гетьмане! Україна багата, і народ на ній роботящий. Могла б не тільки себе, а й всю Москву хлібом нагодувати. Тільки був би на нашій землі спокій, не плюндрували б її вороги... Угода загалом гарна. Все, що прохало козацтво, воно дістало.

— Так-то воно так, — зауважив Хмельницький, — а тільки відчуваю, що не дуже до вподоби царю й боярам наш вільний козацький лад. І нам багато доведеться докласти зусиль, щоб довести право на свій спосіб державного життя. До речі, як там ведуть себе воеводи, яким ми дозволили увійти до Києва і сісти на горі біля митрополичих палат?

— Волконський і Куракін? Доброзичливо, сумирно. Міщан, козаків не чіпають. Стрільці з киянами навіть заприятелювали.

— То добре. Московські ратні люди дадуть нам захист від панів, від польської шляхти. Київ — мати міст руських! Мусимо оберігати за будь-яку ціну. Там наші святощі, там і осередок мудрості нашої — Колегіум. Пора вже й свого сина до науки віддати, тринадцятий минає.

Гетьман змовк, заглибився у думки. Виговський і Зорка сиділи припиншклі, не озивалися бодай словом, кожен думав про своє. Знали, що в такі хвилини не можна турбувати гетьмана — накличеш гнів, А Хмельницький знову — в котрий уже раз! — повернувся думкою до свого найменшого — Юрка,

Давня мрія Богданова — залишити булаву своїм нащадкам. Україна тепер, як ніколи, потребує сильної руки, міцної і тривалої влади. Нехай пізніше, коли усталиться по всій землі новий державний лад, коли втихомиряться вороги, тоді вже і повернемося до козацького січового закону, обиратимемо гетьманів, як колись. Тільки не тепер! Нині — треба якомога зміцнювати уряд!

— Мудру мову ведеш, пане Самійле, — сумно всміхнувся Хмельницький.

Зорка зрозумів: не такої відповіді чекав від нього гетьман.

— Ну, а ти, пане Іване, що скажеш?

Виговський стрепенувся: ну й Хмель! Все хоче задалегідь знати! Синові тільки тринадцять, а він уже мостить його на уряд. Ну, та ще побачимо, хто візьме той уряд, — ось нехай тільки скрутить недуга старого ведмедя. А вголос мовив:

— Мій гетьмане! Твоєму синові личить не гетьманська булава — княжий вінець! Так, вінець. Бо Юрій вже є уродзоний можновладець. І я, слуга недостойний, зичу всім серцем, жеби твій син успадкував гетьманство, став незалежним правителем, справжнім князем і продовжив би династію Хмельницьких. Не вважай, гетьмане, на малий його вік — в древній Іудеї в мужі посвячували дванадцятирічних хлопців! Вік — то не є перешкода для отримання влади. То не біда. Дозволь стати мені йому опікуном. Я обіцяю навчити Юрасика всім таємницям нашого підступного і непевного життя. Для державного мужа основне — керувати людьми, вести державу...

Богдан уважно слухав, пильно вдивлявся в обличчя свого найближчого однодумця. Івана Виговського знав давно, ще до початку повстання, знав і цінував його світлу голову. Багато зробив він добра Україні, мусить зробити ще... але й схибити може, як вчасно не остерегти, не поправити. Бо великі має симпатії до всього польського. І ніколи не забуває власних інтересів. Уже

поперетягав до Чигирина усіх своїх родичів. А минулого місяця мовби між іншим сказав гетьманові, що молодший його брат Данило упадає за старшою гетьмановою дочкою Катериною. Вже й до сватів діло доходить! Породичатися захотів пан генеральний писар. Ну, що ж, діло добре. Коли щиро покохалися — хай щастить молодим. Тепер ось проситься в опікуни до Юрка. Безумовно, Іван — людина мудра, розумом Господь не обійшов, талан має неабиякий. Та чи берегтиме цей новий родич інтереси Хмельницьких, чи не поламає його задумів? І головне — чи щирий буде він порадник Юрієві?

— Спасибі, пане Іване. Поки що мій син має доброго вчителя і наставника. Їх превелебність архімандрит Іоанікія гарно навчає сина. Також і чернець із Лаври Іларіон дає йому уроки з латини. А далі, так гадаю, поїде Юрко до Києва, до Колегіуму. Зараз не біблійні часи, та й Україна — не Іудея. Людина в наш час мужає трохи пізніше. Дякую вам, панове, за щире слово. Єсви вільні.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 12-15)

В Переяславі, після ради 8 генваря 1654 року, гетьман Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями.

Після того московські посланці мали через тиждень виїхати до Києва, щоб прийняти присягу од духовенства, київських козаків та городян. Богдан Хмельницький послав свого генерального писаря Івана Остаповича Виговського поперед посланців до Києва. Гетьман знав, що київський митрополит Сильвестр Косов і все київське духовенство не хотіли приставати на підданство московському цареві, і боявся, що митрополит, може, не вийде назустріч посланцям з процесією і не схоче привести до присяги киян.

Виговський прибув до Києва поперед посланців і зараз пішов до митрополита. Митрополит жив в старих дерев'яних покоях на цвинтарі Софійського собору, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістився через келійника. Митрополит звелів просити його в покої.

Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив'яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки квашених буряків, обсипаних борошном. Сильвестр Косов сидів на стільці з високою спинкою... Він дочитував листка, і йому, очевидно, не хотілось одривати очей од книжки як писар переступив поріг його кімнати.

Виговський низько поклонився митрополитові. Митрополит зирнув на його сердито, але встав з стільця. Він був вже старий та сухорлявий, з довгою сивою бородою та короткими косами, котрі посіклись і вилися кругом голови посіченими пухкими кучерями. Митрополит поблагословив Виговського. Виговський поцілував владика в руку і знов низько поклонився.

— Прошу вступити до моєї бібліотеки, — обізвався владика і показав рукою на одчинені двері в низький, але просторний покоїк, в котрому по стінах були поприбивані полиці, а на полицях лежали й стояли книги в шкуратяних палітурках. У вікна заглядали обсипані інеєм гілки волоських горіхів і затінювали невеличкі шибки, пропускаючи в бібліотеку сріблястий м'який білий світ. Митрополит попросив Виговського сісти коло стола, а сам сів проти його.

— Ясновельможний гетьман кланяється вашій милості, святий владико, і просить ваших молитов. Може, ваша милість чули, що до Києва їдуть московські посланці з боярином Бутурліним на чолі, щоб одібрати присягу од вашої милості, святий владико, од вищого духовенства, київських козаків та городян.

— Чув, чув і знаю, що сьогодні опівдні посланці будуть в Києві. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це гетьманові нема чого й говорити! — сказав митрополит і при останніх словах аж скрикнув.

— Чом же так, святий владико?

— А тим, що поки наша церква залежить от царградського патріарха, ми вдержимо свою автономію і свої права. Не такої заспіває нам московський патріарх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачу. Він зламає нашу автономію і запроторить наших владик і попів в свої льохи, в котрих він карає муками своїх духовних. Про присягу нашу нехай ясновельможний

гетьман і не допоминається! — знов аж крикнув старий владика, і його посічені кучері задрижали кругом голови.

Виговському самому було до вподоби, що владика не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його блискучі карі очі аж заграли, але він не насмілювався виявити своїх потайних власних думок і мовчав; він мусив чинити волю і наказ гетьмана.

Тим часом тисяча козаків Київського полку ще вдосвіта виступила з міста назустріч московським посланцям. Козаки стріли посланців за десять верстов од Києва і пішли поперед їх. За козаками конюші вели дванадцять царських коней турецької породи, вкритих чепраками, затканими золотом, котрі волочились по землі; на чепраках лежали вишивані золотом сідла. Потім йшов полк боярчуків, а за ними вели ще рядок турецьких коней, на котрих збруя лисніла золотом та перлами. Поміж кіньми несли четверо прездорових знамен. Позад усіх їхали посланці. Червоні кунтуші з вильотами на рукавах, жупани та покривала на конях горіли як жар на білому фоні снігу та інею. Вглядівши поїзд, довбиші вдарили в казани, трубачі заграли. Сила народу рушила назустріч посланцям.

За Золотими ворітьми стрів посланців митрополит з великою процесією, з ігуменами і намісниками монастирів. Владика сказав посланцям промову, і вся процесія рушила через Золоті ворота до святої Софії. Митрополит, одправивши молебень, привів до присяги козаків та городян, а сам «од жалю умлівав», а все духовенство «за сльозами світа не бачило», — як записав тодішній літописець. Митрополит і усе духовенство не зложили присяги, що дуже не сподобалось бояринові Бутурлінові і усім посланцям.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 248-253)

Гетьман в умовах наростання україно-московського конфлікту

Генеральний писар Війська Запорозького Іван Остапович Виговський перебував у поганому настрої. Витягав перо за пером, вмокав у каламар, а за хвилину жбурляв з серцем у кошик, що стояв під столом. Лаяв стиха недотепу підканцеляриста: не може

навіть як годиться загострити пера! А тут чекає невідкладна робота: писати листа самому цареві! А! Здається, таки відшукав щось більш-менш підходяще.

Схилився за столом.

«Як Ваші вірні слуги, ми з радістю сприйняли звістку про мир, укладений у Вільні. Тільки маємо сумніви щодо дотримання угод панамі. Вони зваблюють Вашу Царську Величність польською короною, але прохаємо не дуже йняти віри отим залицянням і обіцянкам. Не вірте кондиціям трактату, який ще мусить ствердити сейм. Зараз пани знесли і обіцяють золоті гори, але, повірте нам, мине невеликий час — і вони з новою силою візьмуться воювати і вас, і нас, залучивши до спілки кого зможуть...»

Вельми невдоволений пан генеральний писар.

Четвертий рік минає, як змовкли дзвони у Переяславі. Четвертий рік Україна під московською протекцією. Четвертий рік надій і розчарувань.

Сподівалися, що царський уряд не стане втручатися у внутрішні українські справи, що гетьман самостійно керуватиме своєю землею згідно стародавніх звичаїв. Плекали на дію, що за допомогою Москви вдасться остаточно погромити нахабну польську шляхту, загнати її на Віслу, поєднати під гетьманський регімент усі землі, заселені русинським народом, визволити його навіки від ненависного панського і католицького гніту. Марні сподівання!

Генеральний писар та й сам гетьман відчули це дуже швидко. Всі права українського уряду, надані «Переяславськими статтями», обернені боярством у форму «пожалування». Все вирішує добра воля царя. Сьогодні цар добрий, а завтра? А як на престол у Кремлі сяде новий цар — як він поставиться до України?

А тепер ще ця війна з Польщею. Війна, так зненацька припинена Москвою на угоду панам.

Потай від гетьмана московські й польські урядовці підписують у Вільні мирний трактат: віднині цар бере панів під свою оборону від шведів, спільників України, оголошує королю Карлу війну і наказує чинити те ж саме й гетьманові! Боронити Польщу, не маючи жодних гарантій, — самі лише слова панів, що після

смерті Яна-Казимира сейм визнає царя електором польської корони! Та того сейму ще чекати й чекати, а війна проти шведів уже розпочалася.

Коли почув про таке гетьман, відрядив до Вільни своїх послів. Та їх навіть не допустили до посольського шатра, виштовхали геть, а гетьманові цар висловив своє невдоволення. Москва вже зараз дає зрозуміти, що інтереси України їй не цікавлять і долю її вирішуватимуть без неї.

Генеральний писар зітхнув, вмочив перо. Повсюди повзуть чутки, негарні чутки. Буцімто цар відступається від України, повертає її назад польському панству. І ніхто нічого певного не знає: у Вільні трактують без зайвих свідків. А цар вже гордовито прописується титлами «Государ всея Великої, Малої і Білої Русії самодержець». Самодержець...

А може, не варто сидіти і чекати, поки Москва віддасть Україну Польській державі? Поки не пізно, може, є сенс самим повернутися до Речі Посполитої, з доброї волі? Звісно, не просто так: обумовити собі певні права. Щоб Польща гарантувала особний статус України. І гетьманувати під скіпетром їх моєї Яна-Казимира. Що там не кажіть — а Річ Посполита не Москва! На Москві навіть ближні цареві бояри величають себе холопами государевими, дворян вважають за собак. А вже про чорний люд і казати нічого — мучать, катують, забивають — і жоден не поворушиться, так начебто все так і треба.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 32-33)

Двері розчинилися, і на порозі Генеральної Канцелярії постав чорновусий молодцюватий чоловік років тридцяти в шитому зеленому жупані, плисових штанах і червоних сап'янових чоботях, за чересом — кинджал. Вайлуватою ходою пройшов до столу, нахилився над паперами, тоді вмовстився на ослоні, нашішкувато оглянув Виговського і його причандали.

— Все мудруєш, Іване? І не набридло голову сушити?

— Будь ласка, Грицю, зачекай трохи. Не заважай. Ніяк з думками не зберуся. Тут листа треба терміново писати до самого царя.

Миргородський полковник Григорій Лісницький був давнім приятелем і однодумцем генерального писаря, і тому йому дозволялося чимало такого, що кому б іншому Виговський нізащо б не подарував.

— Не козацьке то діло виписувати цидулі царям та королям. Чому не попросиш у гетьмана полковничий уряд? Поглянь на мене: сиджу та й горя не знаю. А накаже гетьман — збираю молодців і йду бити ворога, інше мене не обходить.

— Добре написаний лист іноді вартий військової вікторії. Одним написано на роду воювати шаблею, іншим — пером.

— Як там Богдан?

— Ніяк не помре, — скривився генеральний писар. — Ледве ноги волочить. А лютий зробився — життя немає. Боюся вже й заходити зайвий раз: ще приб'є під гарячу руку. Не злагодилося з Москвою так, як гадалося, тепер винних шукає. Зриває злість. А хто винен? Хто настояв присягати у Переяславі?

— І довго це так триватиме, як гадаєш, Іване? — стиха запитав полковник.

— Гадаю, може, з місяць, може, трохи більше.

Лісницький встав, пройшовся до вікна, потім назад.

— Отже, незабаром почнемо служити Юраськові. І підуть вгору пані Ганна, старий Сомко та шуряк Васюта.

— До речі, чув про його залицяння? Хоче взяти за себе Роксандру, Богданову невістку! Чого захотів?

— Та й Ковалевський, гетьманський пес, все щось виноює. Сподівається урвати ласий кусень, — в голосі Виговського відчулося роздратування. — Мріє стати генеральним писарем.

— Правда твоя, Іване, — зітхнув Лісницький. — А що залишиться нам?

— А нам скрутять голови, — пролунав раптом третій голос.

— Пан Тетеря?! — здивувався писар. — Звідки ви?

— Тю, Павло! — скрикнув полковник. — Ходиш тут, людей лякаєш. Наче привид.

Тетеря пройшов до крісла, сів, розвалився в ньому, розглядаючи присутніх підпухлими очима.

— Звикайте, панове, скоро всі так ходитимем. Сомківське кодро жодного з нас коло себе не потерпить.

Григорій присунувся ближче до Виговського, заговорив схвильовано:

— Слухай-но, Іване, облиш свого листа. Тут справа серйозна. Зараз лишніх вух тут нема. Оповідай нам по щирості: як збираєшся слугувати московському царю і його холопові Юраську?

— Що хворіє на кадук, — протягнув Павло.

— Ради Бога, не кричіть так! — злякався писар. Та полковник не вгавав:

— Хіба неправду кажу? Закликаю самого Господа в свідки: ну що воно ото за гетьман? Тиміш — той був орел! Літав і до Криму, і на Дін, і до волохів. А Юраськові не шаблю — Псалтир читати. Не втримає він булаву в своїх кволих руках. Покотиться вона до чужих рук. І хтось же її підбере.

Глянув в очі Виговському, той почервонів, замахав руками:

— Навіщо так говориш? Юрій Хмельниченко обраний на гетьманство Генеральною Радою старшин на пропозицію самого Богдана.

— Не удавай із себе дурня, пане писарю, — скривився Тетеря. — Чи забув, що то за Рада була? Всі Хмеля боялися.

— Юраськові та булава — як свині наритники.

— Але ж гетьман пропонував і тебе, Павле? І Мартина Пушкаря?

— Щоб повідмовлялися. На користь його сина. Ну, ось що, — рішуче мовив полковник, — ми всі вважаємо, що клейноди мають належати тобі, Іване. Єси в нас голова, таланом наділений від Бога. Не простить Він нам, коли не скористаємося нагодою і не поставимо тебе на уряд.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 34-35)

Обрання на гетьманство

27 юлія 1657 року помер гетьман Богдан. Ще перед смертю Богдана козацькі полковники, поважаючи старого Богдана, обрали за гетьмана його сина Юрія, не вважаючи на те, що сам Богдан радив їм вибрати за гетьмана або Лисницького, або Виговського.

Але як тільки помер Богдан, козаки схаменулись і почали нарікати, що над ними постановили гетьмана, котрому було всього шістнадцять років, і перестали покорятись Юрієві. Юрій питає поради в Виговського, що йому вчинити.

— Оповісти збори на раду, зречись гетьманства, поклади булаву, а я й уся генеральна старшина так само зречемося свого уряду. Нехай козаки вибирають за гетьмана й старшину, кого схочуть. Може, як ти зречешся гетьманства, козаків це вразить, і вони стануть прихильніші до тебе, — так радив Юрієві Виговський, але в його була думка: самому взяти булаву.

Про раду оповістили. Виговський закликав на раду полковників, сотників та по два козаки з кожної сотні. Такий був давній козацький звичай. Для ради Виговський і його прихильники призначили гетьманський двір, щоб в йому змістилось небагато козаків. Тим часом Виговський піддобрювався до козаків, звелів викотити з льохів кілька бочок горілки, напував простих козаків горілкою, справляв для їх багаті обіди, сам частував козаків, сам пив й прикидався п'яним, щоб підійти під козацькі нориви, бо Виговський не любив пити і ніколи не був п'яний.

В неділю 24 серпня довбиші вдарили на раду. Козаки рушили в двір. Як тільки двір став повний козаків, ворота навіщось зачинили. Багато козаків і сила хлопів zostались за ворітьми.

З дому вийшов Юрій з булавою в руках. За ним несли бунчук, обтінюючи його голову.

— Панове рада! Дякую вам низько за гетьманський уряд, котрий ви мені дали, пам'ятаючи мого батька, але я ще молодий і недосвідний, і не мені підняти й знести на собі вагу гетьманського уряду. Вибирайте собі за гетьмана іншого, старшого і вартнішого за мене. От вам булава й бунчук!

Юрій поклав гетьманські клейноди на стіл, поклонився і пішов в дім. Після Юрія вийшов Виговський, подякував козакам за честь, зрікся писарського уряду, поставив на стіл чорнильницю і одійшов в дім. Обозний Носач поклав на стіл свій пернач та печатку, поклонився і одійшов.

Гетьманська булава лежала на столі серед двору, і багато було таких, що хотіли її взяти, та не насмілились без волі народу.

Тим часом за ворітьми піднявся шум, неначе там шумів бір або загуло море на вітрі. Піднявся крик стовпища, котрого не пустили в двір, котре догадалось, що ворота зачинили зумисне, щоб нікого не пустити на раду. Галас, шум все дужчав та дужчав. За ворітьми неначе заклекотіло море в час бурі між скелями.

— Бий ворота! ламай баркани! — кричали козаки за ворітьми. — Висаджуй ворота! Нас не пускають на раду!

Хлопи кинулись висаджувати ворота. Осавули швиденько завештались поміж козаками і похапцем питали:

— Кого хочете вибрати собі за гетьмана?

— Хмельниченка! Нехай Хмельниченко бере булаву! — крикнули козаки.

Юрій вийшов з дому і сказав, що йому треба їхати до Києва і вчитись в академії.

Тоді вихопився якийсь сотник і гукнув.

— Нехай Хмельниченко держить бунчук та булаву при собі, а командувати військом буде Виговський і на той час буде брати булаву й бунчук з рук Хмельниченка.

— Дайте мені час подумати, — обізвався Виговський.

Рада дала йому часу три дні.

В середу 27 серпня довбиші знов вдарили на раду. Знов зібралась рада в гетьманському дворі. Рада знов викликала Виговського і просила його взяти булаву на той час, поки Юрій скінчить науки і дійде до повного зросту. Виговський все кланявся і зрікався. Спустивши очі вниз, з покірливим видом, з сльозами на очах він дякував раді за честь, одмагався і просив вибрати за гетьмана кого здатнішого.

«Чи виграю, чи програю? чи виграю, чи програю?» — вертілось в його голові, неначе якийсь маятник стукав і вибивав в його душі ці слова, стукав, не перестаючи, настирливо, уперто, надокучливо, а серце в грудях стукотіло, кидалось, неначе рвалось, хотіло вирватись з грудей. Виговський ждав, що от-от настане одна мить, коли він або все програє, або все виграє. Він усе кланявся та одмагався, говорив тихо, спокійно, але почував, що його руки й ноги дрижали, неначе в пропасниці, що йому забиває дух, душить у грудях. Йому здавалося, що йде битва кругом його, що він сам у битві десь на Жовтих Водах або під Корсунем, що настає

час, коли битва буде або виграна, або от-от буде програна. Але як Виговський одмагався і кланявся, козаки ще більше просили його взяти часово булаву. Роздратовані упертістю писаря, козаки почали вже, по-козацькому звичаю, закидати на лайку. Тоді Виговський, ніби знехотя, присилуваний волею ради, згодився взяти часово булаву. Рада крикнула радісно. Цей крик неначе воскресив Виговського. Він весь задрижав на radoшах.

Тоді Виговський сказав:

— Як же мені прийдеться підписуватись, доки Хмельниченко буде вчитись в Києві, доки він стане станівним чоловіком?

Тоді з гурту вихопивсь якийсь прихильник Виговського і промовив:

— Нехай пан Виговський підписується так: «Іван Виговський, гетьман на той час, війська Запорозького», бо коли в його будуть клейноди, то правдивим гетьманом буде він.

— Добре! Нехай буде так! — гукнули козаки. Виговський взяв булаву і сказав так:

— Ця булава доброму на ласку, а злому на карність; а манити в війську я нікого не буду, коли ви мене вибрали за гетьмана. Військо Запорозьке без страху не може бути.

На раді в Чигирині були не всі козацькі полковники, і ця рада могла здаватись ніби не зовсім законною. Виговському хотілось таки, щоб уся старшина настановила його правдивим гетьманом. Він оповістив знову раду у Корсуні на 25 сентября. З'їхались усі полковники і сотники, прибув і польський посланець Казимир Бенковський та Юрій Немирич, овруцький староста, шляхтич православної віри. На цій раді вибрали й затвердили Виговського на гетьманстві.

Взявши гетьманську булаву, Виговський зараз поїхав в Гадяч і викопав з землі закопаний гетьманом Богданом в Гадяцькому замкові великий скарб, цілий мільйон талярів. Виговський вважав на цей скарб як на козацький, скарбовий, а не за власний, Богданів. Цей скарб Виговський задумав тратити для своїх замірів, щоб одділити Україну од Москви і оддати в підданство польському королеві; думав за Богданові таляри найняти орду, найняти в свій Чигиринський полк німців і ходячкових шляхтичів для своєї особистої оборони.

Виговський вернувся в Чигирин щасливий, веселий, вдоволений. Він перебрався з своєї тісної убогої квартири в палац померлого гетьмана, новий, гарно убраний, просторний, вважаючи на палац як на скарбове добро, як на палац гетьманський, ранговий. Високо піднявши голову, він гордо походжав по просторних світлицях, устелених перськими килимами, обвішаних дорогою зброєю, дорогами рушницями, шаблями, прикрашених полицями, на котрих лисніли срібні та золоті миски, жбани, тарілки, кубки, пугарі та чарки. Сміливі думи заворушилися в його голові, замиготіли, як блискавки в темну ніч. Власть, слава, честь, золото і срібло, багатство, блиск, ідеали політичні, щастя України, просвітність — все це натовпом товпилось в його голові, змішалось в думках, як золото й срібло, пересипане перлами, облите огнем блискавки. Думи тривожили гетьмана, не давали спокою, то шугали орлами, то линули пташками, засліплювали його, забивали памороки.

«Ой думи мої, думи, золоті мрії! Аж тепер ви справдяться, як пишні золоті сні. Тепер сила в моїх руках! Тепер я поверну назад колесо історії України! Не пущу я тепер на Україну грубих причепливих московських бояр, одірву Україну од Москви і оддам в підданство польському королеві. Онде мої ідеали! Онде зразець для України! Он звідкіль поллеться на мене слава й золото! Король щедрий, він надарує мене за цей вчинок землями, селами, лісами, золотом і сріблом. Я поставлю умову для Польщі, щоб Україна стала великим князівством... щоб забезпечити міцніше незалежність од Польщі... Тепер я перевезу свою милу Олесю в цей палац з честю і славою, вдоволю її золоті давні мрії, обсиплю золотом та перлами. Народ не піде за мною... але в мене тепер сила в талярах... Найму орду, найму поляків, заб'ю баки хлопам і простим козакам і таки пристану до Польщі, до просвіченої і вольної польської шляхти. Заведу я тоді на Україні просвічену козацьку шляхту, заведу школи, університети, заведу просвітність, високо піднесеться моя рідна Україна, як високо стоїть Європа. Ох думи мої, думи золоті! Треба написати Олесі, нехай їде до Чигирина! Нехай їде з блиском, з честю! Нехай в'їжджає в Чигирин з великим поїздом!»

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 348-353)

Україно-польські переговори

Гетьман Виговський другого дня ввечері скликав до себе козацьку старшину на пораду, щоб вона вислухала пропозицію королівського посланця Беньовського. Гетьман ходив по ясно освіченій світлиці тихою ногою, спустивши голову додолу. Думи роєм вилися в його голові, одна одну попереджаючи, як хвилі на воді в негоду на здоровому вітрі. Виговський, як тільки став гетьманом, одразу задумав план з'єднання України з Польшею, але почував, що після Богданових побід над Польщею це діло буде трудне й небезпечне.

«Ой велике й небезпечне діло задумала моя голова! — думав гетьман, ламаючи руки так, що аж пальці лущали. — І треба хапатись з цим ділом, бо Юрась вийде з академії і візьме од мене гетьманську булаву. Пориває всю мою душу не на північ, а туди, на захід, до Польщі, до Європи. Там для мене сяє сонце, а північ неначе заслонена чорними хмарами. Король надарить мене маєтностями, селами, лісами; річкою поллеться золото з Варшави. Ой думи мої, мрії мої золоті! Не даєте ви мені спокою ні вдень ні вночі. Але треба... треба провадити діло розумно й обережно, щоб часом і моя голова не покотилась додолу, як дитячий м'яч: в цьому ділі — або пан, або пропав!

І хруснули усі пальці на обох руках в гетьмана; знов похилилась його голова ще нижче, а хода по світлиці стала тихіша. Гетьман спинився і став на одному місці; його голова неначе захрясла в натовпі сміливих думок, неначе не могла знести великої ваги великих думок. Він неначе бачив перед своїми очима той блиск, силу й славу України, бо дуже любив рідний край.

Почала збиратись в світлицю козацька старшина, яка тоді нагодилась до Чигирина: прийшов Павло Тетеря, переяславський полковник, що держав сестру гетьмана Виговського; надійшов Богданович-Зарудний, генеральний судець; Тиміш Носач, генеральний обозний; прийшов шурина Богдана Хмельницького Яким Сомко; прийшли Цюцюра, [Остап Золотаренко], полковники Данило Виговський та Нечай; Богданові зяті й інші сотники, котрі тоді прибули до Чигирина. Незабаром увійшов в світлицю Юрій Немирич, а зараз за ним вступив королівський посланець пан Беньовський.

— Од найяснішого короля з Варшави прибув до нас, гетьмана, і до вас, козацька старшино, посланець ясновельможний Беньовський з королівською пропозицією. Просимо вас вважливо вислухати пропозицію і, порадившись вкупі з нами, сказати посланцеві свою відповідь, — почав говорити гетьман Виговський.

— Чи це, гетьмане, буде рада, чи тільки порада? — спитав в гетьмана дехто з старшини.

— Ні, це тільки порада, так... тим часом... Як діло піде в нас на лад, тоді ми зберемо й правдиву козацьку раду і оповістимо цю пропозицію од короля та польського сенату, — промовив Виговський.

Гетьман став посеред світлиці за столом. Кругом стола стала в коло козацька старшина. Пан Беньовський виступив перед колом і почав висловлювати польську пропозицію в ораторській промові.

— Найвища сутнота, отець наш небесний, що створив небо і землю, ще в раю дав велику заповідь нашому праотцеві Адамові і нашій праматері Єві, а через їх і всім людям заповідав любитися і жити в згоді. Усі ми діти нашого одного праотця, ми всі брати. В раю не було ні католика, ні православного. І в нас колись був рай і на Україні, і в Польщі; жили ми колись в згоді по-братерськи, любилися, мирилися і лиха не знали. Не зазнали ми ніякої сварки, ні бійки, бо ми побратались, як рівні з рівними, вольні з вольними.

— Ясновельможний пане, кажеш правду, — обізвався Павло Тетеря.

— Свята правда! — сказав гетьман.

— Це, певно, було тоді, як єзуїти поробили з наших українських панів перевертнів-католиків, — промовив Сомко насмішкувато.

— От ви мені й перебили промову, — сказав Беньовський. — Ворог людських душ, чорт проклятий, зумисне підвів нас, підбив на сварки на нашу погибель. Вдаривши себе в перси, пізнаймо свої гріхи і простімо одні другим наші обопільні провини. Забудьмо про давні сварки та змагання і знов зійдемося докупі і

будемо жити в згоді, як жив наш праотець Адам в раю з нашою праматір'ю Євою. Гетьман Богдан недобре діло вчинив, одірвавши Україну од Польщі. Забудьмо про Богданове діло, вимажмо його з карток нашої історії, з козацьких чорних літописів.

— Ну, пане Беньовський! Що написано пером, того не вивезеш і волом, — обізвася Цюцюра.

— Я прибув до вас, гетьмане й старшино, з пропозицією од найяснішого нашого короля прилучити Україну до Польщі. Приставайте до Польщі, як рівні до рівних, вольні до вольних. І нам без вас погано, і вам без нас недобре; і поляки були винні, і козаки не без гріхів та помилок, — говорив далі Беньовський. — Найясніший наш король, наш правдивий отець, простить і вибачить козакам їх провини, їх помилки, а значній старшині дасть право шляхетства, зрівняє їх в привілеях з польською шляхтою.

— А чи не стане часом наша тіль довша, як станемо шляхтичами? — не втерпів Носач, щоб не пожартувати.

— Я думаю, що шляхта повинна бути в усякій державі, повинна бути і в нас, — сказав Юрій Немирич. — Козацька старшина повинна мати шляхетські привілеї, бо вона здобула їх мечем і на ділі вже їх і має. Я пристаю, і вся православна шляхта охоче пристане зо мною до Польщі, як до держави багато більше просвіченої, ніж Москва, держави підхожої до укладу життя козацького.

— Пан Немирич говорить правду, — сказав Данило Виговський.

— Отже ж, ви все мені перебиваєте, — почав говорити пан Беньовський. — Я посланий од короля до вас, як та Носва голубка до ковчега, і приніс вам, козакам, масличну гілку миру і згоди з Польщею. Розривайте з Москвою і підхиляйтесь знов під міцну руку найяснішого польського короля, нашого й вашого природженого отця й добродія.

Деякі з полковників загомоніли, зачувши таку пропозицію Беньовського. В світлиці піднявся гомін. Одні не хотіли слухати далі тієї пропозиції, другі спиняли їх, щоб вони не перебаранчали говорити далі панові Беньовському. Палкий Сомко, палкий Носач повиймали шаблі з піхов і почали ними махати.

— Не хочемо цього далі й слухати! Не пристаємо на таку пропозицію! Не треба нам польського короля! Він напустить на Україну польської та католицької споляченої української шляхти, нашле єзуїтів! Знов будуть повертати народ на католицизм! Знов будуть сполячувати українську шляхту!

— Чи не отаку масличну гілку ви нам принесли, ясновельможний пане? — сказав Сомко, показуючи йому свою шаблю.

— Неправда! Не меч, а мир приносить нам ясновельможний пан Беньовський. До Польщі! до Польщі! до з'єднання з Польщею! — крикнув Павло Тетеря.

— Не буде цього ніколи! Нам не треба шляхти! Ми всі тепер тут рівні: і шляхтичі, й козаки, й мужики, — говорив Остап Золотаренко.

— Згода! Годі! Не галасуйте! Подумайте, погадайте, а потім скажете свою гадку. Це ж тільки пропозиція найяснішого короля, а до самого діла ще не близький світ, ще буде добра промашка, — говорив гетьман, заспокоюючи старшину. — Вкладіть шаблі в піхви! Ми ображаємо посланця найяснішого короля. Посланець — особа освячена. Ш-ша!

— Я тільки приніс вам пропозицію про згоду! Нехай буде мир між нами на землі, як на небі між херувимами та серафимами! — заспокоював козаків Беньовський. — Чи є ж що в світі кращого, як мир та згода, коли братерські народи живуть в згоді, як рівні брати? Хіба ж ми не брати і тілом, і духом? Хіба ж ми не діти отця небесного? Хіба ж ми не близькі до других? Наш отець, польський король, не понехтує тими, котрі покаються перед ним і підхиляться під його руку. І ми будемо жити в згоді. Знов буде рай на Україні.

— Ми вже знаємо тепер про твою пропозицію пане Беньовський, то вже нема чого більше й балакати про це, — промовив Сомко. — З цього пива не буде дива. Діло вже зроблено гетьманом Богданом, а мертвого з гробу не вертають.

— Ясновельможний пане! Ти приносиш нам з своєю пропозицією не мир, а меч, — обіззався Тиміш Носач. — Король та пани пустять на Україну польських дідичів та єзуїтів, насадять на уряди в Україні своїх урядників, знов розділять наше суспільство на ворожі верстви: на шляхту, козаків, хлопів, а цей порядок

нам непотрібний, це польський порядок! Ми не згодні на це. А коли ти, гетьмане, пристанеш до цієї королівської, польської пропозиції, то ми доберемо способу проти цього діла.

Сомко вийняв шаблю і показав Беньовському, Павло Тетеря та Данило Виговський вийняли і свої шаблі з піхов і показали Сомкові.

— А ми пристаємо до злучення з Польщею і для цього знайдемо такий самий спосіб! — гукнув Павло Тетеря.

І між старшиною знов піднявся галас, шум, гам та змагання.

— Годі вже вам, годі! Ходімо ліпше та вип'ємо по чарці горілки та по кубкові меду, хоч ви й не з медом прийняли пропозицію польського посланця, — сказав гетьман, і старшина потрохи вгамувалась і заспокоїлась.

— Зберу ж я тепер раду з самих тільки прихильників Польщі, і тоді вже доконечне постановимо умову з'єднання України з Польщею, — шепотів гетьман Виговський на саме вухо Беньовському, йдучи позад старшини з світлиці.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 370-376)

Україно-польський союз. Гадяцький трактат

16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі. Прості козаки мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського. Переяславський полковник Павло Тетеря виловив зміст і тямку тієї промови в народних простих примовках та в приказах.

— Отой всю правду сказав! Згода! згода! згода! — закричали козаки, показуючи пальцями на Тетеря.

Гетьман і полковники підписали ту Гадяцьку умову і постановили послати посланців в Варшаву на сейм і просити, щоб король знов прийняв Україну під свою державу. На раді постановили, що козаки пристають до поляків як рівні до рівних; козацька старшина повинна була дістати шляхетське польське право; Україна повинна була стати великим князівством, а Виговський — гетьманом і руським великим князем.

Вернувшись до Чигирина, гетьман вирядив в Варшаву посланців. В квітні 1659 року польські сеймові посланці з'їхались до Варшави на сейм. На цьому сеймі повинно було статись велике діло для Польщі. Король був готовий прийняти в підданство козацьке військо і всю Україну, і сейм був повинен роздивитись і розібрати пункти Гадяцької умови, постановленої Казимиром Беньовським та Євлашевським з гетьманом Виговським та козаками ще 1658 року в місяці сентябрі. Сейм розпочався. Король Ян-Казимір і польські магнати та сеймові посланці ждали козацьких посланців з великою нетерплячкою, а вони загаялись і не приїздили.

Варшава заспокоїлась і неначе повеселішала після важких воєн з козаками за гетьмана Богдана. Новий гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі. Магнати з'їхались до Варшави, давали на radoшах пишні бенкети, гуляли по тісних варшавських улицах то верхами на чудових баских конях, то в стародавніх високих каретах, запряжених в простяж.

...У маї прибули до Варшави гетьманські посланці з України. З генеральної старшини прибув генеральний обозний Тиміш Носач, генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький. Од кожного козацького полку гетьман прислав по два сотника. З посланцями поїхало багато охочих людей з козацької старшини. Усіх посланців набралось двісті душ. Юрій Немирич, дідич православної віри, київський каштелян, котрий поїхав за депутата од Києва, та Прокіп Верещага, як депутат од Чернігова, були на чолі козацького посланництва.

... Король назначив день для прийняття козацьких посланців. В сенаторській просторній залі зібралися усі сенатори й сеймові посланці. Для короля був поставлений трон на височеньких сходах під червоним оксамитовим балдахіном, перевитим посередині золотими шнурками. Прибув і архієпископ прімас гнізненський. Усі посланці й магнати стали двома рядами по обидва боки зали і ждали короля. Незабаром рознісся по залі голос герольда: «Найясніший король Ян-Казимір їде!» Усі в залі заворушилися і подалися до порога. Прімас з хрестом в руках пішов

до порога поміж рядами панів і встрів короля в дверях. Сенатори й сеймові посланці низенько уклонилися королеві. Лицемірна покірливість виявлялась на обличчях магнатів, котрі вважали себе трохи не за рівню королеві і котрі в себе вдома, в своїх маєтностях і на провінціальних сеймах і справді виступали як маленькі самостійні королі. Гетьман Богдан продражнив їх за свавільність «короленятами».

... Увійшли козацькі посланці і гуртом стали серед зали. Засяли червоні кармазини та червоні сап'янці, неначе серед пістрявого гурту магнатів в залі схопилось червоне полум'я. Тільки чорноволосі козацькі голови, чорні чуби на головах, здорові вуси та блискучі темні очі чорніли поверх червоного полум'я кармазинів. Посланці поклонилися королеві. Король згорда повів вниз очима і ледве схилив свою низько обстрижену голову, тільки здоровецькі вуси трохи схилились вниз і натякали, що король поклонився — не чолом, а вусами.

Перед держав Юрій Немирич, чоловік вчений і славний оратор того часу. Він спинився посеред зали, виступив трохи з натовпу і висловив латинською мовою пишну промову, в котрій вихваляв Польщу, як вольну державу на весь світ, і просив короля знов прийняти в своє підданство усю Україну, одрізнену од Польщі гетьманом Богданом.

Сеймовий збір заплескав в долоні. Кожний пан почував, що Немирич говорив правду про волю в Польщі, але пани забулись, що в тієї «вольної панської волі» були в неволі хлопи і польські, і українські, в неволі, як у пеклі. Вони забули слова французького мандрівника на тодішній Україні Боплана, що на Україні польські пани живуть, як у раю, а панщанні мужики мучаться, як у пеклі. Оратор в своїй промові забув на той час згадати про те пекло...

... Славному в свої часи ораторові відповідали в сеймі короткою промовою. Усі сеймові посланці були раді, що козаки знов задумали вернутись до підданства королеві. Юрій Немирич подав королеві Гадяцькі пункти. Посланці сподобились цілувати руку короля. Сенатори й сеймовики дуже радо привітали козацьких посланців.

Але радість в сеймі швидко змінилась на смуток, як сенатори почали розбирати пункти Гадяцької умови. Піднялись змагання та нарікання, що козаки вимагали дуже багато права та усяких привілеїв для України, що в Гадяцькій умові, постановленій комісарами Польщі Казимиром Беньовським та Євлашевським, комісари надавали козакам надто багато обіцянок.

... Трохи не місяць змагались пани на сеймі, розбираючи пункти Гадяцької умови, та все нарікали на Беньовського за його непомірну здатливість на користь козакам. Але були між польськими панами й такі правдиві люди, котрі могли б послужити за ізразець і для сучасних декотрих польських панів і польських істориків.

— Не козаки порушили згоду, а ми, — говорили декотрі пани. — У всьому винна наша гордовитість. Ми з ними поводитись не по-людськи. Ми не тільки однімали од них такі їх права, але позбавили їх усякого людського натурального права. От за те Господь Бог і показав нам, що й вони такі люди, як і всі, і по заслuzі покарав нашу високодумність. Ми нижчі за їх: вони билась з нами за волю, а ми — за безсиле панування... Тоді, як Адам копав землю, а Єва пряла, ніхто нікому не служив, ніхто нікого не називав хлопом.

Тепер Беньовському довелось викручуватись за свою щедрість в умові з козаками. І хитрий посланець викрутився. Він подав таку гадку:

— Треба згодитись на усі вимоги козаків, бо тепер Польща має ворогів — шведів та москалів; котрі можуть загубити Польщу. Козаків тепер стало дуже багато, і вони дужі. Ми придбали собі спільників на Україні. Але потім, як мине час, можна буде й порушити усі пункти Гадяцької умови: завести унію, притиснути козаків, вернути землі вигнаним католикам-панам і завести на Україні давні польські порядки. Хоч це все станеться несплоха, але можна буде згодом повернути діло на Україні по-давньому.

Тільки тоді пани й сенатори згодились підписати Гадяцьку умову з певною надією не додержати свого слова...

Затвердивши Гадяцьку умову, сейм назначив дань для торжественної присяги на підданство королеві. Цей день прийшов на 22 день мая.

В сенаторській ізбі поставили пишний трон для короля. Зібрались усі сеймові посланці, сенатори й декотрі біскупи. В одинадцятій годині ранку увійшов в залу король і сів на троні. Сенатори й сеймові посланці стали кругом трону. Тоді покликали посланців нового Великого князівства Руського. Козацькі посланці увійшли і стали в ряд. Коронний канцлер сказав красномовну промову од ймення короля і оповістив, що король прощає усі козацькі давні провини, приймає Україну в підданство і затверджує Гадяцьку умову, постановлену Беньовським з козаками 16 сентября 1658 року. Почалася присяга. Перший присягнув король, поклавши два пальці на Євангеліє. В своїй присязі Ян-Казимір обіцяв, що він і його наслідники дають обов'язок королівською присягою держати Гадяцьку умову непорушне на віки вічні і вчиняти правдивість усім жильцям Великого князівства Руського по їх праву і звичаю. «І коли б я, борони. Боже, — сказав в кінці присяги король, — не додержав моєї присяги, то народ український не повинен мені покорятись».

Після короля присягали архієпископ прімас гнізненський, єпископ віденський за все католицьке духовенство, потім присягли гетьман коронний і литовський за все польське військо, а після них присягли канцлери і підканцлери Королівства Польського.

Коли ця церемонія скінчилась, почали присягати козацькі посланці. Київський митрополит Діонісій Балабан приніс Євангеліє, обковане золотом, і золотий хрест і поклав їх на столі. Генеральна старшина присягала по одному, піднявши два пальці вгору; отамани й осавули присягали по два разом. Але як церемонія стала вже дуже загайна, то сотники і решта козацьких посланців усі встали навколішки, піднявши два пальці вгору. Генеральний писар Груша висловив за їх усіх присягу.

Скінчивши присягу, козацькі посланці сподобились поцілувати короля в руку, і весь збір з церемонією вийшов з ізби і пішов в собор святого Яна.

Нагулявшись всмак на панських бенкетах, козацькі посланці вернулись на Україну з дорученою їм грамотою до Виговського і з затвердженими королем пунктами Гадяцької умови. Король надарував козацьку старшину правом шляхетства, але не всю. Дістали од короля шляхетське право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобились од короля такої честі.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 435-439)

— Військо Запорозьке жадає вічної згоди і поєднання з Річчю Посполитою, коли тільки почує від панів комісарів ласкаве слово найяснішого короля, — так привітав Іван Виговський повноважних польських делегатів Станіслава Беневського і Людвіка Євлашевського. Пани привезли умови угоди, згідно з якою Україна мала назавжди повернутися до складу Польсько-Литовської держави.

— Заслуги Війська Запорозького перед королем і республікою суть незліченні, — відповів Беневський. — На превеликий жаль, ненависть і ворожнеча двох слов'янських племен спричинили жадливі біди нам усім і кинули нерозумний нарід руський у крижані обійми московського ведмеда. Ще донедавна Військо Запорозьке слухало з доброї волі свого короля — нині вас примушують коритися суворим наказам, що їх надсилають з країв далеких. Ще донедавна ви обирали і скидали своїх полковників, нині ж, хто із старшин спробує захистити невинних, одразу ж боярство знищить їх през присланих із Москви царевих наперсників.

— Раді чути розумну мову пана каштеляна Волинського! — озвався Павло Тетеря.

Гетьман вбрався у шитий золотом жупан, штани — червоного оксамиту, сап'янці зеленого кольору, на боці — шабля, у руці — булава, навколо — розодягнені старшини. Чим не князь?

— Усім відомо, що кара є від Бога, але Він тою ж десницею і втішає нас, — продовжував Беневський. — Так! Благодійне божество вічно гнівитися не може і Отчою рукою звеличує людей, які раніше зазнали кари. Маєте докази Божого покровительства над

Польщею: Ян-Казимир з допомогою Всевишнього перемагає всіх своїх ворогів. Одне військо ставить польські орли на берегах балтійських, литовські полки женуть москалів зі своїх земель, сам король з третім військом громить

— Красно говорять! — загомоніли старшини.

— Військо Запорозьке дякує королеві і республіці, — мовив Виговський. — Клянемося, зі свого боку, бути вірними їх крулівській мосці і республіці. Україну і її народ оголошую Третьою Річчю Посполитою.

Урочиста учта скінчилася. Панство перейшло до столів, накритих для бенкету. Старшини пили від душі, пригощали поляків, проголошували вівати на вічну дружбу і згоду.

Іван Виговський не міг забути. Він, як ніхто тут, розумів всю складність вчиненої акції. Але іншого виходу не знаходив — надто брутално почала поводити себе Москва з ним і його людьми.

Нещодавно цар відкликав з Києва порядного Андрія Бутурліна і прислав воєводою Василя Шереметева. Новий намісник одразу дав усім зрозуміти, хто є хто. Своєю волею почав судити і карати киян — міщан і козаків. Та й пре нього, гетьмана, висловлювався негречно. Терпіти в серці України такого нахабу?

Іван Виговський є шляхтич і образ не прощає жодному. І наказав братові Данилу вигнати воєводу геть: нехай втямить, хто в Україні господар!

П'ять полків повів Данило на Київ. Та досі немає від нього вістей. Як склалося там? Чи впорається брат з московською залогою?

...Наступного дня угода була підписана. Україна, що тепер іменувалася Великим князівством Руським, вступала у федеративний зв'язок з Польщею і Литвою як рівноправний партнер. Вся влада на її терені мала належати гетьману, який обирався на все життя Радою виборних депутатів і затверджувався королем. Межі держави визначалися землями Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, так як колись було ухвалено Зборівським трактатом. Гетьман ставав сенатором і київським воєводою. Козацька старшина і українська шляхта отримували права

польської шляхти. В межах князівства скасовувалася унія, всі раніше захоплені храми належало повернути православним. Не було забуте і про освіту: малося заснувати університет, колеґіуми, гімназії...

Але Гадяцька угода нічого не дала поспільству. Про нього навіть не було мови: на думку шляхти, чернь не була варта уваги. Селяни знову мусили повернутися до панщини, до «звиклого послушенства»...

Україна розривала спілку з Москвою — а у далекій Варшаві все ще сиділи московські послы, чекаючи, коли ж сейм оголосить царя Олексія майбутнім електором польської корони.

«У Варшав поляки шепочуться поміж собою, а над нами на-сміхаються і нам підморгують, — писали послы царю. — Жовнірство їхне по місту вільно гуляє. Шаблями брязкає так, що інколи жах бере. А по селах у них війська кажуть, видимо-невидимо, а підпилі ляшки частенько виказують себе, говорячи: «Наші іж козаки, і Смоленськ скоро наш буде». Честі нашої посольської не блюдують і про спадщину твою польську, государю, жоден і не поворушиться. А наші сказки і прив'язки відповідають усмішками та шарканням; і ми, по правді казати, государю, почуваємося тут лядським посміховиськом».

Ошуканий цар оголосив нову війну Польщі. Воєводи князі Хованський і Долгорукий виступили на Литву. А на українським кордоні велике військо князя Олексія Трубецького.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 102-104)

Сулима і Верещака розповідали гетьманові про сейм. Верещака більше про вина та меди, про гульбиська, бенкети, а Сулима про те, що говорили на сеймі й поза сеймом. Не втаїв, що чимало шляхтичів мають Гадяцькі пункти за обмільні для козаків, поляки допильновуватимуть їх якийсь час, а коли знову вб'ються в колодочки, почнуть обрізати один по одному та прибирати козаків до рук.

...Здавалося, після такої перемоги й небо мало б прихилитися до гетьманових ніг, а край упокоритися, заспокоїтися, заясніти. Не упокорився, не заспокоївся. В розорених війною Полтавському,

Миргородському, Лубенському, Іркліївському полках і далі булькотіло, кипіло, люди не хотіли братися за чепіги, а коси вигострювали не на трави, які перестоювали, а на братні голови. В лісах, по байраках блукали ватаги прибишів, перестрівали чумацькі мажари, шарпали хазяйські вози, розбивали двері комор та вікна в хатах. Посіяний московськими звабниками дурман дав буйні сходи, люди гомоніли, що за Москви у них би не було панщини, що вони б не платили чиншу та не утримували війська, навпаки, цар сипав би до їхніх кишень таляри зі своєї калитки, московити й далі засилали звабні листи від Трубецького й самого царя, Трубецької писав, що він приходив на Україну для тихої, дружньої розмови, а його зустріли мушкетними випалами, й Виговський написав йому: хто ж приходить на розмову зі стотисячним військом та вистинає до ноги міста і села, не обманюйте нарід, не чинить нового лиха, ми готові до розмови, але справді дружньої, й тільки як рівний з рівнею. Складайте угоду з нами та поляками, витворімо одну спілку, слов'янську, в якій пануватимуть мир та злагода.

Такої спілки, де всі були б рівні, Москва не хотіла. Нехай буде спілка, але тільки під московською рукою.

...Чорним, моровим повітрям розповзалися по Україні пущені чужинцями чутки, що гетьман і старшина знову запродали нарід ляхам, що небавом почнуть повертатися у фільварки пани й поженуть нагаями посполитих на поле, урівняють, як і колись, їх з бидлом, каратимуть за Хмельниччину страшними карами.

Не дримали й власні зловорожці. Так, давно покинув молитися Богу, плів чорні сіті Ніжинський протопоп Филімонов, множив обманні листи, таємно писав до Трубецького та Шереметьєва в Київ, оповідав, що де і як ведеться та коїться в цій стороні, фальшував грамотки та розтикував їх мирянам, підбивав на кривавицю полковників, сотників, значкових товаришів — сподівався у відплату за все це великого почету від московитів. Сподівалися й інші.

Самозваний, випхнутий Москвою, прокричаний ватагою дейнеків гетьман Безпалий вигрівав на теплій лежанці старечі кості, подрімував, і куплена на московські гроші булава раз по

раз вивалювалася з його рук, на неї жаско поглядали Василь Золотаренко — шуряк Богдана Хмельницького й швагр покійного гетьмана Яків Сомко, й переяславський полковник Тиміш Цюцюра; леліяли про неї думку, запхавши її в найдальші закомарини, як ховає злодій крадене, колишній джура Богдана-Зіновія хитрий і підступний Іванець Брюховецький, Павло Тетеря й ще кількоро старшин; стежка втоптана до булави пряма — підлеститися до Москви (чи до Польщі), проголосити себе її прибічником, оборонцем народних прав та давнин (щоб вивищиться в очах козаків) і скликати під свою убогу короговку всіх невдоволених нинішнім урядом гультяїв та нероб, колотив та прибишів. Не бажала вгамуватися й Запорозька Січ, вибачити Виговському його непошанівку до неї й нехтування нею при обранні на гетьманство, колотилася й вар'ювала і випихала на гетьманський стілець Юрія Хмельниченка, настановляла його, аби домагався гетьманських прав.

Запорожці й слухати не хотіли про будь-яку спілку з поляками. Тамували роздратування найближчі підпомічники гетьмана — генеральні старшини, донедавна мали гетьмана за рівного собі, він дослухався до кожного голосу на генеральній раді, а тепер враз вивищувався над усіма, ставав князем, всевладцем, чий веління мали королівську силу. Як то можна миритися з цим! Він з такого ж роду-племени, як і вони, той самий куліш і ту саму саламаху сьорбав з похідного казанка... А тепер він — князь! Пробі! Зсадити... Потоптати... Принизити! Знищити! Що буде з того — байдуже, хоч і вселенський потоп. Нехай затопить всю Україну, але спершу погине самовладний гетьман-князь!

Простих козаків найдужче полягали чутки про шляхетство: це ж може статися, що мій сусід вивищиться в шляхтича, а я лишуся чорняком. Ще й Гадяцькі статті не були утверджені на сеймі, ще їх ніхто і в вічі не бачив, а чутки про них ходили найнеймовірніші, статтями лякали не згірш, ніж татарами.

...Дивовижний настав час: ніхто нікого не хоче слухатися, кожен має свою думку за найпевнішу, меншість не скоряється більшості. Й повилазило нагору безліч дурних, ворохобних, горластих людців, декому з них взагалі б сидіти в пристрійних

будинках під наглядом, а вони горлопанять на велелюдді. Ще інші користуються сим непевним часом та вигрібають срібляники та мідяки з громадської кишені... Слава та гроші... Гроші та слава...

Гетьман думав про те, що він неначебно обмислив усе, а чогось і не охопив розумом, хоча б і тих—таки Гадяцьких трансакцій... А може, й справедливо лунали в Гадячі та Варшаві голоси про те, що давати шляхетство треба всім або нікому?...

Вік живи, вік учись... а помилки будуть твої, нові. Який трудний шлях він пройшов, яке довге життя прожив... Ні, на-впаки, коротке.

...Мало любив, і його мало любили, багато думав, ошатно одягався та солодко їв, — хоч цим не вельми переймався, — карався й мучився, зичив добра своєму краєві, досягнув вершини влади й ось тепер відчув, які пронизливі та гострі вітри дмуть на вершині. З таких вершин коли падають, то розбиваються на смерть. Мусить триматися. А щоб утриматися, щоб звершити свій замір, треба щось робити. Насамперед виштурнути з України рештки московських військ — вигнати з Києва Шереметьєва, — погамувати ворохобних полковників та інших старшин і розтлумачити всім Гадяцькі статті.

(Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. — Харків: Фоліо, 2006. — С. 283-286)

Україно-польська війна. Контопська (Соснівська) битва.

Звістка про присягу, вчинену у Варшаві, досягла царя і його бояр. На Україну одна за одною пішли царські грамоти. Козаків і селян закликали не коритися гетьману і його старшинам, а єднатися з воєводами і виступати проти Виговського.

Незабаром почалися і воєнні дії. Князь Пожарський напав на прилуцького полковника Петра Дорошенка під містечком Срібним. Розбивши козаків, він спалив містечко і закатавав усіх його мешканців. Така ж участь спіткала Борзну — там стрільці Скуратова погромили Василя Золотаренка і заодне замордували

всіх чоловіків містечка. Жінок і дітей вивезли геть з України на довічне заслання. А воєвода Василь Шереметев провів жорстокі каральні акції проти київських козаків. Містечка Вороньків, Гоголів, Бориспіль і ще чимало інших були спалені дотла, всі мешканці без милосердя скарані на смерть.

Тим часом головний воєвода князь Олексій Трубецькой зібрав велике військо і виступив з Путивля. Взяв в облогу першу українську фортецю Конотоп.

Іван Виговський гарячково готувався до війни. Козацьке військо було стягнуто до Гадяча. Послав до кримського хана про допомогу. Коли прийшли татари, гетьман рушив на північ визволити Контоп.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 112-114)

Коли московське військо все перейшло Соснівку, від кінця рівчака до мосту лишилося якихось двадцять сажнів. Козаки поховалися у той рівчак і причаїлися, спостерігаючи за діями московитів. А ті спокійно готувалися до майбутньої битви.

За лісом почулися козацькі сурми. На луг винеслася козацька кіннота і помчала на московські шанці. Назустріч козакам гримнули гармати. Богунці, пустивши стріли, хутко завернули коней і безладно порозсипалися по лузі, загаласували, начебто з переляку.

— Ур-р-ра! — заревли ратники і вискочили з закопіз, кинулися навздогін, переймаючи козаків. За ними рушила дворянська кіннота і найманці-рейтари. Незабаром все московське військо знялося з позиції і рушило до лісу. Козаки ще двічі насакували на грізні шерехи стрільців, а тоді, мовби в паніці, звертали коней і втікали, ховаючись десь за лісом.

Так минула година, може, й дві — московити вже віддалилися від річки мало не на версту.

— Рубайте міст, хлопці! — гукнув полковник.

Козаки, що сиділи в рові, вискочили і кинулися до переправи. Застукотіли сокири, у воду полетіли колоди, бруси.

— Рубайте очерет, кидайте у воду! Гатіть річку!

За півгодини Соснізка була загачена. Річка збурилася, запінилася, почала розтікатися лугом.

Тим часом Пожарський помітив нових ворогів, що так несподівано опинилися у нього позаду.

— Стрільці! Назад!

Колони стрільців почали ламати військовий ордер. Ратники ще не дотямили сенсу нового наказу воеводи — коли ліворуч показалися татари:

— Ал-ла! Ал-ла!

Шереги були порушені, і ординці легко врізалися в натовпи московитів. У війську зчинилася колотнеча, татарські мечі легко знаходили свої жертви. Засвистіли аркани. Нарешті князь Семен сяк-так навів лад, відбив напад. Татари з виттям поскакали до лісу, а праворуч на московське військо ударили найманці Виговського — серби, волохи, німці...

— Відступі Сурмачі — гасло! Всі до мосту! — подав команду воевода

— Стрільці — кру-у-гом!

Але шляху назад вже не було: весь луг вкрився водою! Спочатку загрузла армата, за нею вози, потім почали провалюватися у трясовину коні. А наостанку і пішці не змогли адирати з багна свої чоботи. Даремно князь періщив батони своїх менших, даремно лаяв по матері козаків і татар — все його військо загрузло в болоті. І тоді з навколишніх горбів заgrimіли гармати Виговського.

Гармаші били точно, на вибір — поспішати було нікуди. Трубецькой спостерігав битву у зорову трубу. Побачивши, що Пожарський опинився у скруті, звелів меншому воеводі, Куракіну, вийти з драгунами на поміч. Але воевода зміг дійти лише до берега Соснівки — далі простягнулася водяна гладінь, посеред якої де-не-де борсалися останні осередки конаючого війська. Розстріл тривав до вечора. Дарма москалі просилися дарувати їм життя: татари тямали, що з простих ратників окупу не буде, а козаки мстилися за звірства московських воевод над своїми близькими і рідними... І на кінець дня тридцять тисяч добірного московського війська безславно лягло трупом.

У полон захопили тільки воєводу і кількох начальних людей. Їх привели до Виговського.

— Чому, князю, прийшов на нашу землю з війною? — запитав Пожарського гетьман.

— Щоб скарати тебе, зрадника і христопродавця!

Виговський змахнув рукою:

— Віддайте його ханові, нехай робить з ним що хоче.

Коли Трубецькой дізнався про загибель свого кращого війська, його охопив жах. Побоюючись втратити решту своїх сил, він наказав залишити табір і відступати до Путивля. Обоз доведенося кинути, і він став здобиччю козаків.

А Виговський святкував перемогу. Козаки гуляли. Старшини умовляли гетьмана йти добивати Трубецького, проте переходити кордон той не захотів:

— Я підняв шаблю, щоб прогнати москалів з України. З народом московським воювати не хочу.

Виговському було не до походів! Довірений чоловік вже сповістив його, що два полковники — Сомко й Золотаренко — надіслали покаянного листа Трубецькому! Хвалилися скинути Виговського, знову запрошували московське військо на Україну!

...Непокоїла і залога Шереметева, що вперто не залишала Київ. Тому Виговський повернув військо назад до Гадяча, а згодом відправився в Чигирин.

Конотопський погром перелякав царя. Здавалося, що повертаються часи Василя Шуйського! Проте тривога виявила помилково.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 120-122)

Північну столицю струснула панічна лихоманка, жах охопив московитів: щойно повоювали стільки міст, скурали столицю литовську й полонили гетьмана литовського, і ось тепер Трубецькой, надія московитів, «муж благоговейный и ізящный, в воинстве счастливый и недругам страшный», розгромлений наголову. В чорному траурному каптані вийшов до народу цар, аби заспокоїти його, але не втримався сам, залився слізьми, й люд московський попадав навколішки та зводив до неба руки, благаючи в

Бога помилування. Одначе, покладаючись на Бога, люди насамперед сподіваються порятуватися самі: в Москві закипіли земляні роботи, копали глибокі рови, обґрунтовували стіни, кували подвійні брами, цар видав указ, за яким за лопати та кайла змушені були взятися навіть бояри, сам він походжав по стінах, заглядав у рови, попліскував зніженою долонею по гарматах, з тугою і острахом вглядався в повитий маревом обрій. А в льохах і палатах скарбники та цареві фамільянти потай пакували соболів, коштовності, каретники міняли колеса на повозах та перековували коней. По Москві прокотилася чутка, що цар втікає за Волгу, в Ярославль.

(Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. — Харків: Фоліо, 2006. — С. 278-279)

Особисте щастя гетьмана

Народ обступив владику і брав благословення... До його підступили дві панії за благословенням... Друга була молода, височенька, поставна, повновида й біла на виду, як лелія. Вона так само була закутана білою хусткою поверх невисокої шапочки і була убрана в темно-червоний кунтушик, облямований навкруги білим горностаєм. Її повний, делікатний вид неначе був обведений білими рамками з білого пуху та срібла, і саме лице її було біле, як біла лелія, а повні рум'яні уста червоніли на морозі, як листочки троянди. Молода панна і справді була схожа на білу квітку. Чималі темно-карі очі та рівні густі брови дуже виразно малювались, обведені навкруги білим вбранням.

...Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі карі очі та темно-русі густі брови. Ті очі, ті брови так були схожі на його темно-карі очі та темно-русі густі брови, неначе перед ним стояла його сестра або його близька родичка.

— Який дивний випадок! Бачу неначе в дзеркалі свої власні очі, свої брови! Неначе мене й цю молоду панну одна мати породила. Яка вона біла, неначе ранній білий ряст під снігом! Які в неї делікатні рум'яні уста, неначе листочки делікатної троянди!

Виговський несамохіть задивився на ту молоду панянку. Він не зводив з неї очей, доки вона брала благословення у владики й цілувала хрест. Владика привітно осміхнувся до неї як до особи, котру він знає.

«Певно, якась шляхтянка, а може, й князівна», — подумав Виговський, не зводячи очей з лелійно-білого личка дівчини, і, сам не знаючи чого, легенько зітхнув і задумався.

Виговському тоді вже минуло сорок років і він ще був не жонатий.

«От би я з ким одружився! Яким теплом повіяло на мою душу од тих карих очей, од того лелійного личка! Яка вона мила, як та біла голубка!» — подумав Виговський і тихою ходою попростував слідком за владикою та посланцями.

...Обидві панії провели владика до середини саду і повернули назад. Виговський в той час забув і про церемонію, і про посланців. Йдучи по саду, обсипаному сріблястим інеєм, він все ніби бачив ту лелійно-білу панну з карими очима в матовому тумані срібного густого інею. Йому здавалося, ніби серед саду несподівано з'явилась якась русалка з прозорим білим делікатним личком, ніби облитим світлом повного місяця. І той старий садок став для його веселим, поетичним, фантастичним. Йому здавалося, що він от-от знов побачить десь в гущавині, в срібному тумані інею ту панну, легеньку, делікатну, з прозорим личком, з палкими очима.

«Вона зирнула на мене кілька разів, — подумав Виговський, — і навіщо я убрався в буденну старовизну? Посланці неприємні мені гості, і це я для їх натяг полинялий кунтуш. Ото якби було знаття, що побачу таку цяцю! Убрався б напродиво в найдорожчий кунтуш!»

Владика вже входив в келії. За ним ішли бояри та козацька старшина. А Виговський неначе не бачив тієї процесії, забув навіть про неї і все оглядався на ту стежку, котрою вийшла з садка молода панна, все неначе бачив її постать, закутану в темно-червоний кунтушик, оповиту смугами білого горностоя. Йому все здавалося, що він от-от углядить її коралові уста і лелійне личко десь між сріблястими делікатними пушинками інійного туману.

«Ця зустріч не минеться мені дурно. Щось буде, а що буде, того я й сам не вгадаю. Серце моє й досі спало, неначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та палкими вередливими вихватками гетьмана Богдана. Почуваю, що моє серце якось раптово прокинулось тут, на волі, серед пишних церемоній, серед празникового блиску й сяєва, серед вольного натовпу гуляючих людей, в срібному тумані інею, де майнув її легкий м'який лелійний вид. Я в Києві тепер вольний, як школяр на вакаціях. Я знайду її і довідаюсь, хто вона», — думав Виговський, вступаючи позад усіх в низькі, тихі й привітні митрополитські покої.

«Ця зустріч не випадком трапилась. Це моя доля стріла мене сьогодні несподівано серед празникового блиску і вразила моє серце», — думав Виговський і насилу діждався кінця парадового обіду.

... «Треба сватати Олесю, хоч би прийшлося вихопити й видерти її з рук гордовитої високої рідні. Вона поважна й розумна, як теперішня Богданова жінка Ганна; вона зуміє добре вдержувати мій дім, може, колись і гетьманський... Вона шляхетського високого роду, вмітиме прийняти й привітати людей. Козаки її поважатимуть; козацька старшина не посміє заводити в моєму домі запорозької сваволі та п'янства, котрого і я сам не люблю. Вона й багатенька, й гарна, гарна, як лелія», — думав Виговський, втопивши очі в темно-зелені стіни сумної соснини, неначе він читав на їх свої думи.

... Іван Остапович сів на канапі поруч з Олесею. Вона обернулася до його і глянула йому просто в вічі. Дві пари ясних темних, дуже схожих очей стрілися дуже близько. Олеся неначе прочитала, як у книзі, в його очах, що думав Іван Остапович. Виговський по її очах вгадав відповідь. Він заговорив стиха, щоб його слова не доходили через двері до другої кімнати.

— Олександро Богданівно! Я заїздив коня, поспішаючи до вас в Київ. Не можу всидіти в Чигирині без вас, і день і ніч все про вас думаю. І рано й вечір так і пориває сюди мою душу, як тільки гляну на північ од Чигирина, на зелені ліси та діброви, бо знаю, що за тими дібровами та гаями пробуває чарівниця, що причарувала мене одразу своїми карими очима та високими бровами. Час

мені одружитись. Становище моє на Україні високе. Шукав я між нашими козачками дружини, та й.. і.. й досі не знайшов. Не такої пари мені треба. Я вас одразу полюбив, як углядив вас вперше. Чи приймете ви моїх старостів, як я пришло їх сватати вас?

— Прийму... прийму! — сказала сміливо Олеся, ані запикнувшись. — Я рада вийти за вас, бо полюбила вас одразу, як побачила вас вперше. Тільки... тільки...

...В той час Олеся вскочила в залу і почала розпитувати в Виговського, що одповідав йому старий дядько.

— Те, що й Любецькі: не видамо! Погано в вас буде для неї, та й годі. Знаєте що, Олесяю! Як тільки я виїду конем з двору, ви звеліть осідлати собі коня та й виїжджайте з двору в гай ніби на прогуляння. Я вас ждатиму в гаю. Побіжимо на конях до Києва та й повінчаємось, бо я бачу, що уся ваша значна рідня йде проти мене. Ще мушу вам сказати от що. Гетьман вже слабує й швидко помре; його син Юрій ще молодий хлопець. Тим часом, поки Юрій скінчить науку в Київській колегії, козаки виберуть мене за гетьмана. Будете гетьманшею!

— Я згодна! — промовила Олеся. — Сяду на коня, як тільки дядько засяде за свої соцініанські книжки в кабінеті, і дожену вас. Приїдемо до тітки Павловської та й повінчаємось, — сказала Олеся, подаючи руку Виговському. — Нема чого вважати на мою рідню, бо через неї я ніколи не піду заміж.

Виговський обняв і гаряче поцілував Олеся. Олеся почервоніла, але на її виду, в очах ясно виявилась сміливість і завзятість сливе козацька.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 252-254)

Увійшла Олена, дружина, — жінка гордовита, вдачею гостра й тверда. Виговський знав: йому неймовірно пощастило в одруженні, він ніколи не почув від Олени жодних нарікань, докорів, завжди мав підтримку й підпору. Шляхтянка з народження, — в господі, де все було польське, — зуміла перебороти себе, перейняти український стрій життя, також високий, шляхетний, зуміла змусити за якийсь час українську старшину і їхніх дружин

заповажати себе. Тримала на собі дім, господарство, через це мав більше часу віддатися канцелярії, роботі. Ще й зараз пишалася вродою, одначе це вже були оддвітини — останні пелюсточки на обнесеній вітром вишні — віяла зморщок біля очей і губів, присмерк брів. Проте очі вицвіли не зовсім, ще недавно це були надзвичайно гарні очі — небесно-голубі, з зірочками зіниць.

З сина хотіла зробити книжника, вела його по книжній дорозі, а коли зненацька змінилися обставини — Виговський став гетьманом і почав настановляти Остапа на нову дорогу, — зрозуміла все й допомагала, чим могла.

...А ще Виговського не любили за дружину-шляхтянку, з сенаторського роду, пов'язаного з Четвертинськими, Огінськими, Любецькими, й нелюбов та зростала від дня на день. У неї в роду й православні, і католики, і вже саме це рубцювалося на лихий карб гетьману, за Хмеля вона в Чигирині не появлялася, приїхала вже гетьманшею з музиками в голові кортежу, в кареті з гербами, з нею, також у багатих каретах, їхали придвірні панянки-шляхтянки, а на возах — кондитери, пивничі, кравці. Все це, а також пляшечки з рожевою та жовтою водою на туалетному столику, благовонія, увесь шляхетський етикет спочатку викликали насміх, а нині — злість. «Гетьманша не зичить добра Україні». Їй нарікали, що гетьман завів власну корогву з волинян під командою Олексія Вербовського, православного, але ж шляхтича, й що має радником грека зі Львова Федосія, й буцімто вночі веде з ним довгі бесіди, а той грек, мабуть, продає всі таємниці чужинцям, і що Чигирин обсіли гетьманові родичі, двоє — рідні брати гетьмана — Данило та Костянтин отримали полки, інші поступили в надвірну хоругву та справляли всілякі високі уряди. Гетьманський двір, та й сам Чигирин перемилися до невпізнанності: не стало в ньому товчії, шарварку, реформувалися, зменшилися в лічбі сотні заснованої Хмельницьким гвардії, не шнипали по палатах, не товклися іноземні послы та місцеві прохачі — кожен чигиринець мав знати своє місце і свій час. Виговський вважав, що фундує все на добро, воно ж знаходило в козаків та посполитих своє, лихе потракування.

(Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. — Харків: Фоліо, 2006. — С. 251-252, 295-296)

Антигетьманська опозиція

Діставши грамоти од короля, гетьман визволив з тюрми московського посланця Портомоїна і одіслав його в Москву з грамотою до царя, в котрій нарікав на Олексія Михайловича за те, що він розіслав по Україні універсал і звав гетьмана зрадником. Сам гетьман зараз розіслав по всіх полкових містах, по всіх містечках свій універсал, в котрому він оповіщав, з якої причини він одірвав Україну од Москви і оддав Польщі. Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське лихоліття було ненависне народові й простим козакам. Люди не встигли забути про панщину, про всі неправди й притиски од панів та ксьондзів. Народ боявся, що знов вернеться на Україну вигнані Богданом католики-пани і силуватимуть його до панщини, що Польща знов заведе унію на Україні, знов напустить єзуїтів та ксьондзів, знов нашла на Україну свого війська, котре прийдеться вдержувати на харчах. Московські бояри й воєводи почали піддержувати пушкарівську партію в Полтаві, ворожу до гетьмана. В Полтавському полку вибрали за полковника Пушкаревого сина Кирика, котрий скликав до свого полку невдоволених хлопів і назвав їх «дейнеками».

Гетьман не вважав на народ і на козацьку старшину, що була неприхильна до Польщі. Він знав, що усі полковники на Правобережній Україні будуть встоювати за ним, будуть тягти до Польщі; він сподівався, що коронний обозний Андрій Потоцький стане йому до помочі, бо вже привів польське військо на Правобережну Україну і став станом в Білій Церкві.

Ніжинський протопоп Филимонов давав про все звістки в Москву. До його пристав Богданів шурин, полковник ніжинський Василь Золотаренко, котрому хотілось видерти гетьманську булаву з рук Виговського; пристав переяславський полковник Тиміш Цюцюра, котрому так само заманулось дістати гетьманську булаву, запобігши ласки в московських воєвод. Яким Сомко, брат першої Богданової жінки Ганни, так само

хотів стати гетьманом. Запорозька Січ і славний її отаман Іван Сірко встали проти Виговського і оступились за Богданового сина Юрія, котрому вони хотіли доручити гетьманство. На Україні тліло, жевріло, і огонь був напоготові спалити. Виговський знав про це і оповістив збір на раду в Канівіщині коло Германівки. Він хотів сповістити там королівський універсал на підданство козаків королеві.

Як тільки посланці прибули з Варшави і привезли грамоти од короля, увесь Чигирин загомонів проти гетьмана. Загомоніли прості козаки, почали нарікати на гетьмана міщани, загули селяни в близьких селах, наймити на броварнях, загомоніла чорнота і усяка сірома. Гетьман знав про цей гомін невдоволених, але він надіявся на свій Чигиринський полк, складений з німців, православних сірачкових шляхтичів та вірних козаків, надіявся на татарське військо, що стояло напоготові за Чорним лісом, а ще більше покладав надію на короля й польське військо.

В той час Юрій Хмельницький вже вернувся з Києва і прибув до Переяслава. Звідтіля він послав вірного слугу свого батька, Брюховецького, з універсалом до запорозького отамана Івана Сірка. В тому універсалі молодий Юрій жалівся на Виговського, що він не вертає йому гетьманської булави, що він грабує Богданові скарби і вживає їх на свої потреби. Сірко прибув з своїми запорожцями і вкупі з Юрієм та вірними йому козаками рушив з військом на Чигирин, щоб вигнати Виговського і настановити Юрія гетьманом.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 444-445)

Козацька рада під Германівкою

Саме в той час, як Юрій та Сірко добували Чигирин, гетьман Виговський скликав козацькі полки на раду під Германівкою... Полки зійшлися на широкій долині і стали лавами з трьох боків. Козацька старшина скупчилась серед полків на чималому пустому просторі. Серед того простору стояв стіл, застелений

червоним сукном. Коло столу стояв з грамотами генеральний писар Груша. Червоні знамена маяли на вітрі, тріпались, неначе птиці...

З-за гори лісом з'явився гетьман Виговський на коні в червоному оксамитовому жупані, в шапці з двома перами над лобом, обсипаними діамантами. Пера засяли, заблищали на сонці. Військо і народ впізнали по тих перах гетьмана. За гетьманом їхав на коні обозний Носач та кілька полковників, а за ними слідком виступав з-за гори полк шляхтичів та найнятих польських жовнірів. Гетьман не йняв віри своїм козакам і найняв в польського коронного обозного Андрія Потоцького, що стояв в Білій Церкві, тисячу польських жовнірів на всякий час. Той полк жовнірів став під лісом напоготові до оборони гетьмана.

Гетьман з старшиною в'їхав на коні в середину козацькому кругу. Вид його був спокійний на взір і гордий, але в очах виявлялася тривожність і непевність. Душа його була неспокоїна: він не був певний, що рада прийме радо й з прихильністю угоду з Польщею. Козацькі полки, стовпища селян на горах затихли, неначе замерли. Лави козаків стояли, неначе скам'яніли. Тільки знамена шелестіли та лупотіли на вітрі.

— Шановні полковники й сотники! Ви вже знаєте, які пункти Гадяцької умови з Польщею ми постановили і які затвердив король і варшавський сейм. Тепер треба оповістити ті пункти усім козакам, щоб у нас була певна згода по всіх полках, — почав говорити гетьман.

Старшина вислухала ті слова гетьмана і заворушилась стиха. Ті полковники та сотники, що не дістали од короля права шляхетства, почали тихо гомоніти й нарікати. Гетьман послав Верещачу й Судиму між полки, щоб вони прочитали й вияснили козакам пункти Гадяцької умови. Козаки вислухали грамоти і закричали:

— То це нас знов оддають Польщі! Десять років тільки минуло, як ми вирвались з ляської неволі, а гетьман знов оддає нас польським свавольним панам в пекло! Не треба нам Польщі! Не хочемо до Польщі! Бий виговців на смерть! Поляжемо головами, а Польщі не піддаємось! Пани нас дурять своїми обіцянками.

Вони знов наїдуть на Україну, загадають нам робити собі панщину! Запряжуть нас в ярмо! Знов будуть нас заганяти в костьоли! Не попустимо цього! Гетьмане! Клади на стіл булаву!

В одну мить усі полки заворушились, зашуміли, як роздратовані бджоли в улику. Стовпище селян по горах заворушилось і закричало. Усі козаки загули, як бір у велику бурю. Гетьман не був страхополох, видержував не раз великі битви. Але він почував, що переполох підступає йому під груди. Його здушило в грудях, здушило коло серця; він боявся за своє життя. Тривожними гострими очима поглядав він на ті купи війська, котрі згромадилися кругом Верещаки та Сулими. Крики здужчувались. Замигали, залисніли шаблі поверх козацьких шапок. Гетьман вглядів, як рука в Верещаки, піднята вгору з паперами, одскочила по лікоть і полетіла вгору. Замигали, заблискали шаблі над головами Сулими та Верещаки. Судиму й Верещаку порубали й пошматували в одну мить. Полки заколивались, захилитались, як хвилі на морі, і рушили до столу, до того простору, де стояв гетьман.

Тоді Виговський втямив, що його замір не вдався, що козацькі шаблі готові пошматувати й його. Він почував, що смерть вже замахнулась на його своєю замашною косою, він неначе почував хвоський свист тієї коси над своєю головою. Страх напав на його в одну мить, і мороз пішов по всьому тілі. Гетьман повернув коня назад і з старшиною бігцем подався до лісу. Полки рушили за ним навздогінці. Тоді тисяча найнятих польських жовнірів виступила з лісу і закрила його й заступила од козаків. «І втікав він, — як каже український літописець, — як втікає обсмалений з пожежі».

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 472-473)

Трагічна загибель

«... Непідозрюючи нічого, Виговський прибув до Корсуна і став на квартирі в одного міщанина. До його зараз прийшов Маховський і оповістив, що він засудив його за зраду Польщі на

смерть. Оповістивши Виговському свій присуд, Маховський вийшов з хати і поставив сторожу з польських жовнірів коло сінешних дверей.

Виговський стояв серед хати як непритомний. Він почував, що попався в руки свого ворога, що неминуха смерть жде його за порогом. Усе його тривожне життя, усі події його віку майнули перед ним, неначе ряд взорців на довгій паперовій смузі — майнули події все криваві, неспокійні: і полон в татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданович походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивався од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і Гадяцька умова, і ласка короля. Листочки книги його життя перегортались швидко, неначе од вітру шелестіли... От він сам вступає на місце великого Богдана, він сам гетьман і великий князь України, надарований великими маєтностями, багатий і славний на всю Україну; от він воевода і сенатор, а може, й знов гетьман і великий князь... І якийсь нікчемний полковник Маховський перетне нитку його життя, поверне в порох його мрії, потопче ногами його палкі бажання й його мертве тіло.

В хатині було тихо, як в домовині. Був ранок 9 марця. Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, підживило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажалося жити і добуватись слави. Він опам'ятувався і пожалів, що не взяв з собою козацької сторожі.

«Піду скажу Маховському, щоб дозволив мені покликати священика, щоб дозволив висповідатись і запричаститись перед смертю, а через священика я дам знати, що мене хтять зараз згубити з світа... Може, обізвуться міщани, стануть за мене, заступляться за мене козаки...» — подумав Виговський і раптом одчинив двері і вийшов надвір.

— Дай мені, полковнику, священика! Дай мені хоч висповідатись та заприча...

Здичілий і звірюкуватий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць, і Виговський звалився і, як сніп, впав на одвологлу землю.

— Невже я впав од польських куль? Невже мене вбили поляки, котрих я так любив? — промовив Виговський і вхопився за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кров'ю лице й очі Маховському... — Олесю моя дорога! Сину мій! — ледве промовив Виговський, і його голова впала на землю.

Збіглися міщани та козаки, внесли в хату мертвого Виговського і поклали на лаві. Хоч Виговського не любили за його прихильність до Польщі, але лиходійний вчинок полковника Маховського, котрий без суду й позвів покарав смертю сенатора і воеводу, цей розбійницький, самоправний вчинок збурих увесь Корсун і підняв усіх проти Маховського. Маховський мусив тікати з Корсуна.

Звістка про убійництво Виговського швидко дійшла до Бара. В Барі добре знали Маховського, знали звірячі норви цього польського гайдамаки. Виговська вся отерпла й охолола, зачувши про такий самоправний вчинок Маховського Вона впала, як сніп, на руки своєї приятельки Грушової та невістки Стеткевичевої.

В Барському замку все стривожилось. Усі сподівались, що лютий Маховський, ворог покійника Виговського, от-от незабаром з'явиться з своїм полком під Баром, нападе на замок, спалить, знищить і заграбує усе добро, повбиває усю сім'ю й рідню Виговського.

Комендант замку, брат Виговської, Юрій Стеткевич зараз дав приказ полагодити вали та частоколи кругом замку, звелів лаштувати гаківниці, поставити їх на валах, на башті узброїв двірських козаків, навіть наймитів, подававши їм рушниці. Чутка про убійництво Виговського швидко пішла по околицях. Дрібна православна шляхта, близькі й знайомі Виговського, православні пани сполохались: вони боялись, що загін Маховського от-от вчинить напад і виріже впень усіх православних шляхтичів, прихильників Виговського. Шляхта повтікала до Бара, зібравши спохвату деякі дорожчі пожитки та скарби. Увесь замковий двір сповнився втікачами. Діти підняли плач, жінки поперелякувались, поховались в садках за валами, а льохах, в пивницях. Юрій

Стеткевич давав усьому лад та порядок, роздавав харч втікачам, роздавав рушниці та усяку зброю.

Виговська боялась і за своє життя, і за життя свого сина. Юрій Стеткевич звелів їй і всім жінщинам лаштуватись в дорогу, щоб переховатись в густих лісах, доки мине небезпечність. Позапрягали карети та шарабани, набрали чимало харчів. Виговська й Маруся Стеткевичева з Грушовою позабирали скарби і поховали їх в возах. Забравши на вози усіх жінчин та дітей, Юрій Стеткевич завіз їх в густі барські ліси і сховав в страшні гущавини грабового лісу в глибокій долині, куди трудно було доступитись загонам Маховського. В узькій долині на маленькій прогалині, закритій кущами ліщини та вільхи, під самим грабовим лісом поставили вози та шарабани. Весна була рання, але холодна й вітряна. Одвологла мерзла земля пустила густий опар, неначе куріла димом. Усі позлазили з возів і поставали мовчки між грабами та столітніми дубами: усі боялись навіть голосно говорити. Земля на прогалинці вкрилась зеленою травою. Синій та білий ряст манячів поміж кущами. Жовтогаряча кульбаба вкривала прогалину, неначе хто розкидав потраві зірки. Остапко й весела дочка Юрія Стеткевича Христина кинулись бігати по траві та рвати ряст і заговорили голосно. Малий хлопець почав перегукуватись з Христиною. Виговська впинила їх і заборонила говорити голосно. Усі притихли й ущухли і говорили тихенько, неначе коло домовини, в котрій лежав покійник.

Настав вечір. Вже н надворі смерклося. Виговська не звеліла розкладати багаття, щоб часом жовніри Маховського не вгляділи диму та огню і не догадались, де вона ховається. Вітер жалібно гув між голим гіллям. Ліс коливався на взгир'ях зверху донизу, неначе море на вітрі, а в долині в затишку було тихо. Чорна ніч впала на чорний ліс і неначе вкрила його трауром. Їжа нікому не йшла на думку. Усі полягали в шарабанах і послули міцним сном. Спали й погоничі на соломі на возах. Тільки коні, поприв'язувані коло возів, хропли та прихкали, терблячи на весь рот овес. Одна Виговська не спала. Сон втік од її очей і неначе сховався в густому лісі. Вона сиділа в здоровому шарабані

коло сонного Остапка, і важкі, сумні думи низько похилили її голову, як важкий сніг похилає гілля зеленої сосни. Зійшов місяць і блиснув через тонкі хмари, що гнались одна за другою, неначе бігли навипередки. Блиснув місяць, і вирнула з чорної темряви постать Олесі, вся закутана в сумний чорний убір, виглянуло її повне зблідле лице, смутне чоло та заплакані очі. Вона згадувала свої дівочі літа молоді, згадувала, як вони побрались з Виговським, пригадала свої палкі мрії, котрі Виговський справдив неначе якимись чарами, згадувала і його самого, як угляділа його колись на баскому коні в Києві, всього в оксамиті, в кармазинах, в золоті, пишного й гарного, як намальованого на картині. І сльоза за сльозою покотилась з її очей і впала на її повні білі руки...

— За що ти, Боже, наслав на мене одну таку велику кару? За які мої провини? — тихо промовила Виговська і підвела свої смутні очі вгору.

А над лісом пишно блищав місяць і неначе летів назустріч швидким хмарам. Ліс шумів на горах, аж гілля гнув і не дав одповіді. Виговська пригадала звірячий вид Маховського. Коло неї в ногах стояла рушниця, набита набоєм. Помста закипіла в її серці, як окріп на великому жару. Вона вхопилась руками за рушницю і була б рада, якби Маховський в той час напав на табір, всадити йому кулю в самісіньке серце.

Три дні й три ночі ховалась Виговська з приятельками в лісах. Виговська. Грушова і всі жінчини держали напоготові набиті набоями рушниці провсякчас. До Бара дійшла звістка, що Маховський повернув на Черкаси і не має на думці вчинити напад на житло Виговського. Тоді Виговська вернула в замок і послала вірного шляхтича до Корсуна просити в Маховського, щоб він вернув їй тіло Виговського.

Виговська спостерегла, що на Україні починається велика Руїна, що пробувати в Барі неспокійно й небезпечно од усякого нападу і поляків, і козаків. Вона постановила перебратись на життя в Руду, в далеку Галичину, куди не заходили ні польські, ні німецькі загони. Брат Виговської Юрій зараз-таки, не гаючи часу, перевіз все її добро в Руду.

Виговській вдалося таки випросити в поляків тіло свого чоловіка і вона поховала його в скиті коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви.

Недовго після тієї страшної події жила Виговська. Переполох в Барі, блукання по барських лісах та пущах в негоду, переїзд до Руди ранньою весною в сльоту та холоди порушили її здоров'я. Почуваючи близьку смерть, вона написала духівницю, в котрій одписала свої скарби і спадщину своїм родичам, близьким і далеким, і всім своїм слугам, згадала навіть про княгиню Любецьку та пані Суходольську, котрі колись ставали на дорозі до шлюбу з Виговським. Багато скарбів та маєностей свого мужа і усі свої маєності в Могилівщині, коло Орші, вона записала на церкви та монастирі, а свою французьку карету та ридван одписала єпископові львівському на спомин душі. Померла Олеся Виговська в травні 1664 року.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 476-480)

Маховський підвівся, пройшов до розп'яття, опустився перед ним. Прохав поради у солодкого Єзуса.

Тетеря наполягає судити Івана Виговського. За зраду. Але ж той Виговський є королівський староста, сенатор, київський воевода. Чи має право він, полковник, судити таку значну особу?

Порадився з військовим суддею паном Ясинським. Той заспокоїв:

— Тен Виговський єсть схизмат і баламут. Він збурює чернь у власних інтересах. Мріє повернути собі гетьманство. Ніяк не може позабути оті Гадяцькі пакти! Та хто тепер про них згадує? То вже давно єсть вчорашній день — не такими засобами треба гамувати ребелію! Тому гадаю, що його належить скарати на горло. І чим швидше, тим краще буде для всіх.

У двері обережно постукали.

— Прошу!

— Привезли обвинуваченого, — доповів дорадник Балабан.

— Гаразд. Ведіть його до зали, я зараз вийду. Як там трибунал, зібрався? А де головний позивач?

— Єстем тут, ваша милість! — озвався Тетеря.

Іван Виговський спокійно увійшов до зали. Серед незнайомих облич побачив Павла Тетерю. Негарне передчуття стиснуло серце. Силою волі відігнав тривогу.

— Вітаю вельможне панство! — уклонився присутнім. — Чим зобов'язаний такому терміновому викликові?

Трибунал мовчав, судді дивилися вороже. Повагом підвівся Балабан.

— Ми зібралися тут, жеби поміркувати, яким чином використати призвідців, котрі баламутять чернь заради своїх амбіційних інтересів, — сказав і сів.

За ним скочив Тетеря.

— Маємо докази, же те баламутство вчиняєш ти, пане Іване. Чи не набридло тобі спокушати наш терпець?

— Ясинський.

— Перепрошую панство! — з гідністю мовив Виговський. — Як я зрозумів, мене звинувачують, буцім-то я підбірюю поспільство жеби знову повернути собі булаву. То ж ваші милості добре тямите, же сам з доброї волі зрікаюся уряду. Тямите й те, що й раніше ще, одразу по смерті Хмельницького, зрікався гетьманування.

Маховський уважно стежив за підсудним. Тримає себе впевнено, навіть трохи зухвало. Впертий схизматик! Ще й сміє виправдовуватися!

У пам'яті постали закличні листи, які приніс йому Балабан. Поголос і таємні агенти приписували їх авторство Виговському. Щоправда, не лише йому одному. Називали імена митрополита Нелюбовича-Тукальського і настоятеля Жидичинського монастиря архімандрита Гедеона. Та ті особи Маховського не обходять, йому належить встановити вину одного Виговського. Хитрує пан сенатор. Сенатор Речі Посполитої! А чи не спіткає його, Себастьяна, гнів короля, коли він присудить до смерті сенатора і воеводу?!

Обличчям полковника пробіг сумнів. Виговський це помітив і ледь усміхнувся. Ця усмішка й вирішила його долю: Маховський зрозумів, що підсудний глузує з нього.

— Ребелізант еси! — grimнув на всю залу. Вступився в очі підсудному, мовби намагаючись прочитати в них брехню. Виговський дивився спокійно, так наче був упевнений у своїй правді.

— На палі сконасш! — зашипів Тетеря.

— Даремна ваша мова, — Виговський намагався зберегти спокій, — не маєте жодних доказів проти мене. Ніхто з вас не доведе, же був призвідцем ребелії.

Балабан подав знак канцеляристові. Той, запобігаючи перед полковником, похапцем витяг з шухляди кілька списаних паперів і подав їх Маховському. Полковник зібгав їх у кулаці і тицьнув ними підсудному в ніс.

— Ось. Погляньте, пане брехуне, тут суть усі докази.

— Але ж те писав не я! — заперечив Виговський. Та Маховський вже нікого й нічого не слухав.

— Ви звинувачуетесь у підбурюванні до ребелії козаків та черні!

— «Нон ест фумус абскве ігне». Немає диму без вогню, — зловісно додав Тетеря. Його серце співало: нарешті він руками Маховського здихається суперника!

— Дістаньте, пане дорадчий, військового артикулу, — звернувся полковник до Балабана. — А ви, пане Ясинський, подивіться, що здрайцеві належить.

— Смертна кара през розстріл, ваша вельможність. Так ми судитимемо вас як зрадника короля і Ойчизни! Зараз! Ось тут. У цій залі, Виговський зблід, його чоло вкрилося випотом.

— Судіть, воля ваша. Але ж есьви не судді! Вам не дано вчитувати мені вирок за вашим артикулом. Єстем водаєвода і сенатор республіки. Єстем королівський староста. Судити мене може один лише король з сенаторами. Вашого суду визнати не можу.

— Ну й не визнавай, пся крев! — grimнув Маховський. — Гей варто! Заберіть його геть та вкиньте до льоху. Ми самі вирішимо його долю.

На світанку Івана Виговського було розстріляно.

(Пахучий О. Юрась Хмельниченко. — К., 1995. — С. 233-234)

Неспокійне було життя й сумна й нечесна була смерть гетьмана Івана Виговського, доброго, щирого патріота, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти.

Виговський щиро любив Україну, встоював за її політичні й національні права, дбав про науку й просвіту на Україні, був, може, вищий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити врівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою, Не любив він Москви за її непросвіченість і постеріг, що Москва не додержить свого слова, одніме привілеї, коли почала ще за живоття Богдана ламати Переяславську умову, піддержувала Польщу на погибель Україні. Але його польська і шляхетська політика була несвоечасна й антинародна. Гадяцькі пункти — це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спромігся його здійснити, і цей акт зостався тільки актом на папері...» За втрачене гетьманство король Ян-Казимір щедро обдарував Івана Остаповича Виговського. Наставив його київським воєводою і сенатором і подарував двоє староств: Любомиль в Холмщині і Бар на Подолі. В першому старостві було ло 25 сіл і 200 тисяч моргів землі, в другому було 80 сіл і 35 тисяч квадратних миль землі. Окрім того, король подарував Виговському маєтність в Галичині, коло Жидачева: Руду на Стрії, Волицю й Кохавину.

(І. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський». — К., 1991. — С. 480-481)

Розділ другий

ПЕРСОНАЛІЇ АВТОРІВ: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ПОРТРЕТИ

Басенко Костянтин (1923–1973) – поет, прозаїк. Член СПУ (1961). Учасник Другої світової війни. Закінчив Одеський ун-т (1950). Працював у Держлітвидаві УРСР, у редакції газет «Правда України» (1952–1956), «Робітнича газета» (1956–1961), ж. «Радуга» (1961–1966). Перші вірші надрукував 1945. Автор збірок ліричних поезій «На щастя землі» (1953), збірок віршованих гуморесок «Пером під корінь» (1956), «До нових віників» (1959), зб. гуморист, оповідань і повістей «Душею щедри», «Божа біографія» (1962), «Дітям до шістнадцяти» (1964), романів «Жіночі радощі й печалі» (1966; екранізовано на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка 1982), «Життя прожити» (1963; 1968), історичних романів з позицій «соцреалізму» – «На крутозламі» (1970; екранізовано на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка 1985, 3-серій. т/ф), «Початок» (про події, що передували приєднанню України до Росії; 1972; 1982). Написав п'єсу «Деся у полі жінці жнуть» (1962). Усі твори К. Басенко опубл. у Києві.

Василенко Микола (1924–2018) – дисидент, поет, прозаїк, перекладач та есеїст, почесний громадянин Херсона – народився 1 травня 1924 р. в селі Загорянівці Білозерського району Херсонської області, в селянській родині, нащадків переселенців з Полтавщини. До початку війни закінчив 9 класів середньої школи № 22 міста Херсона і надрукував свого першого вірша. На початку 1943 р. був вивезений на примусові роботи до Німеччини, де працював у бригаді остарбайтерів у місті Лебенштет: пиляли

дрова, копали траншеї, під егідою пожежної команди чистили вулиці міста від зруйнованих після бомбардування будинків. Урятувало йому життя знання німецької мови, яку непогано вчив ще у школі. Перебуваючи у таборі переміщених осіб на американській зоні, перейшов до радянської зони. З 1945 р. служив у радянській армії. Проте 1947 р. заарештований органами держбезпеки з політичних мотивів. Вирок – 10 років таборів і 5 років позбавлення в правах. З 1949 р. строк ув'язнення відбував у сталінський концтаборах на Далекій Півночі. І там, у Заполяр'ї, де він, хоча й страждав, але гартував свій дух та розум, жив надією, створить і запам'ятає свої перші вірші короткої форми – катрени. Влітку 1955 р. був звільнений зі зняттям судимості. У 1960 р. закінчив Горлівський індустріальний технікум, що на Донеччині. Працював електриком, майстром, інженером, а також старшим інженером на Херсонському винзаводі. За висловлювання проти затоплення Дніпрових плавнів та історичних пам'ятників КДБ 1963-го р. «рекомендував» звільнити Василенка з роботи. Тоді в СРСР мав приїхати лідер Куби Фідель Кастро. Василенко написав вірш «Дай, Кубо, руку!» і надіслав редакції газети «Радянська Україна». У день приїзду Ф. Кастро в Київ вірш опублікували поряд із його портретом. Питання про звільнення відклали, але зарплату Миколі Василенку зменшили на 10 карбованців. А потім настали десятиліття замовчування. І лише у 1990 р. вийшли друком одразу дві поетичні збірки – «Небовий ключ» і «Очна ставка» (Симферополь, видавництво «Таврія»). У 1993 р. в альманасі «Степ» видруковано історичну повість «Лаодіка», яку почав писати 1952 р. в м. Інті (республіка Комі), перебуваючи в таборах, а остаточну редакцію здійснив у 1991-му. 2002 р. повість стала історичним романом «Уламки імперії». За книги «Ключ від королівства» (1997) та «Жменя дощу» (1999) пошанований республіканською літературною премією ім. Василя Мисика (2000). Микола Василенко – автор численних поетичних перекладів у колективних і авторських збірках (1970–2004), а також віршованих казок – «Жариста шабля» (1996), «На горі стояла хата» (2001), «Усе царство – за коня!» (2003). У 2004 р. видав збірку вибраних поезій «Архітектура планиди» (2004) з передмовою

Дмитра Павличка, а 2017 р. збірку «Відлуння неспокою». Найвідоміші його твори останніх років: історичний роман «Уламки імперії» (2002) – про розпад імперії Олександра Македонського та «Лаодика – царица Селевкидії» – у перекладі російською (2008). Автор понад 50 статей з питань літератури в періодиці та літературно-художніх збірниках. Лауреат літературних премій імені Василя Мисика (2000) та Яра Славутича (2007). З початком державного відродження в Україні 1989 року М. Василенко активний учасник громадсько-політичного життя. Він був серед організаторів Народного руху України на Херсонщині, делегат усіх його з'їздів. Був членом управи обласної організації Всеукраїнського товариства політв'язнів та репресованих, ради «Меморіалу», «Просвіти», старійшиною Українського козацтва, членом ради КУІН (Конгресу української інтелігенції). 1992 року прийнятий до Національної Спілки письменників України. Був членом редколегії часопису «Вісник Таврійської фундації», очолював Херсонську міську благодійну організацію «Таврійська фундація» (осередок вивчення української діаспори). Його життя, відбите в його творчості, може служити образом долі України у ХХ столітті» (Дм.Павличко). Помер 8 вересня 2018 року у Херсоні.

Загребельний Павло (1924–2009). Народився в сім'ї селянина 25 серпня 1924 р. в с. Солошине на Полтавщині. Закінчив семірічку у рідному селі, 1941 року – Озерську середню школу. Вчорашній випускник, ще не маючи повних сімнадцяти років, пішов добровольцем до армії. Був курсантом 2-го Київського артучилища, брав участь в обороні Києва, в серпні 1941 р. був поранений. Після госпіталю знову військово училище, знову фронт, тяжке поранення в серпні 1942 р., після якого – полон, і до лютого 1945р. – фашистські концтабори смерті. У 1945 р. працює у радянській воєнній місії в Західній Німеччині. З 1946 р. – навчається на філологічному факультеті Дніпропетровського університету. По його закінченні (1951 р.) – майже півтора десятиліття журналістської роботи (в обласній дніпропетровській газеті, в журналі «Вітчизна» в Києві), поєднуваної з письмен-

ницькою працею. В другій половині 1950-х рр. П. Загребельним видані збірки оповідань «Учитель» (1957), «Новели морського узбережжя» (1958), повісті «Марево», «Там, де співають жайвонки» (1956), «Долина довгих снів» (1957). Серйозною заявкою на письменницьку зрілість стала «Дума про невмирущого» (1957), присвячена воїнському та людському подвигу молодого радянського солдата, який загинув у фашистському концтаборі. Упродовж 1961–1963 рр. П. Загребельний працює головним редактором «Літературної газети» (пізніше – «Літературна Україна»), приблизно в той же час з'явилися три перші романи письменника: «Європа 45» (1959), «Європа. Захід» (1960), «Спека» (1960). Протягом 1960–1970-х рр. письменник створив більшу частину своїх романів, зокрема і найвагоміші з них: «День для прийдешнього» (1964); «Шепіт» (1966); «Добрий диявол» (1967); «Диво» (1968); трилогію «З погляду вічності» (1970); «Розгін» (Державна премія СРСР, 1980) – романну будову з чотирьох книг: «Айгюль», «В напрямі протоки», «Ой крикнули сірі гуси», «Персоносфера»; «Левине серце», (продовженням «Левиного серця» став роман «Вигнання з раю» (1985)); «Переходимо до любові» (1971); «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Намилена трава» (1974); «Євпраксія» (1975); «Південний комфорт» («Вітчизна», 1984). Виступив П. Загребельний і з кількома п'єсами, створеними на основі романів «Хто за? Хто проти?» («День для прийдешнього»), «І земля скакала мені навстріч» («З погляду вічності»); активно виступає з критичними і літературознавчими статтями в пресі, а також з доповідями, промовами й інтерв'ю. Ці виступи зібрані в книзі статей, есе і портретів «Неложними устами» (1981). До неї ввійшла повість-дослідження «Кларнети ніжності», присвячена П. Г. Тичині. За його сценаріями на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка знято художні фільми: «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Перевірено – мін немає» (1966), «Лаври» (1974), «Ярослав Мудрий» (1982).

Павло Загребельний понад сорок років працював в українській прозі. За цей час вийшло близько двадцяти його романів, що високо оцінені критикою і мали широке читацьке визнання. Загребельний П. відійшов у вічність у 2009 р.

Косач Юрій (1908–1990) – український письменник, поет, драматург, белетрист, небіж славетної Лесі Українки. Народився в місті Києві 5 (18) грудня 1908 р. Середню освіту здобув у гімназії Львова, а вищу – в університетах Варшави й Парижа. За участь у національно-визвольному русі в Польщі 1930 р. був ув'язнений тамтешню владою. Після звільнення 1933 року емігрував спочатку до Чехословаччини, а згодом до Франції, Німеччини. В Німеччині потрапив до концтабору, де перебував із 1943 до 1945 р. У 1949 р. переїхав на постійне проживання до США. Друкуватися почав з кінця 1920-х рр. у західноукраїнських виданнях, зокрема «Нові шляхи». Серед головних його творів можна назвати романи: «Еней і життя інших»(1947) – про життя емігрантів-співвітчизників, «Дивимось в очі смерті» та «День гніву»(1948) – до 300-ліття початку Хмельниччини і Української національної революції середини XVII ст. в Україні; драми «Кирка з льоллео» (1937), «Облога» (1943), «Дійство Юрія Переможця» (трагедія, 1947); збірка поезій «Черлень»(1934), «Мить з майстром»(1936), «Кубок Панімеда»(1958) тощо. Писав студії про М. Гоголя, М. Хвильового тощо. З 1959 р. у Нью-Йорку почав редагувати літературно-мистецький журнал про радянського спрямування «За синім океаном». Підписував те, що виходило з-під його пера не лише власним справжнім прізвищем, а й різними псевдонімами: Колодяжинець, Гордій Крига, Андрій Скиба, Вадим Іскра тощо. З середини 19 60-х рр. ХХ ст. твори Юрія Косача починають друкувати і в Україні. Його поетичні та прозові добірки, есе, критичні статті з'являються в журналах «Вітчизна», «Всесвіт», «Дніпро», «Жовтень», в газеті «Літературна Україна» та ін. Хрущовська відлига дозволила авторові не лише друкуватися, а й відвідати Україну. Вперше письменника запросили в 1964 році з нагоди 150-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка. Потім Косач використовував кожну нагоду побувати на Батьківщині й відвідав Україну більше десяти разів. Останній десяток років свого життя письменник жив на скромну соціальну допомогу, мешкаючи спершу в найманій кімнаті, а згодом у квартирі в бідних районах Нью-Йорка. На схилі життя Косач

зійшовся із вдовою Євгенією Ніколаєвою, яка походила з Дніпра й жила в місті Пассейк у Нью-Джерсі. Вже будучи тяжко хворим, письменник переїхав до неї в Пассейк, де вони й побралися в українській православній церкві. Дружина Євгенія дбайливо доглядала вже смертельно хворого письменника. Відвідати Косача приїжджали і його перша дружина Мар'яна з сином Юрієм. У 1987 році побачила світ передостання прижиттєва книга автора — історичний роман «Володарка Понтиди» (для видання в Радянські Україні у видавництві «Радянський письменник» автор підготував окреме скорочене видання на 261 сторінку). У 1988 р. у Нью-Йорку у видавництві М. П.-Коць вийшла остання книга автора роман «Чортівська скеля». Помер Юрій Косач 11 січня 1990 року, похований на українському православному цвинтарі в Баунд-Брук у Пассейку, штат Нью-Джерсі. І смерть, і похорон Ю. Косача пройшли без особливого розголосу: Батьківщина була далеко, а еміграція його не любила й практично забула про його існування.

Костенко Ліна (1930 р.). Народилася 19 березня 1930 р. в містечку Ржищеві на Київщині в родині вчителів. У 1936 р. родина перебралася до Києва, де майбутня поетеса закінчила середню школу. Після закінчення середньої школи молода поетеса навчається в Київському педінституті, а згодом — у Московському літературному інституті ім. О. М. Горького, який закінчила 1956 р. Ліна Костенко була однією з перших і найпримітніших у плеяді молодих українських поетів, що виступили на рубежі 1950–60-х років. Збірки її віршів «Проміння землі» (1957) та «Вітрила» (1958) викликали інтерес читача й критики, а книга «Мандрівки серця», що вийшла в 1961р., не тільки закріпила успіх, а й засвідчила справжню творчу зрілість поетеси, поставила її ім'я серед визначних майстрів української поезії. Книга Л. Костенко «Над берегами вічної ріки» (1977) та роман у віршах «Маруся Чурай» (1979), «Неповторність» (1980) стали небуденними явищами сучасної української поезії, явищами, які помітно впливають на весь її дальший розвиток. Творчий розвиток Ліни Костенко — поетеси гострої думки і

палкого темпераменту – не був позбавлений ускладнюючих моментів. Обмеження свободи творчої думки, різні «опали» в часи застою призвели до того, що досить тривалий час вірші Л. Костенко практично не потрапляли до друку. Та саме в ті роки поетеса, незважаючи ні на що, посилено працювала, крім ліричних жанрів, над своїм найвидатнішим досьгодні твором – романом у віршах «Маруся Чурай», за який вона в 1987р. була удостоєна Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Перу поетеси належать також збірка поезій «Сад нетанучих скульптур» (1987) та збірка віршів для дітей «Бузиновий цар» (1987), поема «Берестечко» (1999, 2010). 2010 року опублікувала перший прозовий роман «Записки українського самашедшого», що став одним із лідерів продажу серед українських книжок у 2011 р.

Почесний професор Києво-Могилянської академії, почесний доктор Львівського та Чернівецького університетів. Відмовилася від звання Героя України.

Куліш Пантелеймон (1819–1897) – письменник, поет, драматург, історик, історіософ, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач, критик, публіцист, редактор, видавець – народився 7 серпня 1819 р. в містечку Воронеж Чернігівської губернії в сім'ї дворянина з козацькими коренями і доньки козацького сотника. Його дитинство пройшло на хуторі, жителі котрого поважали і зберігали народні традиції, пісні, казки і легенди. Після школи при церкві Куліш навчався в гімназії. Він не зміг вступити до Київського університету, оскільки не міг довести своє дворянське походження. Але лекції на юридичному факультеті відвідував. Така освіта дала йому можливість отримати викладацьку посаду в Луцькому дворянському училищі. У 1845 р. в журналі «Современник» Куліш публікує початкові глави свого головного твору Чорна рада, який став першим історичним романом України. Публікація приносить йому визнання в різних колах. Через два роки, за рекомендацією Петербурзької академії наук, Куліш отримує направлення в західнослов'янський край для вивчення слов'янських мов, історії, культури і мистецтва. З ним їде дружина – Олександра Білозерська, весілля з якою

відбулося напередодні. Боярином у Куліша був Тарас Шевченко. Але незабаром у Варшаві Куліша заарештовують за членство в Кирило-Мефодіївському товаристві. Його засилають в Тулу, де він, перечитуючи світову класику, вивчає європейські мови, пише. Там Кулішу доводиться жити з дружиною на її придане. Пізніше він отримає місце в канцелярії губернатора й у місцевій газеті. Через три роки повертається в Санкт-Петербург. У 1856–1857 рр. виходить у світ двотомне видання Куліша «Записки о Южной Руси», який складається з фольклорно-історичних і етнографічних нарисів. Сам письменник вважає цю роботу своїм головним творчим досягненням. Після заслання він відмовляється від політичної діяльності і зосереджується на культурі. У Петербурзі зумів, заручившись підтримкою меценатів, організувати друкарню, налагодити видання книг, збірників, у результаті з'являється перший український журнал Основа. Його друкарня також вперше друкує «Кобзар» Т. Шевченка. У 1857 р. «Чорна рада» публікується повністю. Цікаво, що є два варіанти роману - український і російський. Їхні сюжети ідентичні, але вони відрізняються багатьма деталями і сценами. У тому ж році Куліш друкує перший український буквар Граматика на 149 сторінках, яка лягла в основу сучасного українського правопису. Куліш також був першим, хто переклав Біблію, деякі твори Шекспіра, Гете, Байрона, інших гігантів світової літератури на українську мову. Став біографом, упорядником і видавцем найбільш повного на той час зібрання творів і листів Миколи Гоголя, чиє творчість сильно вплинуло на Куліша, у шести томах. П. Куліш також першим почав писати українською мовою наукові роботи, заклавши основу української наукової мови. Починаючи з 1896 р., став почувати себе гірше і майже повністю зосередився на перекладі Старого Завіту. 1897 р. опублікував збірник перекладів «Позичена Кобза». П. Куліш похований на хуторі Мотронівка. Нині місце, де розташовані його і його дружини могили, відокремлює дерев'яна арка, поруч – капличка та семиметровий хрест. На ньому слова І. Пулюя: «Ти гетьман України, могучий не мечем кривавого насилля, а булавою правди, світла і науки».

Ле Іван (справжнє прізвище Мойся) (1895–1978) – письменник, громадський діяч. Народився в с. Мойсинці (згодом с. Придніпровське Чорнобаївського р-ну Черкас. області, нині затоплене водами Кременчуцького водосховища) в сім'ї безземельного селянина. З 8-ми років наймував (пас худобу). 1906 р. закінчив 3 класи сільської школи. Потому змушений був працювати: спочатку – коногоном на шахтах Криворіжжя, згодом – разом з батьками – на Кубані, пізніше – на спорудженні шляхів та Уральсько-Ілецької залізниці. Писав вірші й, починаючи з 1913 р., надсилав їх до ж. «Рідний край»; кілька його кореспонденцій опублікувала черкас. газ. «Придніпровье» (за підписом Іван Ле). Навесні 1915 р. був мобілізований і направлений на навчання до Петрограда (нині м. Санкт-Петербург) в школу з підготовки команди «особливого призначення» для частин хімічного захисту. По завершенні курсів служив старшим хіміком-інструктором. На фронті став членом солдатського комітету, провадив революційну агітацію на мітингах і демонстраціях. Від 1918 р. – у Червоній армії, згодом – у партизанському загоні І. Роменця. Воював на Черкащині проти урядових загонів Української Держави, військ Добровольчої армії та повстанського селянського руху (1919–1922 рр.). Був членом золотоніської повітової ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, працював слідчим, завідувачем повітового відділу народної освіти. Часто відвідував місцевий аматорський театр, де заперімітив талант тоді ще молодій Н. Ужвій і дав їй офіційне направлення на «інструкторсько-режисерські курси» в Києві. Друкував оповідання і вірші російською та українською мовами у газ. «Золотоніські вісті». 1923 р. закінчив робітничий факультет і вступив до Київського політехнічного ін-ту на ф-т інженерів будівництва шляхів. 1925 р. опублікував в газ. «Більшовик» оповідання «Змичка», яке, за його власними словами, поклато початок його професійної літературної діяльності. Навчаючись у внз (зв), ініціював створення «Групи молодих письменників КП» (до складу цієї групи увійшов і Юрій Яновський). 1925 р. став членом КП(б)У. Від квітня 1926 р. проходив інженерну практику на будівництві іригаційної системи в Фергані – в Голодному степу

(Узбекистан; згодом описи тогочасного буд-ва відобразив у «Романі міжгір'я», 1929–1934, нові редакції – 1935, 1953, 1958; загалом роман витримав понад 40 видань і був перекладений більш як на 10 мов; 1975 р. за мотивами роману режисер М.Закіров на кіностудії ім. О.Довженка зняв фільм «Это было в Межгорье»). Був членом літ орг-ції «Жовтень» (Київ, 1924–26), Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (з 1927) та Спілки письменників СРСР (від 1934), ініціатором створення і перший редактор «Літературної газети» (нині «Літературна Україна»), а також головний редактор газети «Київський політехнік». Виступав проти «хвильовизму». Від кінця 1938 р. – заступник головного редактора, головний редактор ж. «Радянська література»; працював членом правління та президії Спілки рад. письменників України, членом правління Спілки письменників СРСР. З початком війни між Німеччиною та СРСР став військовим журналістом (був спецкором радіостанції «Радянська Україна», газ. «Известия» та ін.) і разом з радянськими військами пройшов шлях від Львова до Сталінграда (нині м. Волгоград, РФ) і звідти – до Відня. Став кавалером багатьох бойових нагород СРСР, закінчив війну у званні майора. Фронтіві нариси й оповідання склали кілька окремих книг (1942–1968). Загалом опублікував понад 50 книжок на актуальні теми з життя СРСР, а також істор. романи «Наливайко» (1940) та «Хмельницький» (т. 1–3, 1957–1965). Написав автобіографічну повість «Борозною віку». Лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка (1967; за роман «Хмельницький»). Ле І. похований у м. Київ, на Байковому цвинтарі.

Мушкетик Юрій (1929–2019) – український письменник, Герой України – народився народився 12 березня 1929 р. в с.Вертіївка неподалік від Ніжина, де його батьки вчителювали у місцевій школі. Дитинство минуло за початків колгоспного життя на селі, тобто тоді, коли це нове життя ще не встигло деформувати одвічну народну мораль, поважливе ставлення до природи, землі. Недарма згодом у творах письменника норми й погляди трудової моралі, віками вироблені українським хліборобським селом, стануть оціночними критеріями і нормою. Дитинство

Ю. Мушкетика, як і інших його ровесників, було жорстоко обірване війною. Пережиті разом з народом години горя і лихоліття, особисті враження про ті драматичні часи згодом ляжуть в основу повісті “Вогні серед ночі” (1959), знайдуть відображення в ряді воєнних новел Ю. Мушкетика, немало прислужаться в написанні “окупаційної”, “партизанської” частини роману “Жорстоке милосердя” (1973). А нелегкі повоєнні роки в житті польського села стануть предметом зображення в повісті “Чорний хліб” (1960), що утворює своєрідну діалогію з повістю “Вогні серед ночі”. Ця діалогія, хоча в ній і відчувається ще недостатнє вміння прозаїка художньо організувати цікавий матеріал, дає можливість простежити життєві обставини і фактори, відчути атмосферу, в якій формувався характер і талант письменника. Загострена гуманістичність стає його ідейно-естетичним кредо. 1953 року Ю. Мушкетик закінчує Київський університет, потім ще три роки навчається в аспірантурі при кафедрі української літератури. Набуті в університеті спеціальні знання, звичка до самостійного вивчення розвитку літератури, глибше ознайомлення з досвідом майстрів слова, смак до роботи з першоджерелами, документальним матеріалом – усе це чимало важливо. Мушкетика – прозаїка особливо захоплює історична тематика. Осмислювати історію України почав у першій повісті “Семен Палій” (1954), продовжив у романах “Гайдамаки” (1957), “Яса” (1987), “На брата брат” (1994); світову історію – у творах “Смерть Сократа” (1971), “Суд над Сенекою” (1978), “Жовтий цвіт кульбаби” (1985), “Селена” (1989) та інших. Шукаючи у сивій давнині відповіді на злободенні й болючі запитання, Юрій Мушкетик водночас є письменником сучасної тематики “Біль і тінь” (1977), “Позиція” (1979), «Вернися в дім свій» (1981), «Віхола» (1983), «Рубіж» (1984), “Рубіж” (1984), “Обвал” (1985), “Динозавр” (1989), «Літній лебідь на зимовому березі» (1989) та інші. За роман “Капля крові” автора відзначено Республіканською премією ім. М.Островського (1965), за роман “Позиція” – Державною премією УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1980). Упродовж 1990–2000-х рр. Ю. Мушкетиком були написані романи «Гетьманський скарб» (1993), «На брата брат» (1996), «Прийдімо, вклонімося»

(1997), «Погоня» (1997), «Останній гетьман» (2010), «Час звіра» (2014). Романи Ю. Мушкетика водночас і художньо звеличують рятівників України, і образно-аналітично розкривають, філософськи осмислюють історичну значущість їхньої боротьби, життєподвигу, підносять їхній істинний (не замішаний ні на меркантильності, ні на марнославстві) патріотизм, їхню справжню любов до України... І попереджують, закликають вчитися в історії. З 1956 працював заступником редактора та головним редактором журналу «Дніпро». З 1979 – секретар, з 1980 – 1-й секретар правління Київської організації Спілки письменників України. Як керівник СПУ (з 1986), Ю. Мушкетик сприяв пробудженню письменницької маси, організації й налагодженню діяльності Товариства української мови ім. Тараса Шевченка та Руху. Помер 6 червня 2019 р.

Пахучий Олексій (1931–1996) народився в м. Запоріжжі в сім'ї службовців. Онук Олексія Даниловича Пахучого, відомого українського архітектора та реставратора, що будував та реставрував світські будівлі та церкви (найвідоміша робота – реставрація Троїцького собору (збудований 1773–1978 Якимом Погребняком) у місті Новомосковську (нині Дніпропетровської області)). Закінчив Московський електротехнічний інститут інженерів транспорту, працював у проектному інституті «Київдніпротранс» та в інститутах Академії наук України інженером в галузі електрометалургії та автоматизації ливарного виробництва, зокрема в Інституті проблем литва, на виробничому об'єднанні «Кристал». Водночас займався літературною діяльністю, створюючи історичні романи про Національно-визвольну боротьбу українського народу за доби Богдана Хмельницького. Вийшов на пенсію у зв'язку з інвалідністю. Помер у березні 1996 р.

Рибак Натан (1913–1978) народився у с. Іванівці 3 січня 1913 року у єврейській родині поміщицького управителя Самійла Рибачака на Новоархангельщині, Херсонщина. Родина жила заможно. Мали гарний великий будинок, єдиний на той час у селі покритий червоним залізом. Стояв будинок неподалік від школи,

дивлячись на вигін через густий сад і кучеряві кущі жовтої та білої акації. Натан зростає разом з панськими дітьми. Вперше пішов до школи тут в Іванівці. Був дуже здібним учнем. Пан Горшков був лібералом і на його кошти побудована школа. Він навіть влаштовував для дітей ялинки, а для селян театральні дійства. Отже, майбутній письменник ріс у атмосфері дружби і взаєморозуміння. Старі іванчани згадували, що батько Натана був добрим і чуйним чоловіком, допомагав усім, хто до нього звертався. Взагалі, євреї дружили з українцями. У кривавому 1921 році, коли життя небагато коштувало, родина Самійла Рибак змушена була покинути рідну домівку, Селяни попередили Самійла про запланований «єврейський погром» і сім'я виїздить до Петроострова, щоб там перебути деякий час. В Петроострові Рибакі надовго не затрималися, переїхали в Шепетівку, де і жили довгий час. У Шепетівці Натан Рибак закінчив школу. Був студентом фабрично-заводського технікуму, пізніше робітником цукрового заводу. А згодом в Шепетівській окружній газеті з'явився нарис про місцевих цукроварів, їх змагання на трудовій вахті. Під нарисом стояло прізвище студента-практиканта Натана Рибак. Перший нарис дав поштовх до роботи над першим оповіданням «Дорогами змагань». Так, 1931 року, під цією ж назвою, в одному з харківських видавництв вийшла перша збірка Натана Рибак. І в 1932 р. виходить перша збірка поезій «Країна роботи». Згодом юнак стає студентом Київського хіміко-технологічного інституту. В інституті юнак прекрасно навчається, енергійний, сповнений сил, він подобається і викладачам і студентам. Він багато пише, друкуються його твори. Перед юнаком постає дилема: стати на літературну стежку чи інженерну. І вибирає першу бо література, творчість це уділ душі, це найулюбленіша справа. У 1934р. виходять збірки новел «Історія одного кулемета» «Мужність», «Кут падіння» та перший роман Гармати жерлами на схід»; 1936 - роман «Київ». Вершиною довоєнної творчості Н. Рибак є роман «Помилка Оноре де Бальзака (1940), який доповнюється і видається вже після Другої світової війни. У 1956р. відзначений Державною премією. З початком війни Натан Рибак спочатку в Уфі, куди переїхала спілка письменників

України, а з 1943 року майор Натан Рибак у діючій армії. Працював спеціальним кореспондентом газети військових льотчиків. Військовій кореспондент газети «Красная звезда». Фронтіві нариси його друкувалися в «Правді», «Известиях», «Радянській Україні», За успішну діяльність як кореспондента Н.С. Рибак нагороджено орденами Червоної Зірки та Вітчизняної війни I і II-го ступенів. У ці роки виходять його збірки оповідань «Прапор» (1942 р.), нариси «Сонце Башкирії» (1943 р.), роман «Зброя з нами» (1943 р.). З позицій радянської компартійної ідеології ним написана дилогія «Переяславська рада» (т. 1, 1948; т. 2, 1953) – хронікальна оповідь від в'їзду Б. Хмельницького в Київ (1648) і до останніх днів гетьмана (1657). Цей роман було нагороджено Державною премією СРСР (1950). Темам сучасності присвячено романи «Час сподівань і звершень» (1960) і «Солдати без мундирів» (1966). Кращі романи Н. Рибак відрізняються гострою конфліктністю, публіцистичністю, романтичною піднесеністю тону. Крім літературної творчості, активно займався громадсько-політичною діяльністю. Натан Рибак трагічно загинув у автомобільній катастрофі 8 вересня 1978 р., у Гостомелі. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

Старицький Михайло (псевдоніми: М. Гетьманець, М. Петрович, М. Старченко) (1840–1904) – поет, драматург, прозаїк, перекладач, один із корифеїв українського професійного театру, культурно-громадський діяч – народився 14 грудня 1840 року у с. Кліщинцях, тепер Чернобаївського району у родині відставного військового. Мати походила з козацького роду Лисенків. Рано втративши батьків, жив і виховувався в родині двоюрідного брата матері В. Лисенка, де особливо зблизився зі своїм майже однолітком Миколою Лисенком, майбутнім композитором. Навчаючись у гімназії, а потім у Харківському та Київському університетах, друзі проводили канікули у Кліщинцях, Гриньках, Жовниному. У цих мальовничих присулських селах вони відпочивали, зачитувалися «Енеїдою» і «Кобзарем», записували народні пісні. Любов до українського слова прийшла до Михайла під час навчання у Полтавській гімназії. Він пише

перші поезії, захоплюється театром. 1867 р. живе у Києві, розгортає літературну, громадсько-видавничу і театральну діяльність, зокрема бере участь у діяльності «Старої Громади», роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та Київського літературно-артистичного товариства. На початку 1880-х років видав альманах «Рада». Як поет М. Старицький почав з перекладів: виходять в його перекладах «Байки І. Крилова», «Сербські народні думи і пісні», «Казки» Г. Андерсена. Перші поезії М. Старицького з'являються друком в австрійській Галичині під псевдонімом «Гетьманець». Більшість поетичних перлин покладені на музику М. Лисенком та іншими композиторами і стали улюбленими народними піснями. 3 серпня 1883 року М. Старицький – директор трупи М. Кропивницького, у 1885 році очолив нову трупу. У 1892–1897 роках – директор і режисер трупи М. Садовського. З гідною подиву енергією він долає численні чиновницькі заборони на гастролі, створює при театрі хор та оркестр, оновлює декорації, реквізит. Організаційна робота Старицького поширюється не лише на Україну: він – один з організаторів Всеросійського театрального товариства, ініціатор скликання Першого Всеросійського з'їзду діячів сцени. Розвитку театральної справи М.П. Старицький віддав не лише своє вміння, організаторські здібності, а й власні кошти. Як режисер дбав про сценічну довершеність п'єс, про збагачення репертуару, написавши більш як 30 п'єс оригінальних (на запозичені сюжети популярних прозових творів) і ґрунтовно перероблених малосценічних драм інших авторів. Працював М. Старицький і в популярному тоді жанрі водевілю У 1880-1900-ті рр. М. Старицький заявив про себе як автор історичних романів і повістей. Це роман-трилогія «Богдан Хмельницький», «Облога Буші» «Молодість Мазепи», «Руїна», «Останні орли». Помер 27 квітня 1904 р. у Києві.

Чайковський Андрій (1857–1935) – український письменник, громадський діяч, доктор права, адвокат, діяч Національно-Демократичної Партії, згодом УНДО, один з організаторів УСС, державний діяч ЗУНР – народився в сім'ї дрібного службовця, дрібного шляхтича, в місті Самбір, що належало до королівства

Галичини та Володимирії Австрійської імперії, нині Львівська область. Рано осиротів і виховувався у своєї бабусі. Початкову освіту одержав у дяка с. Гордині, закінчив у 1877 р. Самбірську гімназію. Ще в гімназійні роки Чайковський захопився громадською роботою, був активним членом і навіть головою студентського товариства “Дружній Лихвар”, одним із керівників львівської “Просвіти”, займався організацією читалень, різних товариств, якими рясніла з кінця XIX ст. Галичина (“Боян”, “Надія” тощо). У ці ж роки почав писати під впливом прочитаних книжок, писав драми й оповідання, та, як свідчить О. Маковей, через якийсь час із них “сміявся”, а далі й зовсім покинув літературне писання “задня недовір’я в себе і невзгодин життя”. По закінченню гімназії, відбувши річну військову службу, поступив на філософський факультет, а через рік перейшов на юридичний відділ Львівського університету (1877–1883). По закінченню – вів адвокатську практику. Він не боявся вести справи в судах українською, хоч офіційними мовами судочинства були польська й німецька. Клієнти А. Чайковського – прості селяни, чий інтереси він захищав, любовно називали його „хлопським адвокатом”. Активний діяч «Просвіти». На початок Першої світової війни 1914-1918 рр. організував набір до лав Легіону українських січових стрільців у Самборському повіті. З початком російської окупації Галичини у 1914 р. за свою українофільську позицію був заарештований, але згодом звільнений за протекцією Володимира Дудикевича. Упродовж 1918–1919 рр. активний діяч ЗУНР, ставши комісаром Самбірського повіту. В 1919 р. оселився в Коломиї, яка була «під румунським постолом». Янголом-охоронцем родини Чайковських став недавній старшина УСС і зять Володимир Бемко. Продовжував займатися громадською діяльністю, за що був заарештований польськими властями. У 1923 р. виступив одним з організаторів Спілки українських адвокатів. У 1926–1927 рр. очолив осередок «Рідної школи». Почесний член товариства «Просвіта», голова Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка. Андрій Чайковський швидко здобув славу всеукраїнського письменника. Інтелігенції Східної України він був відомий уже в середині

90-х років XIX ст. з галицьких періодичних видань. Письменник глибоко знав сучасне йому селянське життя, на цю тему написав низку творів – “Образ гонору” (1895), “Бразилійський гаразд” (1896), “Не піддайся біді” (1908), “Не було виходу” (1927). Життя галицької інтелігенції постає у повістях “Своїми силами” (1902), “З ласки родини” (1910), “Панич” (1926). Велику популярність принесли письменникові твори з життя так званої “ходачкової” шляхти: трилогії (“Олюнька” – 1895, “В чужім гнізді” – 1896, “Малолітній” – 1919, “Своїми силами” – 1902, “З ласки родини” – 1910, “Панич” – 1921). Один за одним з’являлися в світ твори, написані на матеріалі історії козаччини: “Козацька помста” (1910), “Віддячився” (1913), “За сестрою” (1914), “На уходах” (1921), “З татарської неволі” (1921), “Олексій Корнієнко”, ч. I–III (1926–1929), “Украдений син” (1930), “Сонце заходить” (1930), “Богданко” (1934), “Полковник Михайло Кричевський” (1935) та багато інших. Найбільшої популярності йому приніс роман «Сагайдачний» (книга перша «Побратими» (1924); книга друга «До слави», частина 1 (1929); книга третя «До слави», частина 2 (1932)). Але трапилося так, що після об’єднання західноукраїнських земель із радянською Україною (1939 р.) один із найпопулярніших письменників, історичними творами якого зачитувалась уся українська громадськість, був надовго забутий. Лише через 23 роки (1966 р.) відбулася нова зустріч українського читача з письменником – із його “Сагайдачним”. «Душа його покинула знеможене тіло» о 9-й годині 2 червня 1935 року. Похований у Коломиї.

Розділ третій

ІСТОРИЧНІ ТВОРИ: АНОТОВАНИЙ ПОКАЖЧИК

літературно-критичні ессе

Басенко Костянтин. «Початок». Роман.

Роман «Початок», над яким письменник працював понад десять років, – його останній твір. Роман присвячений важливому періоду в житті українського народу – першим десятиліттям XVII століття, що передували Національно-визвольній війні 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького з польською шляхтою. Героїчні часи селянсько-козацької вольниці, її побут і звичаї, взаємовідносини України з Кримом і Польщею, Московією знайшли яскраве відображення в романі «Початок».

Загребельний Павло. «Я, Богдан».

Історико-психологічний роман Павла Загребельного «Я, Богдан» Уперше надрукований у видавництві «Радянський письменник» у 1983 р. Твір написано від імені самого Богдана Хмельницького, який оглядає свій життєвий шлях до і після смерті — «у славі». Епічна масштабність, широта, виразно – полемічний стиль роздумів центральної постаті — гетьмана Богдана Хмельницького — роблять роман цікавим, динамічним, сповненим непередбачених злетів, оман, суперечностей, через які доля веде головного героя. З моменту своєї появи роман «Я, Богдан» (1983) викликав гострі дискусії. Літературознавець В. Фащенко стверджував, що «Хмельницький зацікавив автора як унікальна особистість - велика в політичних, військових акціях, в коханні і в слові». На думку письменника і літературознавця М. Слабошпицького, в особі Богдана автор «вміщує» історію і народ.

Приблизно те ж саме, але дещо по-іншому писав критик й В. Чумак: крізь призму героя письменник висвітлює діалектичні зв'язки історії з її діячем. Протилежну позицію відстоював історик В. Сергійчук: П. Загребельний «збіднив, применшив і принизив образ видатного діяча, славного сина нашого народу... На жаль, автор надав перевагу головним чином біологічним, натуралістично-плотським, сексуально-еротичним концепціям...». Сучасний історик В. Даниленко стверджував, що « у романі Павла Загребельного «Я, Богдан» простежуються малоросійські ідеї, закладені в тезах ЦК КПРС про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1954 р.). У цьому романі гетьман, озираючись на роки своєї боротьби, вважає, що увійшов у вічність завдяки Переяславу і цим самим «порятував свій народ од неволі». Автор возвеличує московського царя, говорячи про нього, як про «всеї Русі самодержця». Роздумуючи про перспективи приєднання до Московського царства, гетьман говорить: «Народові потрібні не виграні битви, не втішання славою і волею, не ситість і спокій на якийсь час – йому потрібне майбуття». Висновок гетьмана в романі Павла Загребельного доволі недалекоглядний, якщо зважити на втрати, яких зазнала Україна після Переяславської Ради. Адже під час написання роману автор знав, що з приєднанням до Московського царства розпочався демонтаж української держави, знищення Запорозької Січі, заборона української мови та книгодрукування, асиміляція українського народу. По-колабораційністськи в романі звучить одкровення, що український і російський народи «ніколи не полишали думки про свою духовну спільноту, ніколи не ділили своїх високих надбань на «моє» і «твое», і ліпші сини їхні з давніх-давен труди і дні свої посвячували невтомній боротьбі за єдність земель». Ідеологічна нещирість псує достоїнства роману «Я, Богдан», вносить штучність у діалоги та оповідь. Замість природності з'являється ідеологічний фарс, руйнується довіра до автора. У реальному житті людина поводить органічно, а в ідеологічно заангажованих творах герої говорять пафосно, ніби в поганому театрі. Малоросійство в романі постає, як відверте капітулянтство перед історичними викликами, коли український народ і мисляча частина козацтва й

духовенства прагнула побудувати власну державу». Дослідниця В. Сікорська побачила історичну епоху «лише тлом для викладу авторської концепції» характеристики героя, вказавши, що сам характер Хмельницького розкрито побічно.

Проте інша частина критиків та літературознавців зазначають, що Павло Загребельний переосмислив унікальну особистість динамічного, яскраво індивідуального характеру. Він вималював глибокий психологічний портрет героя, зі складним внутрішнім світом, недоступним всім, окрім читача: «Тільки дурні тішать себе думкою, ніби знають усе про людей. Людина – незбагненна». Крізь призму драматичних подій війни проступає силует Богдана. У своєрідному монолозі-сповіді (сумніви, вагання, розкаяння та надії...) герой переосмислює все, чим жив, оглядає свій суперечливий життєвий шлях до і після смерті «у славі». Павло Загребельний змоделював Богдана з історичних відомостей, народних переказів, дум, легенд, пісень – всього, що максимально наближує його до реального життя. Реставрував людську психіку за складних історичних обставин та показав болісний процес психологічної еволюції від людини, яка всього лиш вболіває та співчуває до людини цілеспрямованого натиску та нестримної дії: «Коли ведеш людей на боротьбу, доводиться боротися найперше не з ворогом, а з тими, кого ведеш. Хоча найперше, мабуть, – із самим собою...» Павло Загребельний вважав роман «Я, Богдан» своїм справжнім досягненням. Мабуть, Богдан би з ним погодився... «Хто сказав, ніби Вавилонська вежа завалилася? Люди й далі будують її не зупиняючись, тільки зветься вона пам'яттю. Будують мільйони безіменних, щоб одиниці стали пам'яттю».

Іванченко Раїса. «Розлилися круті бережечки».

Історична повість.

Повість «Розлилися круті бережечки» присвячена історичному періоду 1648–1657 років, коли під час повстання під проводом Богдана Хмельницького Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель. У повісті авторка щонайперше витворює особу Богдана

Хмельницького в процесі творення Української козацької держави Гетьманщини (1649–1764) на основі традицій козацького самоврядування. Письменниця акцентує, що гетьман приділяв особливу увагу створенню і поповненню української армії та забезпеченню її боєздатності. Приймаючи селян до козацького війська в таборі під Білою Церквою, гетьман «врочисто-суворо дивиться на це море людського шалу і вчуває, що тепер – не спинити його». Максимальне фактологічне насичення, досконале знання реалій епохи, оптимальне згрупування їх, зосередженість на їхній компактній подачі, як відмічає літературознавець Т. Верба, творять поліфонічну єдність, інтелектуалізацію новел (без заголовків) повісті Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки». Письменниця винайшла іншу форму новел, яка втілює потенціали художнього літопису, відображає події через переживання не так окремої особи, як усього війська Хмельницького.

Р. Іванченко, за оцінкою Т. Верби, найоб'єктивніше, в порівнянні з попередниками Іваном Ле, Натаном Рибак, Петром Панчем, відобразила історичні реалії, як «складні воєнно-політичні умови примусили Хмельницького укласти 8.01.1654 р. на раді у Переяславі військово-політичний союз між Гетьманщиною та Московським царством». На вчинок Хмельницького, на його «сльози радості» Р. Іванченко висловлює свій авторський погляд: «Не знав іще, яку дорогу підступу і зрад уготовлять йому і його народові самодержавні володарі, щоб зламати оцю радість завоюваної волі і крила для злету увись.».

Косач Юрій. «Рубікон Хмельницького (історичний роман)».

Роман Юрія Косача «Рубікон Хмельницького» був створений на початку 1940-х років. Видрукований у 1943 році «Українським видавництвом», що діяло у Львові та Кракові, і аж до здобуття Україною незалежності залишався незнаним на батьківщині письменника. Твір написано на основі історичних подій. У ньому представлено великий джерельний і фактичний матеріал. Письменник багато часу провів в архівах, де вивчив низку універсалів,

дипломатичної кореспонденції, гетьманських наказів та інструкцій, прагнув саме у достовірних історичних документах знайти відображення позиції та особистості Б. Хмельницького, що змогли б бути актуальними для «після часу».

Твір Ю. Косача – «вибагливого майстра історичної прози, тонкого стиліста, котрий невтомно дбав про збагачення й оновлення художньої палітри українського письменства» визначається тематично-проблемною новизною, на якій акцентував автор у своєму «Слові від автора»: «Історія Богдана Хмельницького перед 1648 роком мало заторкнена українською історіографією та красним письменством. Проте й мала ця тема для мене, – підкреслював романіст, – завжди багато в чому хвилююча. Бо що ж може більше хвилювати, ніж історія народження героя? А для письменника, що може бути більш хвилююче од мандрівки в нетрі доби, про яку так мало відомо?.. Я не хотів, – підкреслював Ю. Косач, – розважати читача «цукерковою» сюжетністю. Немає нічого бо легшого, як романтична метода в історичній романістиці. Нема нічого легшого, як вигадати якого-небудь українського д'Артаньяна чи Скшетуського (Г. Сенкевич, «Вогнем і мечем».) і розповідати про його романтичні пригоди та перипетії. Моя концепція історичного роману дещо інша. Я не хочу розважати, я хочу перш за все реконструювати добу і викликати її людей згідно з документами, що промовляють завжди яскравіше, ніж усяка уява, або згідно з законами ймовірності... роман «Рубікон Хмельницького», що трактує події після здобуття Дюнкерка, а саме поворот козаків на Україну, цебто добу від жовтня до кінця грудня 1646 року, отже, якраз цей період біографії Хмельницького, про який так глухо в нашій історіографії й письменстві» Розповідаючи про труднощі, пов'язані зі створенням образу майбутнього гетьмана, романіст зізнався: «Не раз боязко було торкати цю постать, що так самотньо й так гордо майорить в імлі минулого України. Але й радісно бувало, коли іноді, в процесі поетичної реконструкції цієї доби передгроззя, обличчя велетня, здавалось, виступає з темряви ще рельєфніше, ще настирливіше, наче осяяне блискавицею: це документи й дже-

рела підтверджували те, що так наполегливо хотіла бачити дійсністю інтуїція».

Роман Ю. Косача «Рубікон Хмельницького» – це історико-біографічний роман з елементами філософізму та психологізму. У центрі твору маємо життєвий шлях видатної історичної постаті, що змінила хід історії. Адже завдяки Б.Хмельницькому, як стверджують історики, на карті світу з'явилася нова держава – Україна. Юрій Косач, зображуючи період Хмельниччини, історіософськи узагальнив суть подій, дав їм свою оцінку з погляду загальнолюдських моральних цінностей. Автор, намагаючись заповнити «білі сторінки» в історії нашого народу, підняв важливу проблему становлення героя, детально заглибившись у його внутрішній світ, порушивши таким чином важливі психологічні, історіософські, глобальні проблеми, що турбували людство загалом. Ю. Шевельов слушно зауважував, що проза Ю. Косача – це «справжня проза ХХ сторіччя, з якою не соромно й на люди показуватися». Ю. Мушкетик зауважував: «Прочитав три томи його вибраної історичної прози про Богдана Хмельницького... Хто про цю постать тільки не писав, починаючи від Михайла Старицького: і Адріан Кащенко, і Олександр Корнійчук, і Іван Ле, і Петро Панч, і Павло Загребельний. Нехай мені Бог простить, але ніхто й на сто кілометрів не наблизився до Юрія Косача. Для мене велике відкриття – творчість Юрія Косача. Це дуже високохудожня, високоінтелектуальна і високорозумна проза. Ось його роман «День гніву» я, не вагаючись, поставлю в перший ряд творів світової літератури. Приміром, «Дюнкерк» – Богдан Хмельницький перебуває у Франції, коли брали однойменне місто. Про це в історії описано одним абзацом. Тільки Косач міг, знаючи глибоко історичні реалії, Францію тієї епохи, так змалювати обстановку. Взагалі письменник може найбільше тоді проявитися, коли пише ні про що (це уявно ні про що), коли немає основ якоїсь відомої події, інтриги... Я пригнічений: оце сам пишеш, а руки опускаються – бо рівень Юрія Косача недосяжний. Ніколи не було цього письменника ні в літературі, ні в хрестоматії, ні в шкільному чи вишівському курсі. Забутий, ще й викинутий».

Костенко Ліна. «Берестечко».

Історичний роман у віршах.

Історичний роман у віршах Ліни Костенко «Берестечко» присвячений змалюванню вікопомної трагічної події (поразки війська Богдана Хмельницького під Берестечком 1651 р.), осмисленню причин цієї поразки, її ролі в національній історії та духовному житті нації. Написаний ще в 1966–1967 рр., роман тривалий час доопрацьовувався автором і був опублікований уже в незалежній Українській державі. «В українській літературі є твори, які в силу різних обставин (переважно – драматичних, таких, що від самих авторів не залежали) чекали на вихід у світ кілька десятиліть, як відмічав відомий літературознавець В. Панченко. – Проте рідко коли автор перебував у силовому полі свого задуму так довго, як Ліна Костенко. Історичний роман Ліни Костенко «Берестечко» писався майже протягом трьох десятиріч, і ця обставина має бути взята до уваги в розмові про твір. Факт сам по собі унікальний. Задуманий і написаний невдовзі після хрущовської «відлиги», роман про Богдана Хмельницького і Берестечко не був одразу «відпущений» поетесою у відкрите море читацьких обговорень. Та й чи міг він, саме такий, з'явитися друком в умовах перших брежнєвських «заморозків»? Варто пам'ятати і про надзвичайну самовимогливість поетеси. Можливо, й сам роман не відпускав авторку, змушуючи її постійно коригувати первинний задум, «шліфувати» текст – так, щоб, за Мікеланджело, від мармурової брили відпало все зайве?»

Перша версія роману «Берестечко» належить саме «глухій порі» другої половини 1960-х та 1970-им рокам, коли в умовах кризи радянської системи у «брежнєвсько-щербицьку» епоху таврувалось і переслідувалось усе українське. Перше його видання з'явилося тільки влітку 1999 року. Втім, за десять років перед тим харківський журнал «Прапор» (1989 р., № 6) видрукував великий фрагмент із «Берестечка», – той, який показує Богдана Хмельницького зануреним у спогади про його Гелену. У редакційному коментарі пояснювалося, що цей фрагмент мав з'явитися на сторінках часопису ще в другій половині 1960-х у супроводі короткої передмови Ігоря Муратова. Саме тоді

«найдіяльніший член редколегії «Прапора», визначний поет, прозаїк і публіцист Ігор Муратов, перебуваючи в Києві, відвідав Ліну Костенко, переконав її в кончій потребі з'явитися перед читачами і привіз до редакції журналу розділ з її поеми про Богдана Хмельницького «Зелена пані Гелена»». У «Передмові» Ігор Муратов писав: «Почнімо з того, що ми воліли б надрукувати твір, про який ми вже чули як про довершений. Але виявилось, що Ліна Костенко ще працює над поемою і не вважає, що вона сьогодні вже готова для друку. Тож читачам пропонувався лише уривок «Зелена пані Гелена». А щоб зняти можливі застереження й небажані знаки запитання, І. Муратов зробив до нього цікавий (і вельми важливий!) коментар, власне – подав історичну довідку, яка свідчила, що трагічна розв'язка (смерть Гелени від руки Тимоша Хмельницького) була достеменним фактом. У «Сказанії о войне козацкой з поляками» 1720 року згадано сина гетьманового Тимоша, який «Чаплинскую мачеху свою на воротах обвесил». Важливим було також посилання на академічне видання 1954 року, в якому зафіксовані епізоди з особистого життя гетьмана Богдана Хмельницького, що знайшли відображення в романі Ліни Костенко: «Коли почалася визвольна війна, Хмельницький за дозволом патріарха Паїсія одружився з жінкою Чаплинського, але ця шляхтянка виявилася недостойною гетьмана жінкою, підтримувала зв'язки з польською шляхтою і разом із своєю матір'ю розтрачувала майно Хмельницького, готуючись зрадити його. За відсутності гетьмана в 1651 р. Тиміш наказав покарати мачуху на смерть» (з коментаря зрозуміло, що Ігор Муратов користувався виписками, наданими йому авторкою). І все ж, попри дипломатичні «ходи» І. Муратова, уривок «Зелена пані Гелена» в другій половині 1960-х надруковано не було: його здали до друкарні, заверстали в номер, проте «твір був знятий уже з журнальної верстки». Доля публікації в таких випадках вирішувалася поза редакцією.

Таким чином, перше знайомство читачів із майбутнім твором відбулося тільки в 1989 р. А потім минуло ще цілих десять років, перш ніж роман побачив світ у завершеному вигляді. Ліна Костенко вважала за можливе й необхідне дати згоду на видання

його окремою книжкою саме в тривожному 1999-му, коли українське «Камо грядеши?» ризиковано нагадувало Гамлетове «To be or not to be?». У короткій анотації, що її прийнято називати видавничою, чувся голос самої поетеси, яка пояснювала читачам: «Це книга про одну з найбільших трагедій української історії – битву під Берестечком. Написана ще в 1966–1967 роках, вона згодом не раз дописувалась на всіх етапах наступних українських трагедій – і після поразки 1960-х, і в безвиході 1970-х, і в оманливих пастках 1980-х. Протягом цього часу з конкретної поразки під конкретним Берестечком тема цього роману переростала у філософію поразки взагалі, в розуміння, що «поразка - це наука, ніяка перемога так не вчить», а відтак і в необхідність перемоги над поразкою. І, відкидаючи попередні варіанти як відгорілі ступені ракети, на сьогодні, вже в незалежній Україні, в часи, коли вона стоїть перед загрозою вже остаточної поразки, - ця книга з необхідності бути написаною переросла для автора в необхідність бути опублікованою».

Роман «Берестечко», відмічає сучасний дослідник О. Семенець, написаний у формі внутрішнього монологу Богдана Хмельницького, акцентує не на тактичних прорахунках (коли, наприклад, гетьман, залишивши своє військо, кинувся навздогін за зрадником ханом Гіреєм), а на аналізі глибинних причин поразки, пов'язаних з нашою національною ментальністю, українською історією. Почуття особистої провини героя твору поєднане в нього з роздумами про найважливіші чинники національної історії (сусіди-загарбники, століття політичної залежності, неволі й рабства українського народу, відсутність злагоди у співвітчизників), що визначили контрастні риси національного характеру: волелюбність і пригніченість, щирість і хитрість, відданість і зрадливість, здатність до єднання і прагнення до самостійності. Саме це сформувало тавро зради, тавро поразки як ганебну рису національної самосвідомості, хибний принцип виживання: «Ми – хто за кого, Ми не хто кого». Свого Богдана Ліна Костенко, як зазначає В.Панченко, показала в момент його найбільшого приниження і занепаду духу – в страшні дні червня 1651 року, про які «Літопис Самовидця» оповідає так: «Хмельницький зі

всією потугою пішов проти короля його милости. А король стояв під Берестечком. ... Першої неділі Петрового посту гетьман Хмельницький дав бій війську королівському. ... Хан кримський почав якісь перемовини з королем – і невдовзі відступив, залишивши козаків самих. Побачивши це, Хмельницький із писарем поскакали до хана, але той не дався вмовити його...». Проте Ліні Костенко не йшлося про «реконструкцію», – відштовхуючись від фактів історії, вона створювала художню версію Берестечка. І цікавив її передусім козацький гетьман. Роман «Берестечко» – це монолог Богдана Хмельницького, який на наших очах переживає трагедію поразки. Дізнавшись про те, що татарське військо покинуло поле битви, він, злий і звідчасний, кинувся наздоганяти хана, сподіваючись повернути його, – проте все склалося якнайгірше: хан волів утікати, кинувши союзників, та ще й узнявши Хмельницького під варту. Із паволоцького усамітнення гетьмана й починається роман «Берестечко». Написання роману «Берестечко», як зазначає сучасний літературознавець О. Стадніченко, у формі монологу гетьмана є не випадковим, а навпаки цілком вмотивованим способом донести до читача в умовах тоталітарної системи тривожні, відверті роздуми автора про долю України, які можна назвати своєрідним виявом езопової мови. Сюжет роману Ліни Костенко – це спогади і рефлексії Богдана Хмельницького. Їх вільний плин зумовив таку ж вільну композицію твору, в якій переплелися події давні й недавні, приватні – і загальноукраїнські. Богдан-гетьман у тих своїх рефлексіях невіддільний від Богдана-людини – з усіма його драмами, слабкостями, помилками, а водночас і могуттю, здатністю повстати мало що не з руїн духу. Зовнішня статика (теперішній час у романі «Берестечко» – перші дні після битви; місце дії – паволоцький замок) не перешкоджає високій психологічній напрузі твору. І саме цей – психологічний – сюжет є рушієм тієї драматургії, що розгортається перед читачем. Від депресії до воскресіння – такою є амплітуда душевних станів Богдана в романі Ліни Костенко. Він прокручує в пам'яті все, що сталося, раз у раз повертаючись до найголовнішого питання: «Усе ж було за нас. Чому ж програли ми?»

Не зважаючи на те, що на перший погляд і на думку дослідників Богдан Хмельницький – головний герой твору, варто зазначити, що роман надзвичайно густо населений і в роздумах, переживаннях, медитаціях Хмельницького оживає вся Україна, козацька старшина, саме військо, простий народ, читач стає ніби співучасником батальних сцен і стежить за ходом думки героя, разом з ним шукаючи відповіді на питання: «Усе ж було за нас. Чому програли ми?».

Роман «Берестечко» Ліни Костенко охоплює надзвичайно широке коло філософських, морально-етичних, загальнолюдських проблем, які є актуальними і зараз, коли Україна утверджується як незалежна держава. Поразка під Берестечком у романі з історичної події переросла в «синдром Берестечка», який супроводжує весь історичний розвиток української державності. Саме з «синдромом Берестечка» пов'язує Ліна Костенко концепцію національної історії.

Усі критики і літературознавці одноставно визнають суголосність твору з проблемами сьогодення.

Куліш Пантелеймон. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Історичний роман

«Чорна рада. Хроніка 1663 року» – перший історичний роман українською мовою, вперше виданий повністю Пантелеймоном Кулішем у 1857 році. У цій «хроніці історичних подій» автор відтворив відомі історичні події – чорну раду у Ніжині, яка відбулася 1663 року. Твір був написаний під впливом історичних романів Вальтера Скотта. Появі «Чорної ради» – цієї енциклопедії національного буття, передувало глибинне дослідження козацьких літописів XVII–XVIII ст. І. Дзира стверджує, що Кулішів роман ґрунтується на одній з найвидатніших історико-літературних пам'яток і водночас на найдостовірнішому історичному джерелі XVII ст. – «Літописі Самовидця», про що й сам признався в епілозі, що він ставив перед собою мету, «которой до сих пор не смел задать себе ни один малороссиянин, именно – написать на родном языке исторический роман, во всей строгости форм, свойственных этого рода произведениям». Листування його з

О. Бодянським, Я. Головацьким, О. Кістяківським, М. Костомаровим, російським істориком М. Погодіним, власником рукопису Самійла Величка, свідчить, що молодий дослідник розшукав списки літописів, переписував їх, популяризував опубліковані видання, зокрема й «Літопис Самовидця», дав йому назву, навіть допоміг виявити його автора, а ним, як згодом підтвердили дослідники.

Перші п'ять глав роману «Чорна рада» надруковано 1845 року у петербурзькому журналі «Современник» у автоперекладі Куліша російською мовою. Оригінал роману українською вперше вийшов окремим виданням 1857 року у Петербурзі. Того ж року роман двічі надруковано у автоперекладі Куліша російською у Москві: в журналі «Русская Беседа» та окремим виданням. За життя Куліша роман було видано повністю ще раз: 1860 року у Петербурзі у російському перекладі. Друге повне видання оригіналу роману українською з'явилося 1890 року у Львові, а третє, ілюстроване Амвросієм Ждахою, в Одесі 1891 року (до цього у 1890 році в Одесі також це ж видання виходило неілюстровано). Тарас Шевченко у своєму листі до Куліша писав: «Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки і, особливо, спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що подарував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучче.». Михайло Максимович про «Чорну раду» писав: «Маросійська література завдячує праці пана Куліша першим історичним романом, за що хай йому буде назавжди належна честь в історії малоросійської літератури!». Найбільшу вартість роману Богдан Лепкий вбачав у тому «смутку-гузі за кращими часами, в тій охоті вискочити з ярма, в тім пориві до героїчних учинків, які будяться в українського читача під впливом „Чорної ради“...». На думку Миколи Зерова, «Чорна рада» однаково відзначає «й міць, й слабкість духовного життя народу». Правда, те саме говорить і Куліш. Згадавши про «політичну нікчемність» старої України, він одночасно заявляє, «що не нікчемний народ приєднався у другій половині

XVII століття до Московського царства», що в тому народі були і характери, і почуття власної гідності, і «початки вищої громадянськості».

«Проблемний роман «Чорна рада» сприяв зростанню національної самосвідомості українського читача, посиленню інтересу до багатой історії, до визначних діячів минулого. Твір примушив людину замислитися над причинами історичних негараздів нашого народу» - зазначав О.Гончар.

Ле Іван. «Богдан Хмельницький». Трилогія.

Трилогія «Хмельницький» – багатопланове художнє полотно, в якому відображена, як ціла історична епоха боротьби українського народу за свою свободу і незалежність під проводом славетного полководця і державного діяча Богдана Хмельницького, так формування його національного характеру. Трилогію «Хмельницький» І. Ле писав майже 20 років, три книги вийшли друком протягом 1957–1965 рр. За цей роман письменник отримав Державну премію УРСР ім. Шевченка. У радянській Україні письменник І. Ле був відомим і успішним, бо писав те, що було вигідно для компартійних чиновників. Український поет, журналіст та громадський діяч О. Гунько називає його «антиукраїнським письменником». Український письменник В. Голобородько зазначає: «В історичних романах Іван Ле висловлював ненависть до всього польського й національного, прославляв велику дружбу українців і росіян. Композиційно його романи слабкі. Історичної цінності не мають: фактичний матеріал переплутаний, нема об'єктивності». Тим не менш роман «Хмельницький» І. Ле, як відзначає сучасний літературознавець О. Шульга заслуговує на увагу дослідників. У першій книзі Іван Ле багато уваги приділив поясненню особливостей вдачі Богдана в дитинстві. Уміння, розум, сприйняття світу хлопця відтворюються як важливі чинники у формуванні непересічної особистості. Мати любила сина Зіновія саме за те, що виростав сміливим, усім цікавився, на коні їздив по-козачому, як дорослий. Мотрона бачила в синові козачого сотника й переконувала його в цьому. Батько помічав в очах нащадка «щось зовсім нове» і пророчив велике майбутнє на

ниві державного урядування. Героїчні події минулого, подвиги козаків проходили через сприйняття Богдана, збуджували його уяву, формували нові сміливі почуття. Своєрідну вдачу малого хлопця демонструють слова юного Богдана до матері про те, що він нічого не боїться і піде у козаки. Разом із тим автор подає штрихи його великого майбутнього. Іван Ле творчо опрацьовує перше прибуття молодого Хмельницького на Хортицю, заглиблюється у пояснення його переживань. Письменник відтворює пейзажну картину ночі на острові, надає оповіді казковості, увиразнюючи розгубленість і збентеженість героя. «Богдан відчув, що з ним щось трапилось страшне, що саме – добрати не міг, але воно сталося відразу ж, як тільки ступив ногою між оці товсті осокори та верби, опинився... і є Січ!». Іван Ле стверджує, що для Хмельницького, який уже мав досвід воїна, справжня причетність до козацької вольності є великим потрясінням на межі свідомості й підсвідомості. На основі чуттєвих вражень і мислення вибудовується внутрішній світ героя, оновлюються цінності. «На Січ прибився», повторював собі. Певне, це і пояснення всім дивам і страхом, які зустріли його недосвідчену юність в оцих нетрях громохкої слави та майбутнього для цілого Краю...».

У другій книзі письменник художньо пояснив випробування психіки Богдана складними життєвими ситуаціями. Відображуючи перебування Хмельницького в турецькому полоні, письменник осмислює переживання героя. Для Богдана полон – ганьба, неволя. Хмельницький був твердим у виборі духовних і моральних принципів, коли йшлося про вірність козацтва батьківщині. Розгортаючи сюжетні лінії роману, Іван Ле багато уваги приділяє відтворенню душевних переживань Хмельницького, пов'язаних із дитинством, родиною, хутором Суботівим. У цьому ракурсі показані найщиріші почуття героя. Іван Ле, вибудовуючи психологічні зміни героя, доводить свідомий і несвідомий потяг до рідної землі, батьківського обійстя, що ставали для нього важливою душевною опорою в житті. У найкритичніший момент Хмельницький прагнув повернутися в Суботів. Відтворюючи образ Богдана Хмельницького, Іван Ле глибоко пояснив аспекти

формування його характеру з дитинства до зрілості. Через психологічну насиченість твору автор увиразнив внутрішній світ героя з переживаннями, душевними муками, невротичними зривами. У романі пояснено, як особистість із неврівноваженим характером поступово формується у психологічно стійкого діяча з твердими намірами, сильною волею. Такий підхід до творення образу в рамках соцреалізму вважався ідеологічно зорієнтованим і виправданим.

Цікавим є бачення І. Ле жіночої ролі у формуванні світогляду гетьмана, образи дружин Б. Хмельницького також свідчать про своєрідність та оригінальність авторського погляду на події давнини. На її погляд, І. Ле в романі «Хмельницький» приділив належну увагу образу матері майбутнього гетьмана. Вона для Богдана була берегинею, захисницею, осередком любові, турботи, мудрості. Вона бачила в малому синові не майбутнього урядовця, як того хотів батько, а козацького сотника. Образ Мотрони, матері Богдана, поєднує в собі всі якості берегині, захисниці свого роду. У цьому образі І. Ле втілює образ матері-берегині усього українського народу, адже, окрім всеосяжної материнської любові, чільне місце в характеротворенні Мотрони займає національний складник. Вона зберігає історичну пам'ять, береже віру, оберігає духовні і національні цінності, виховує у сина почуття патріотизму, гордості за свій народ і свій рід. Вона проявляє материнську турботу не лише за долю сина, їй притаманна турбота за воїнів-козаків, за долю народу, краю. З усіх жіночих образів, що є в романі «Хмельницький», образ Мотрони Хмельницької створений автором найбільш реалістично, з глибоким психологічним аналізом дій і переживань жінки, прямою авторською характеристикою й опосередкованою характеристикою інших героїв. Образ Мотрони є типовим образом матері-берегині, захисниці роду. Вона виступає носієм історичної пам'яті, берегинею національної ідеї.

Прикметним є той факт, що з усіх письменників, хто змалював життя Б. Хмельницького, жоден так детально не зупинявся на образі цієї жінки і її впливові на формуванні світогляду сина. І. Ле відзначив, що саме мати прищепила Богданові любов і пошану до козацького роду, національної історії.

Мушкетик Юрій. На брата брат. Історичний роман.

Уперше історичний роман Ю.Мушкетика “На брата брат”, який народився, за висловом самого автора, «від нестерпного серцевого болю й писався на одному подиху», з’явився в 1994 р. в журнальному варіанті. Окремою книгою його було видано у 1996 р. Його поява відразу здобула схвальні відгуки літературних критиків, які віднесли роман “до кращих здобутків української історичної романістики останнього півстоліття”.

Сюжетну основу історичного роману Ю. Мушкетика «На брата брат» становить вигадана історія братів Журавок – Матвія та Супруна, добрі серцем і душею, хоробрі, що вірно захищали рідну землю від західних та східних поневолювачів, але життєві дороги яких згодом розійшлися. Ця вигадана автором історія в руслі конкретно історичного матеріалу набуває ознак вірогідності та типовості. І хоча тема братовбивства не нова в українській літературі, як відмічає Н.Кузьменко, письменник виявляє новий погляд на знайому ситуацію: по-перше, брати Журавки не вбивають один одного безпосередньо, а силою обставин перебувають по різні боки поля бою; по-друге, окрім конфлікту між господарем і Дейнекою постає творець і руйнівник. Автор залишає відкритим питання про те, що краще: знищувати чи розбудовувати. Здавалося б, симпатії автора мають бути на боці Матвія – з його тверезим розумом, прагненням миру і спокою, а не на боці відчайдуха-безтурботника, завжди націленого на сварку Супруна. Тим часом автор не віддає переваги жодному з братів. Він дає зрозуміти, що різні люди мають шукати шляхів до взаєморозуміння, до співжиття, а не навпаки. Драма двох братів Журавок – це довічна драма усього українського народу. Саме навколо сюжетної лінії, присвяченої стосункам Матвія і Супруна Журавок, сконцентровано найтрагічніші події, найболючіші точки роману. І саме в змалюванні цих подій виявився несподіваний, новий і для самого Юрія Мушкетика, і для сучасної історичної романістики, авторський погляд. У романному полі, зауважує І.Кирпель, автор проявив себе у таких гранях людської діяльності, що і не перелічиш. Тут він і художник слова, і вчитель, і філософ, і психолог, і військовий стратег, і дипломат, і будівничий, і першої

руки хлібороб. Брати Журавки – головні персонажі роману. Родина драма – головна сюжетна лінія твору. Письменник намагається якнайглибше осягнути характери героїв, збагнути чинники їхньої поведінки, знайти пояснення тому, що привело братів до протилежних, ворожих один одному таборів і до трагічної їх загибелі. Вважаючи роман «На брата брат» «одним із найкращих своїх творів», Ю. Мушкетик при цьому зазначає, що «...в зображенні образів твору домислено дуже багато, а от у історичних подіях домислу немає, хіба, може, десь відхилився чи помилився, а десь моя концепція розходиться з концепцією істориків, але я намагаюся дотримуватися конкретики», т.б., фактографічне начало роману підсилюється опорою письменника на достовірні історичні факти, реалістичним відтворенням історичного минулого, осягненням ключових поворотів історії для створення життєво реалістичних образів історичних постатей та вигаданих героїв.

Достовірність зображених автором історичних подій підсилюється введенням у канву твору історичних осіб, серед яких центральне місце займає постать гетьмана Івана Виговського. Пояснюючи свій вибір гетьмана І. Виговського, як ключового персонажу роману, за оцінкою Н. Черченко, навколо якого зав'язано сюжетні “вузли”, Ю. Мушкетик зазначав: «Постать Виговського в нашій історії поцінована чомусь дуже неправильно. Навіть в українських козацьких літописах гетьман трактований, я б сказав, не вельми добре. Він поданий як запроданець, зрадник, підступна людина. Це абсолютно несправедливо. Скільки я прочитав різних документів, ніщо цього не підтверджує. Виговський був великим українським патріотом». І хоча образ гетьмана І. Виговського не є центральним персонажем роману, але, як зауважує дослідниця О. Арістархова, майстер слова Ю. Мушкетик, використовуючи дослідження вчених, прагне по-новому осмислити цього історичного діяча, не ідеалізуючи, але й не тавруючи. Ю. Мушкетика цікавить не лише Виговський – гетьман, а й Виговський – людина, його захоплення книгами, входження до багатьох православних братств, відстоювання прав української мови, його сумніви,

роздуми, вагання. Автор намагається засобами психологізму письма показати живу людину з її чеснотами та вадами. Відтворенням власних думок гетьмана, його вагань і сумнівів автор олюдноє цей образ, наближає його до читача. Змальовуючи гетьмана як справжнього українського патріота, «Юрій Мушкетик наголошує у гетьманові І.Виговському саме державотворче начало, його прагнення до усамостійнення України. І хоч Гадяцькі угоди гетьмана, спрямовані на Конфедерацію з Польщею за цілковитої суверенності України, мали в собі чимало суперечливого, однак вони були кроком уперед проти Переяславського акту й вели все-таки до розбудови держави українського народу. І не вина Виговського, а біда, що його не зрозуміли тоді». Характер І. Виговського Ю. Мушкетик змальовує здебільшого очима старшого з братів Муравок – Матвія, але вносить певну кореляцію коментарями та ремарками.

Побудова сюжету твору ґрунтується на хронологічній послідовності зображуваних подій. Письменник, як відмічає Н.Кузьменко, володіє почуттям міри й доцільності настільки, що розповідь про події ніщо й ніколи не стримує. Водночас читач знаходить силу-силенну подробиць з діяльності й побуту героїв; переконується, що вони підібрані з великим художнім тактом і майстерно підкорені загальному задуму, спрямовані на поглиблене відображення правди життя. Це сприймається не як ілюстрація, а як відкриття.

У романі небагато дійових осіб і більшість із них – особи історичні, з їхнім справжнім життям, радіщами і тривогами, клопотами і сумнівами. Письменник, крім Івана Виговського, створюючи образи Івана Богуна, Юрія Немирича, Петра Дорошенка, йде далі історичних документів, олюдноє своїх героїв, показує їх роздуми, мрії, переживання, яких не можна знайти в жодному історичному джерелі, але без цього “живого” матеріалу письменникові не вдалося б психологізувати мотивацію дій персонажів, через постаті окремих історичних осіб по-новаторському концентрувати інтереси, запити, прагнення, суперечності тогочасного суспільства, органічно поєднати приватний час життя героїв та історичний час.

Правдоподібність історичної оповіді твору досягається також використанням автором прямих цитат із різних історично-автентичних документів, що підсилює конкретність у відтворенні історичних реалій. Автор у романі «На брата брат», у порівнянні з іншими творами на історичну тему, надає перевагу повному цитуванню, тобто, подає цілі листи, документи як своєрідні історичні коментарі певних історичних подій. Характерним для художнього стилю письменника є використання й окремих цитат для підтвердження фактографічного начала твору.

У кожного видатного письменника є твір, як відмічає дослідниця Н.Кузьменко, який найповніше, з найглибшою силою виявляє його таланти. У Юрія Мушкетика – це роман «На брата брат». Так безстрашно, так глибоко й пророчо ніхто з українських майстрів прози не заглянув у глибину нашої трагічної історії і сучасності, у моторошну безодню українського, суперечливого, героїчного й самозгубного державницького ества, як це зробив Ю. Мушкетик, написавши епічне полотно, що за оцінкою більшості дослідників, без перебільшення є значним етапом у його власній творчості і помітним явищем в українській літературі. Роман «На брата брат» – урочистий і глибоко поетичний твір, у ньому оспівується героїчна свідомість і військова мужність предків. Роман «На брата брат» – це не просто жива, детальна, досконало виписана панорама кривавої боротьби за національну волю й честь – це проникнення в притаманну українським князям, гетьманам, новітнім вождям таємничу прикмету їхнього рабського самолюбства.

Отже, у романі Ю. Мушкетика “На брата брат” піднято важливу проблему Українського державотворення – національної незгоди, яка завжди ставала тим каменем спотикання, об який розбивалися кращі наміри борців за незалежну Україну. «Роман «На брата брат» Ю. Мушкетика — це і гіркий символ, і гірка метафора, які переслідують нас не одне століття. Бо на брата брат — це і сімейна трагедія; на брата брат — це і національна трагедія; на брата брат — це і всеслов’янська трагедія. Ось яку книгу сотворив митець України.» (І. Кирпель).

Мушкетик Юрій. Гетьман, син гетьмана: історична повість.

У повісті розповідається про часи, які у вітчизняній історії називаються Руїною, про роки підступів і тиску сусідів на Українську державу, про руйнівну боротьбу наступників Богдана Хмельницького за гетьманську булаву. Жанрова структура повісті, як відмічає Т. Верба, виявляє багато подібностей із традиціями житіїв, давньоруськими агіографією і хронікою, є своєрідним поєднанням двох жанрів – зображення неперервного ланцюга подій і фактів, як у хроніці, та його «нанизування» і головного персонажа, як у житії. Повість Ю. Мушкетика має ознаки хроніки, бо в ній змодельовані, за авторським свідченням, «роки, сповнені важких нежиттєдайних змагань, неключених підступів і тиску наших сусідів, безуспішної, нерозумної боротьби власних зверхників за владу, за булаву». Хронологічне моделювання подій дозволило Ю. Мушкетика, з одного боку, створити літописну оповідь про період Руїни, про драматичну боротьбу за гетьманську булаву, про насилля сусідніх держав, про духовну невмирущість українського народу, з іншого – показати етапи становлення і випробування особистості Юрія Хмельницького. Наратив письменника схильний до об'єктивної відвертості, до глибоких контрастів, до втілення значного діапазону ідей, образів, думок, почуттів. Центральним у повісті є художнє осмислення постаті Юрія Хмельницького, якого зображено добрим від народження, але життєві обставини поступово перетворюють його на байдужого, а потім і жорстокого керманіча: він без жалю страчує непокірних співвітчизників, веде чужинців воювати на рідну землю. Авторського бачення історичної особи гетьмана, сина Б. Хмельницького, як зазначає літературознавець Л. Ромас, відзначається історичною достовірністю, художньою досконалістю, цілісністю й завершеністю. Ю. Мушкетик подав власну рецепцію образу Ю. Хмельницького як історичної постаті і як людини, створює багатогранний образ (політика, полководець, сина, брата, чоловіка), акцентуючи увагу на людських якостях персонажа, рисах характеру. Письменником простежено фатальний збіг обставин, за яких Юрій змушений був взяти на

себе гетьманування, внутрішню роздвоєність як основні причини нереалізованості в житті, неможливість досягти слави батька, зберегти незалежність і цілісність Української держави. Серед інших героїв повісті вирізняється авторське ставлення до постаті Я. Сомка. Автор, визнаючи розум і сміливість, а також непересічну вроду Я. Сомка, навмисне зображує свого героя у більш приземленому, буденному плані, засуджуючи його небажання об'єднати військо навколо молодого гетьмана й допомогти навести лад у країні. Однією із ключових у повісті є образ І. Виговського. Його значення у творі багато в чому зумовлене заповітом Б. Хмельницького синові Юрію дотримуватися ради Виговського. Але, ставши регентом при неповнолітньому гетьманові, І. Виговський «метався, як рибина в сіті. Москва заповзялася з усіх сил скинути його з гетьманства». Негативним є ставлення Ю. Мушкетика до перевертнів серед українських гетьманів, яких у повісті уособлює І. Брюховецький. Ю. Мушкетик також викриває хижість, жорстокість та зневажливе ставлення до українців зовнішніх ворогів — поляків, московитів, татар. Викриває ницість, підступність та ненаситність іноземних загарбників і українських запродавців, письменник протиставляє їм постаті гетьманів, щиро відданих національній ідеї.

І хоча повість Ю. Мушкетика «Гетьман, син гетьмана» ще є малодослідженим твором літературознавцями, проте авторське звернення до постатей найяскравіших представників доби Руїни, відображення найхарактерніших для цієї епохи конфліктів, спроба переосмислити роль таких історичних діячів, як І. Виговський та Ю. Хмельницький, Я. Сомко котрих радянська історіографія характеризувала вкрай негативно і не об'єктивно, визначає її цінність для зацікавлення сучасного читача минулим України.

Народна пісня. «Пісня про Байду»

Народний твір «Пісня про Байду» з'явився у XVI столітті і відомий у багатьох варіантах. Упродовж кількох віків його текст змінювався. Відносно фіксований виклад зберігся з XIX ст. Існує кілька думок щодо прототипу образу. Найбільш поширена пов'язує пісню з іменем князя Дмитра Вишневецького, засновника першої

Запорозької Січі на дніпровських островах Томаківка і Хортиця в середині XVI ст. Тут він зібрав загін козаків і здійснив походи проти татар і турок. У пісні зображено поєдинок між козацьким лицарем і турецьким султаном; про відмову першого прийняти мусульманство та зазнану за це кару від другого. Безперечно, «Пісня про Байду» стала одним із елементів козацького міфотворення, подавала козака як героя, що не приймає мусульманську віру. У цьому сенсі, козак поставав як захисник християнства.

Народна пісня. «Хмельницький і Барабаш».

Історична дума «Хмельницький Барабаш» є втіленням романтично-героїчного погляду народу на свого героя і заступника, великого гетьмана Богдана Хмельницького. Одна з найпопулярніших історичних дум була записана на початку 50-х років XIX ст. від кобзарів Андрія Шута і Андрія Бешка. Відомо кілька варіантів думи; найбільш ранній запис зроблено в 10-х роках, останні – в 70-х роках XIX ст. У думі розповідається про безпосередню підготовку гетьмана до війни, оспівуються перші успіхи його вояків проти польської шляхти, відмічено існування відносин між керівником і повсталим людом. І, що характерно, уперше ставляться питання про зраду батьківщині як злочин, про покарання за нього. «Як із день-години зчинялися великі війни на Україні» – поетичний заспів думи, в якому нагадується про історичну обстановку – численні селянсько-козацькі повстання на Україні в 30-х роках XVII ст., що передували Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. ст. Головним змістом думи є протиставлення двох діаметрально протилежних образів: патріота-державотворця і зрадника українського народу. Конфлікт між Б. Хмельницьким і Барабашем символічно відображає гострі протиріччя всього українського народу з польською шляхтою та тією частиною української еліти, що прагнула замирення з нею. У думі поряд з правдивим показом конкретних історичних подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. (патріотичне піднесення народу, обрання гетьманом Хмельницького, тощо) наявні також поетичні домисли (приписування Хмельницькому страти Барабаша та ін.). Для авторів думи не

мало значення, що Хмельницький був військовим писарем, а Барабаш гетьманом, що Хмельницький не викрадав королівські грамоти, а соратники Хмельницького на той час ще не були полковниками, що Барабаш загинув не од рук Хмельницького, а в битві під Жовтими Водами, для них важливо було відтворити суть подій, подати в конкретних образах збірні образи – народу, його воєначальників і ворогів. Богдан вболіває за долю жителів українських земель і закликає Барабаша «козакам козацькі порядки давати», чинити опір польській шляхті. Візаві гетьмана репрезентує інтереси національної еліти, котра своїми діями не підтримала ідеї національно-визвольної боротьби, а, навпаки, прагнула зберегти владу магнатурії Речі Посполитої. Барабаш навіть намагається переконати Хмельницького в хибності його задумів, схиляє до зради віри. Так, у думі зацентровано увагу на релігійному чиннику як головній причині війни з поляками: «Віри своєї християнської на поталу в вічний час не подавайте». Поетичний домисел у думі якнайкраще доповнює загальну картину початку війни, робить її повнокровоною, художньо довершеною і реалістично вірною духові епохи.

Народна пісня «Про Хмельницького Богдана смерть, про Юрася Хмельницького та Павла Тетеренка

Записана на початку 50-х років XIX ст. від кобзаря Андрія Шута. Відомі два записи думи, перший з яких зроблено в 1810-х роках, а другий на початку 50-х років XIX ст. Обидва записи передають високу народну оцінку великого сина українського народу Богдана Хмельницького і негативне ставлення народу до верхівки козацької старшини, яка виступала проти Хмельницького. Дума підносить і звеличує Б. Хмельницького, викриває підступність і зрадництво верхівки козацької старшини на чолі з Іваном Виговським, який «близько ляхів, мостивих панів, живе» і захищає інтереси польської шляхти. В записах XIX ст. дума розповідає про те, як великий гетьман, передчуваючи близьку смерть, пропонує старшинській раді вибір свого наступника з-поміж найближчих співробітників з І. Луговським (Виговським) на чолі. Рада відпрошується від цих кандидатів і вперто просить мати гетьманом

дванадцятирічного Юрася Хмельниченка. Тут дві версії думи розходяться: одна кінчається вісткою про повалення Юрася («А як не стали старої голови Хмельницького зачувати, не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати») та іронізує над ним; друга, цертелевська, розповівши про смерть Б. Хмельницького, кінчається ніби додатково причепленим повідомленням такого змісту: «То не багато Луговський гетьмановав, / Повтора года булаву держав. / Скоро сотники, полковники прибували, / Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли. / «Дай же боже! – козаки промовляли – / За гетьмана молодого / Жити, як за старого, / Хліба-солі его вживати, / Городи турецькі пльондровати, / Слави-лицарства козацькому війську доставати!» Немає сумніву, що процитоване закінчення думи, яке ідеалізує молодого гетьмана як природного батькового спадкоємця, покликаного повернути козащині її попередній розквіт, виникло в час, коли різні козацькі кола ще вірили в цю його роль, тобто найпізніше до 1661 р. Ю. Хмельницького вибрано гетьманом вдруге після повалення І. Виговського в жовтні 1659 р., на рік до Чуднівської кампанії. Цей рік був апогеєм його політичного значення: від нього, осяяного німбом свого походження, чекали конструктивного посередництва між роз'єднаними козацькими партіями. Але скоро після Чуднова його зірка погасла; вже в 1662 р. він просився звільнити його від гетьманства. Його ж останнє, також непопулярне повернення до влади під турецьким протекторатом (1377–1681) мусило б відбитися в тексті додатковими повідомленнями. Треба отже вважати ймовірним, що дума про смерть Б. Хмельницького з таким закінченням існувала вже в час Чуднівської кампанії, і що саме про неї повідомляє польський емісар у козацькому таборі, як про свідомо обраний засіб політичної агітації. В час, коли ціле козацьке військо, роз'єдане в поглядах, до кого приєднатися, чекало на рішення Ю. Хмельницького, виконання думи, що розповідала про одностороннє обрання Юрія й надії, які покладалися на нього, зміцнювало його авторитет й нейтралізувало впливи противників його нової політичної орієнтації.

Отже, цілком слушним є висновок О.Зілинського, що думи створювалися по свіжих слідах подій і грали важливу політично-агітаційну роль.

Нечуй-Левицький Іван. Гетьман Іван Виговський. Роман

Кожен видатний художник – якщо він справді є таким – відбиває у своїй творчості деякі (як мінімум) переломні моменти історичної долі рідного народу, не обмежуючись, сказати б, «фотокопіюванням» дійсності, а прагнучи узагальнити її, дати якомога ширшу панораму доби. Не був у цьому винятком і класик української літератури ХІХ століття Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838–1918). Він належить до письменників, творчість яких упродовж багатьох десятиліть «працювала» на звільнення народу з-під духовного і національного ярма. Іван Левицький, мабуть, був одним із перших в українській літературі, хто звернувся до таких проблем: поведирі нації, виховання особистості, здатної повести за собою маси, випробування багатством та владою, причина й наслідки віровідступництва та зради інтересів народу. Митець мріяв написати історію України в таких популярних викладах «до останніх гетьманів, починаючи од Мазепи», і крізь призму вчинків героїв показати їхню роль у розбудові України. Автор звертався до найбільш суперечливих сторінок історії і, не ідеалізуючи, не перебільшуючи ролі тієї чи тієї історичної постаті, прагнув допомогти читачеві осмислити її вчинки. Це дало змогу показати драматизм поведінки історичних діячів на порозі політичного вибору, суперечки між моральним обов'язком людини і політикою».

Роман І. Нечуя-Левицького „Гетьман Іван Виговський” – один з перших досить великих художніх творів в українській літературі (написаний у 1895 р.), де головний герой – „враг все-російський”, „супостат і явний зрадник”, „одержимий недугою владолюбства та удільного владарювання” – Виговський Іван Остапович, наступник Богдана Хмельницького як гетьмана та його багаторічний найближчий сподвижник, одна з найбільш драматичних постатей української історії ХVІІ століття, людина талановита, високоосвічена, спритний дипломат, політик, який щиро бажав добра Україні.

Роман І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» вийшов у 1898 р. у Львові. Його доля була щасливішою, тому що він був опублікований одразу після написання. Проте за радянських

часів (упродовж 1917–1990 рр.) жодного разу не був опублікований, у літературі ж науково-критичній його взагалі обходили увагою. Тобто від часів заборони теми Гадяцької унії і до сьогодні включно так і не була видрукувана та первісна, несфальсифікована версія цього твору. Ретельно зіставивши видання роману 1928 року, яке побачило світ у „румунських” на той час Чернівцях, з виданням роману, підготовленим у 1991 році до друку Р. Міщуком, М. Наєнко, дійшов висновку, що твір також зазнав редакторських втручань.

Цей роман належить до історико-біографічного жанру. Письменник показав життя головного героя в зрілому віці, як людину з уже сформованим характером, життєвою позицією, певним соціальним статусом. Ідучи за історичними фактами, а також даючи волю художньому доміслу, автор переконливо й аргументовано розкриває трагічну долю державного лідера, якого у вирішальний для України час не зрозуміли й не підтримали представники провідної верстви суспільства.

Постать І. Виговського привертала увагу І. Нечуя-Левицького ще задовго до написання роману. Так, у 1875 році була написана історична драма “В диму та полум’ї” (надрукована – 1910 р.), в якій образ гетьмана та його оточення змальовано вкрай негативно: сам І. Виговський та прихильна до нього старшина показані письменником зрадниками, вождями, які ведуть свій народ до явної поразки. Власне створенню роману передувало написання історико-популярного нарису “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький” (1879), що був надрукований у львівській газеті “Правда”. Як було доведено, основна фактажна база нарису взята із історичної монографії М. Костомарова “Гетьманство Виговського” – одного з найкомпетентніших і найпопулярніших наукових джерел другої половини XIX століття”. Розкриваючи складні відносини з Польщею, І. Нечуй-Левицький часто дорікає гетьману в неспроможності прихилити до себе народ, що і стало, на думку автора, основною причиною невдач і трагічної долі гетьмана.

У романі «Гетьман Іван Виговський» митець узявся за осмислення складних драматичних подій та політично складної постаті. У десяти розділах твору автор розгортає, крім головної

сюжетної лінії, пов'язаної з гетьманом І. Виговським, ще й лінію козацької родини Лютаїв. Ці дві лінії взаємно перетинаються, зацікавлюючи інтригуючими подіями. Хронологічно-публіцистичний виклад межує із малюванням любовних перипетій: три перших розділи описують історію сватання та одруження сорокарічного генерального писаря, державного канцлера, як його називали, Війська Запорізького за Богдана Хмельницького, Івана Виговського з шляхтянкою аристократичного роду Олесею Стеткевичівною; розділи шостий та сьомий – знову ж любовній історії, тепер уже поміж козаком, сином осавула Демка Лютая Зінком та родичкою молодої гетьманші О. Виговської шляхтянкою Маринкою. Таким чином, п'ять із десяти, половина розділів, мають побутово-моральну основу, яка дозволяє авторові зазирнути в душі своїх героїв, розкрити їхній індивідуальний світ, погляд на події, поводження у найкритичніших моментах. Разом з тим, автор увесь час тримає в полі зору політичну ситуацію в Україні 1654–1664 рр. Читач бачить і мужню позицію київського митрополита Сильвестра Косова, який відмовився присягати Москві, і цинічного, вгодованого боярина Бутурліна, гетьмана Богдана Хмельницького в останні місяці життя, його гнів, обурення з приводу брутального порушення Московією Переяславської угоди. Нечуй-Левицький кілька разів у різних розділах нагадує, як запанувала в Україні Москва, як до міст, непередбачених угодою, насилають московських стрільців, воєвод, як принизили козацьких посланців у Вільні 1656 року на переговорах між Московією і Польщею, уклавши підступно Віленський трактат, за яким, по суті, Москва віддавала Україну на поталу Польщі.

У творі «Гетьман Іван Виговський» І. Нечуй-Левицький створив цілу галерею цікавих, почасти суперечливих чоловічих і жіночих образів: стомленого військовими походами та хворобою, інколи непередбачливого й свавільного в останні роки життя Богдана Хмельницького, поміркованого й розважливого Івана Виговського, мудрого Юрія Немирича, неврівноваженого й хворобливого Юрія Хмельницького, честолюбної Олесі Виготської, веселої Катерини, шанованої та розважливої Ганни Хмельницької. Знову чи не вперше в українській літературі у романі

І. Нечуй створив образ справжнього патріота Юрія Немирича, який, будучи шляхтичем, «залишився при вірі свого народу і відрікся від привілеїв свого стану», приєднавшись до Богдана Хмельницького. Саме думки Юрія Немирича про розбудову України як автономної держави в союзі з Польщею, в якій гарантувалися б широкі політичні й культурні свободи для українців, глибоко запали в душу І. Виговського й стали одним із поштовхів до підписання Гадяцької угоди, яка передбачала створення Конфедерації Польщі й України. Не вина, а трагедія Ю. Немирича й І. Виговського, що їхні планам не судилося здійснитися. Тодішнє українське суспільство, передусім провідна верства, не зрозуміли і не підтримали їх. Та все-таки це був би крок уперед у порівнянні, з Переяславською угодою, тобто питання про самостійну державу українського народу залишилося б відкритим.

У зображенні І. Нечуя-Левицького Іван Виговський постає обережною, з одного боку, освіченою людиною (це він розпочав, як відомо з історії, упорядкування українського правопису, наближення його до фонетичних норм; це він, використовуючи багаті словотворчі можливості української мови, склав “Реєстр Війська Запорізького”, де написання прізвищ відповідало орфоепічним особливостям, де були численні варіанти прізвищ, часто гумористичне забарвлені; сучасні мовознавці називають той «Реєстр...», скріплений підписами Б. Хмельницького та І. Виговського і печаткою, першим джерелом української діалектології). Постає патріотом України, що бажав вирвати її з рук темної, деспотичної Москви, бажав їй просвіти, європейськості, аж ніяк не “зрадником”, як його цілеспрямовано називали російські історики. З іншого боку, І. Виговський постає і марнославцем, і владолобом (ці останні риси підігрівала в ньому і дружина Олесья, заохочуючи “запопасти” скарби старого гетьмана Богдана, прагнучи розкоші і загального поклоніння)

Іван Виговський у романі Левицького справді перебуває в постійному протистоянні, найперше між своїм внутрішнім світом і зовнішніми (політичними) обставинами часу. Генеральний писар (таку посаду обіймав Виговський до обрання його гетьманом) не любив московських бояр «як людей грубих і неосвічених», але за

дорученням Хмельницького змушений виїхати до Києва, щоб зустріти посланців царя. Іван Остапович не любив війни, хоч «служив в козацькому війську Богдана і не раз бував в битвах». Він «любив побалакати... вмів про все чудово оповідати», проте обставини вимагали мовчання або обережності дипломата. Він не любив «запорозької сваволі та п'янства», однак з ними зустрічався неодноразово. Виговський був «чоловік нерозтратливий», і в той же час ставив за свій кошт монастир коло Чигирини і «трагив на будування... чимало грошей». Він сумує за пригніченим серцем, яке не знало щастя, волі, і в той же час ще більше переймається раціональним, щоденним.

Головна проблема вибору в романі пов'язана з політичним курсом України. Події у творі розпочинаються через тиждень після ради в Переяславі, де «Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві...». Автор згадує київського митрополита Сильвестра Косова, який не хотів «приставати» до цієї присяги. Священик не безпідставно боїться втратити автономію української церкви, називає патріарха Никона чоловіком простим, невченим та крутим на вдачу. Невдовзі і Хмельницький зрозумів підступність нових спільників, заявивши, що «треба одступитись од Москви». Відкрито не приймає спілки з російським царем Юрій Немирич, «славний оратор того часу та вчений чоловік». Він захищає привілеї шляхти, заради них «ладен кидатись в усякі битви...».

Постійно переймається долею рідного краю Іван Виговський: він, котрий звик приховувати свої справжні думки, поміркований політик, усією душею турбується теперішнім і майбутнім України: «Що то станеться... з Україною? Де їй дітись? До кого приставати?». Виговський свідомий того, що в Україні панує зовсім відмінний від Росії державний уклад, українська козацька старшина в переважній більшості освічена, має давнє національно-героїчне коріння. Московія – монархія, бояри – нащадки «скоморох» – перетворилися на царських холопів; Україна – республіка, її людність, у першу чергу козацтво «вже були зовсім європейці...» Тому-то, переконаний гетьман, що орієнтуватися потрібно на просвічену європейську державу. Він виношував

мрію про з'єднання України з Польщею. Передаючи роздуми Івана Виговського (незвернений, внутрішній, монолог у романі виступає одним з основних прийомів психологічного аналізу), Нечуй-Левицький вдається до символічно-алегоричних образів. В уяві гетьмана захід, Польща – край, де сяє сонце; північ, Московська територія, заслонена чорними хмарами» (образ хмар взагалі найбільш дієвий в художній прозі Левицького). Російську державу Виговський сприймає «хмарами» найперше через темноту, неосвіченість бояр. Українське суспільство, переконливо доводить Нечуй-Левицький, не одностайне в поглядах на теперішнє становище та майбутню долю України. Протистояли гетьманові, за Левицьким, не полковники Мартин Пушкар з Чорнотогою, а «місцеві чигиринські козаки та народ, котрі носом почули, що Виговський хотів завести на Україні шляхетський, аристократичний уклад старої Польщі з його темними перспективами...». Патріот України Виговський прагнув вирвати свою країну з ярма темної середньовічної Москви, прихилити її до Європи – освіченої, відкритої, демократичної. Та «Гадяцькі пункти», з їх широкою автономією для України, з власним судом, школами, двома університетами книгодрукуванням, вільною торгівлею тощо, так і не вступили в дію, стали ще однією сторінкою української трагедії. “Галицькі пункти”, на думку І. Нечуя-Левицького, “це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію”, але І. Виговському не вдалося їх втілити у життя. До того ж, він хотів силою зламати опір народних мас, але зазнав поразки. Народ не підтримав Виговського не лише через свій страх перед поверненням старого ярма, але й через неприйняття того типу суспільного ладу, який намагався запроваджувати І. Виговський. Про це І. Нечуй-Левицький пише так: “Уклад України за Богдана був національно-прогресивний і демократичний, уклад уділової Русі, але Україна його часів була схожа на уклад сьогочасної Швейцарії, Америки або Норвегії, де нема привілейованої верстви дворян та дідичів. За Богдана не було верстового поділу в суспільстві за привілеями, були військові, городяни та селяни з однаковими правами. Козаки не зачіпали навіть українських православних дідичів, але не дали, їм великих

привілеїв польської шляхти. І. Виговський заводив на Україні уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодалної Європи з привілейованим панством. Його політика була регресивна, не яшпняш.яя, аристократична... і І. Виговський впав”. Порушивши проблему вибору, автор роману намагався подати правдивий образ головного героя, не підносячи його «вгору до небес», але й не перекреслюючи того позитивного, що зробив І.Виговський.

З історичного погляду, зазначає Ю. Макачук, можна погоджуватися чи не погоджуватися з таким баченням подій, яке пропонує І. Нечуй-Левицький, але не забуваймо, що це бачення художника – митця і що його як митця цікавить, найперше, людська особистість в історичному процесі з її злетами й падіннями, з її моральністю чи неморальністю, з її чеснотами й хибами, її, зрештою, падіння.

Символічним, на думку В. Соболя, варто вважати фінал роману «Іван Виговський» Нечуя, появу дружини гетьмана – шляхтянки Олесі з маленьким сином на руках. Та в руках дружини Виговського, як і в руках інших жінок, – також і зброя, як знак того, що за золоту волю треба боротися.

У своєму романі “Гетьман Іван Виговський”, І. Нечуй-Левицький уперше в практиці української літератури, намагається психологічно осмислити постать І.Виговського з усіма позитивами і негативами. Ідейно-тематична канва історичного роману ґрунтується більшою мірою на особистому розумінні, баченні письменником цієї епохи. Письменник дуже прихильно ставиться до діяльності І. Виговського, хоча в попередніх белетристичних нарисах спостерігалось негативне ставлення до цієї історичної постаті. І. Нечуй-Левицький, як зазначає О. Арістархова, у своєму творі не дає власної оцінки діям гетьмана, але явно відчувається симпатія до образу Івана Виговського як до мудрого політика, який в усьому прагне наслідувати Богдана Хмельницького, хоч у деяких питаннях не завжди з ним погоджується. І.Нечуй-Левицький намагається уникати позитивних чи негативних висновків, не розвиваючи таким чином власних концепцій щодо постаті Виговського і дозволяючи читачеві

самостійно проаналізувати і зрозуміти всю складність тогочасних історичних подій та роль визначних постатей у загальному руслі історії.

У романі, як справедливо відмічає Н. Кузьменко, з граничною переконливістю підтверджено, що гетьман Іван Виговський був плоть від плоті козацько-старшинського середовища, того середовища, яке власні вузько старшинські інтереси, як правило, вважало незмірно вищим пріоритетом, аніж майбутнє нації та країни.

У своїх історичних творах І. Нечуй-Левицький продовжував розвивати художньо-естетичні здобутки української літератури попереднього періоду. Письменник відходить від романтичного зображення національного минулого, основою його творчої практики стає документалізм. Історична проза І. Нечуя-Левицького одночасно виконує дві функції: з одного боку, є посібником для вивчення історії України, має просвітительський характер, а з другого – засобами художнього письма відтворює реальні статі нашого минулого.

Пахучий Олексій. Юрась Хмельниченко. Історичний роман

Цей роман є другою книгою дилогії, присвяченої синам гетьмана України Богдана Хмельницького. (Перша книга – “Тиміш Хмельницький, син Богдана” – вийшла 1993 р. й одразу набула популярності серед читачів). Складне політичне становище, в якому опинилася Україна після смерті Б. Хмельницького, потребувало якнайтіснішої консолідації козацтва і всього суспільства навколо інститутів гетьманської влади. Проте тогочасна панівна верства – козацька старшина – в своїй переважній більшості не змогла подолати синдром плебейства, не зуміла піднятися над вузько становими інтересами. Підбурювана агресивними сусідами, старшина поділилася на ворожі угруповання, які розпочали між собою тривалу боротьбу; не останню роль зіграв тут Юрій Хмельницький. У романі “Юрась Хмельниченко” так і у всій дилогії (“Тиміш Хмельницький, син Богдана”) автором перш за все осмислено образ Богдана Хмельницького в усій складності взаємодії середовища й особистості: як «від Бога даний керманіч»,

так і на полі бою – “метався поміж бійців, ліз під кулі й шаблі, ризикуючи власним життям” та у дискусіях із супротивниками – “зловісний”, “червоний”, “налитий кров’ю”, “лютий і грізний” і в товариській бесіді – “добрий дипломат”, й у колі сім’ї – люблячий чоловік і турботливий батько.

Роман О. Пахучого “Юрась Хмельниченко” – це художнє осягнення постаті останнього гетьмана Руїни Юрія Хмельницького, під час правління якого конфлікт “на брата брат” набув надзвичайного загострення. В українській літературі аж до кінця ХХ століття не було окремого, більш-менш помітного твору про Юрія Хмельницького. Молодший Богданів нащадок поставав лише епізодичним персонажем в історичному романі І. Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський” та в тетралогії В. Малика “Таємний посол”. У моделюванні характеру Юрія, як відмічає літературознавець О. Олійниченко, автор відступає від традиційних засобів зображення цієї постаті, прагне показати майже все життя гетьманича. Характер молодшого Хмельниченка розкривається не стільки через подієву конфліктність, скільки через психологічну. Письменник показує внутрішній світ героя, підкреслюючи суперечливість його натури. Так, від народження добрий Юрій поступово перетворюється на байдужого, а потім на жорстокого володаря. Герой займає виразно антагоністичну позицію в протиборстві „на брата брат”: він без жалю страчує непокірних співвітчизників, веде чужинців воювати рідну землю. Штурм Чигирини турецьким військом на чолі з Кара-Мустафою і Юрієм Хмельницьким – це пік конфлікту “на брата брат”. Засліплений жадобою влади і страхом за власне життя, Юрій жене від себе думки про те, що разом з одвічними ворогами української землі виступив проти своїх братів. Однак фінал роману “Юрась Хмельниченко” засвідчив своєрідність художньої концепції письменника: у кінці оповіді він удається до містифікації – Господь бачить душевні муки, щире каяття за свої діяння горезвісного гетьмана і співчуває йому. В образі Хмельниченка, створеному О.Пахучим, уперше в історичній романістиці показано еволюцію характеру цього історичного діяча. В останніх розділах роману відтворено рух характеру Юрія: звільнення від

упередженості і ненависті, егоїзму, подолання первісних інстинктів і народження по суті оновленої людини. Майстерно використавши такі засоби психологічного письма, як внутрішнє мовлення, моделювання складних душевних станів героя, романіст намагається переконати, що ця людина заслуговує не лише на осуд, але й на розуміння і співчуття. Зазначено, що жанр роману дав О. Пахучому змогу всебічно показати життя гетьмана Юрія Хмельницького, розкрити деякі таємниці внутрішнього світу цієї історичної особи. Проте письменник, на погляд літературознавці О. Олійниченко, залишив багато білих плям, відтворюючи життєвий шлях головного героя. Так, у романі, як і в працях істориків, відсутня будь-яка інформація про життя Хмельниченка в період між першим і другим гетьмануванням. В окремих розділах автор занадто декларативний, художнє повісткування зводить до констатації історичних фактів, недостатньо оперує домислом і вимислом у розкритті конфліктів і характеру Юрія, що призводить часом до браку художності.

Рибак Натан. «Переяславська рада». Історичний роман

Історичний роман Натана Рибачка ««Переяславська рада» складається з двох томів (77 друкованих аркушів; тоді як «Війна і мир» Льва Толстого займає 94 аркуші), що були опубліковані упродовж 1948–1953 рр. Навколо Переяславської ради автор групує всі основні події. До першого тому ввійшла перша частина роману «Переяславська рада», присвяченого боротьбі українського народу до подій 1654 Р. – Переяславської ради, на якій було ухвалено рішення про союз Війська Запорозького з московським царем. У творі з ідеологічних підходів у дусі радянського методу «соціалістичного реалізму» відображено весь хід Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., описана Переяславська рада, яка прийняла «історичне рішення про «возз'єднання України з Росією»». У другому томі – відстоювання ухвал, освячених у Переяславі, боротьба з численними ворогами «двох народів-братів». Поступово розширюються географічні рамки твору: якщо на початку війни вони обмежувалися Україною, Польщею та Кримом, то з часом, з новими перемогами козацько-селянського війська,

українськими справами починають гостро цікавитися у Москві, в Парижі, Стокгольмі, Римі, Стамбулі. Богдан Хмельницький у зображенні Натаном Рибаким чимось подібний до Й. Сталіна: він нагадує ідеального правителя, всюдисущий і всемогутній батько народу, який залізною рукою править своєю державою, стоїть над усіма соціальними верствами. Отже, як відмічає сучасний дослідник М. Жарких, книга Н. Рибаким балансує на небезпечній межі культу особи Богдана Хмельницького, культу визначної особи, якій можна все, культу історичної особи, яка за своїм розсудом направляє хід історії. Книга балансує на тій грані, коли з групи головних персонажів виділяється Єдиний Персонаж, Персонаж З Великої Літери, перед величчю якого в одну загальну ницість зливаються персонажі головні і другорядні, епізодичні і випадкові. У романі з ідеологічних позицій показано, як український народ у «союзі з російським народом розбив наміри ворогів, які намагались підкупам, загрозами, провокаціями відірвати Україну від Росії». Сучасні літературознавці, аналізуючи історичний роман Н.Рибаким «Переяславська рада» відмічають, що у творі лауреата Сталінської премії Натана Рибаким (отримав премію другого ступеня у розмірі 50 тисяч рублів (досить значна на ті часи сума)) «Переяславська рада» з ідеологічних міркувань, радикально спотворено та перекручено історичні події й яскраво відтворено один із малоросійських міфів про приєднання України до Росії. Зокрема, йдеться про те, що Переяславська рада була волевиявленням усього українського народу. З компартійних ідеологічних позицій, Н. Рибаким визнається, що найбільшою заслугою Богдана Хмельницького було те, що він зміцнив союз України Росію, при цьому автором ігнорується незаперечний факт, що цей союз позбавить у майбутньому український народ державної перспективи. У Натана Рибаким Богдан Хмельницький постає ненависником європейської культури. Для нього Рим – не центр шедеврів архітектури й живопису, а «зłodійське місто». Гетьман гнівно осмикує свого сина Юрася, коли той заявив, що хоче поїхати до Рима й Венеції, щоб побачити, як там живуть люди. Він вважає, що єзуїти отруїли його сина своєю пропагандою. Найбільшим ворожим центром гетьман

вважає Ватикан, який намагався окатоличити Східну Європу. Варто зауважити, що в романі «Переяславська рада» автор більш-менш об'єктивно подає ситуацію в Європі XVII ст., де точилися релігійні війни, а симпатії між народами визначалися не за національністю, а приналежністю до церкви. Досить згадати Тридцятилітню війну між протестантськими князівствами Священної Римської імперії та католицькою династією Габсбургів, що закінчилася за шість років до Переяславської ради, релігійні війни XVI ст. у Франції та Німеччині або давніші Хрестові походи. Звісно, зазначає сучасний дослідник В. Даниленко, що в уявленні народних мас і козацької верхівки православна Москва була ближчою, ніж католицька Варшава. Але ці симпатії були пов'язані не з братерством та відчуттям спорідненості, як це подає Натан Рибак, а з інстинктом самозбереження в часи, коли релігійна нетерпимість та екстремізм були повсякденною реальністю. Ідею знищення України, щоб навіть назви від краю не лишилося, письменник адресує ідеологам Речі Посполитої. Ось яку думку вкладає Натан Рибак у уста Ліщинського, канцлера Речі Посполитої: «...після розгрому Хмеля булаву нікому не давати. Посадити на Україні Сапегу чи Конєцпольського, а то віддати її коронному гетьману Станіславу Потоцькому, та й взагалі, що і саму ту назву – Україна – знищити!». Автор «Переяславської ради» воліє не згадувати, що саме так чинили з Україною російські царі й бояри, про яких із пієтетом говориться в романі. А цариця Катерина II зробила з Україною те, що Натан Рибак приписав канцлеру Речі Посполитої. Адже саме вона поставила крапку в історії гетьманської України, знищивши інститут гетьманства, Запорозьку Січ і власне назву «Україна». Пафосно в романі подається звістка ротмістра Станіслава Гроздицького канцлеру Анджею Ліщинському про те, що в Переяславі український гетьман з козацькою старшиною «склали присягу царю московському на вічне піддання України Москві». І це повідомлення подається як квінтесенція національно-визвольної боротьби, ніби український народ з'явився для того, щоб асимілюватися з російським, зміцнивши біологічно, інтелектуально, геополітично Російську імперію. У романі росіяни названі руськими, а українцям і

білорусам залишено їхні сучасні назви. Таким чином Натан Рибак зробив росіян головними спадкоємцями Київської Русі. Автор відверто підганяв давню історію під вимоги свого часу. Так, кримські татари, яких Москва під час Другої світової визнала народом-зрадником, у книзі зображені варварами. Натомість представники Московського царства – спасителями з месіанськими рисами. Дослідник Микола Жарких нарахував у романі Рибак 850 головних і другорядних персонажів (Сама думка вивести таку силу персонажів на сторінки роману, так що кожен новий персонаж вводиться в середньому через 1.14 сторінки, – не дуже вдала. У такому натовпі не важко загубитися не тільки читачеві, але й письменникові). Однак серед них немає жодного єврея. Крім того, в запалі конфлікту, що розігрався у Речі Посполитій, частиною якої була Україна в XVII столітті, цей народ дуже постраждав. А сам письменник народився в єврейській родині. Але під час роботи Рибак над Переяславською радою в СРСР розгорнулася кампанія із боротьби з «космополітами» – тоді репресували сотні радянських євреїв, звинувачених у шпигунстві або в прихильності до західної культури. Так, основними рисами світогляду Н. Рибак, за оцінкою дослідника М. Жарких, як радянського автора, що творив у рамках ідеологічного соцреалізму є:

1. Аристократизм складу дієвих осіб, підкреслення ролі начальників в історії;
2. Балансування на межі культу особи Богдана Хмельницького;
3. Віра у надзвичайну важливість шпигунської діяльності;
4. Зневага до життя трудящого люду;
5. Боязнь вжити слово “єврей”;
6. Ненависть до гнилої і космополітичної інтелігенції;
7. Захоплення при вигляді тортур;
8. Ненависть до католицької церкви;
9. Необізнаність у тих речах, про які він пише;
10. Забування того, що написано сотнею сторінок раніше;
11. Негативна оцінка кримських татар в угоду Сталінському вироку «про кримських татар як народу зрадника», що заслуговував на депортацію та репресії;
12. Взагалі цілковиту письменницьку нездарність.

Таким чином, підсумовує сучасний дослідник В. Даниленко, «Малоросійство – інтегруючий міф, на якому трималася вмонтована в лоно Російської імперії Україна. Міф, який створили українські інтелектуали, щоб під час політичної та військової

поразки пристосуватися до виживання в умовах бездержавності й забезпечити собі перспективу кар'єри в нових історичних умовах. Імперський міф про триєдиність російської нації та «старшого брата» – російський народ – досі підтримується російськими ідеологами й виправдовує претензії Росії на українські та білоруські землі, оформлені в сучасну концепцію «російського світу». Доказом цього є анексія Криму, війна Росії з Україною на Донбасі, намагання нав'язати Україні своє бачення історії, державного устрою, світогляду, мови й культури. У поширення цих міфів зробили свій внесок не лише російські політики та історики, а й українські письменники, що заради кар'єри та матеріальних благ свідомо зреклися свого походження і пішли на службу до ворога».

Старицький Михайло. Богдан Хмельницький.

Історична драма.

Історична драма «Богдан Хмельницький» з'явилася наприкінці 1887 р. Твір складався з п'яти дій та епілогу, що мав назву «Братский союз». Літературна еліта того часу зустріла твір з особливо гострою увагою, про що свідчить досить широкий аналіз твору і висновки літературних критиків, зокрема, чиновників Петербурзького цензурного комітету. Чиновники цензурного відомства того часу були найбільш стурбованими і обуреними сценами драми “збудженого характеру, в яких відбивається нестримне бажання українців до свободи”, і в яких приховується надія на краще майбутнє України. Тому одноголосним рішенням присудили, що твір, як перейнятий політичною тенденцією, не відповідає цензурним вимогам і його визнано “не удобним” до друку, а тим більше і для сцени. Протести самого драматурга нічого не допомогли». Вдруге подана до цензури драма «Богдан Хмельницький» зазнала тієї ж долі, хоч драматург і пом'якшив політичну загостреність головних сцен твору, надолужуючи її розгортанням особистої драми головного героя. І лише в третій редакції драма дістала дозвіл цензури в 1897р., тобто через 10 років від часу подання першої редакції. Шість епізодів-картин (5 дій) драми «Богдан Хмельницький» охоплюють кілька років боротьби українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким

проти польської шляхти і завершують живою картиною-апофеозом «Переяславська рада». Драма написана на основі глибокого вивчення історичних, фольклорних матеріалів. У творі майстерно використані перекази, історичні пісні та думи Хмельницького.

Історичні події М. Старицький переважно показує в плані особистої драми самого героя їх – Богдана Хмельницького, який, порушивши ніби-то підвалини свого соціального покликання, бо підмінив святі громадські обов'язки перед народом на задоволення особистих пристрастей, стає приреченим «грішником», що карається «небом і людьми». Осліплений і сп'янілий у честолюбних намірах своїх, від слави, яка піднесла його на хвилях народного повстання проти гнобителів так високо до влади над людьми, Хмельницький, за автором, починає втрачати зв'язки з керованими ним масами і перед вирішальним боєм під Берестечком (фінал драми), впадає в розпач, зневір'я. Базуючись на історичних даних про Хмельниччину, М. Старицький, що збивався з наміченого творчого задуму вимогами цензури, пішов по лінії розкриття внутрішньої інтимної драми головного героя.

У драмі М. Старицького майстерно замальовується оточення Б.Хмельницького, його родина, товариші та народ, для якого він виборював право на свободу. Зображення стосунків у родині, а саме: синів Андрія і Тимка, дочки Катрі, пані Єлени та її служниці Юзі, неньки Домахи, Ганни Золотаренко дають краще бачення образу Б. Хмельницького. М. Старицький, подаючи такі персонажі як Єлена і Тимко, показує образ Б. Хмельницького через призму змішаних емоції – обурення, смутку, щодо зради Єлени та відданості Тимка. Він змальовує Богдана не тільки відданим гетьманом, а й простим чоловіком, який переживає за свою родину, за своє омріяне кохання до Єлени. Чоловіка, якому також притаманне почуття ревності, болю, відчаю. М. Старицький, зображуючи такі постаті, показує нам на прикладі Єлени, що зовнішність оманлива, що є люди, які використовують інших за ради своїх цілей. А на прикладі Тимка – що є такі люди, які змогли протистояти своїм невірним почуттям, відкрити істинний образ зрадника. Таке зображення персонажів актуальне і нині. Інший тип персонажів, як Андрій і Катря, вводиться драматургом для

більшого пізнання Богдана не як гетьмана, а як господаря домівки, адже саме напад на хутір у Суботіві і смерть Андрія підбурило його на визвольний рух на Україні. Він, розбитий горем батько, прагнув помсти за своїх рідних. І тому М. Старицький не намагається дати цим двом персонажам історичного наповнення. Загалом драматург через психологічну призму цих двох персонажів намагається висвітлити сутність гетьмана, його душевний стан. Важливим для авторського задуму є образ Ганни Золотаренко. Ганна – втілення чеснот народнопоетичного, морального кодексу. Її духовний світ характеризують вірність почуттів й обов'язку, готовність до самопожертви в ім'я громадянської справи, незалежність духу і стійкість персонажів. Увівши такий персонаж в драму, письменник намагається показати самопожертву Ганни, яка робить все для того, щоб коханому гетьманові було добре. Вона підбадьорює його, налаштовує на вірні дії, не натякаючи на свої почуття до нього. Ганна хоче вберегти гетьмана від зайвих тривог щодо вчинків Єлени, приховує її злі наміри отруїти гетьмана. Дівчина знала, що Богдан ще більше розчарується в Єлені, а почуття до неї більші ніж визвольний рух і перемога над будь-яким противником. Ганна просить Богдана відправити Єлену на хутір. Отже, для кращого розуміння образу Богдана Хмельницького, М. Старицький подає нам його родину, а окресливши сутність родинних персонажів ми краще розуміємо і внутрішній світ Хмельницького. Не менш правдиво, з проникливою сердечністю, в яскравих народнопоетичних тонах подано образи сподвижників Хмельницького – М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая, М. Чарноти, Сулими. За безсмертні подвиги в ім'я України їх оспівав народ і зберіг на віки в своїй пам'яті. Драматург опирався на народні перекази при зображенні постатей цих персонажів. В образі Б. Хмельницького М. Старицький зображує як відважного гетьмана – проводиря народних мас, так і простого християнина, який душевно переживає свої інтимні історії, який вагається, що, де і як зробити. У ньому бореться два великих почуття – почуття любові і почуття його військового обов'язку. Усім персонажам драми важко зрозуміти Б. Хмельницького тому, що бачать у ньому гетьмана, який дасть волю, злагоду і мир у їхні домівки. Проте М. Старицький зображує

постать Б. Хмельницького не як громадського проводиря, гетьмана, а як простого чоловіка у якого сімейне життя, його драма серця не склалася належним чином. Родина у головного героя на першому місці, як має бути і в кожній людині.

Історична драма «Богдан Хмельницький» написана переважно неримованим ямбом. Віршована мова гармоніює з ситуаціями і настроями героїв, надаючи текстові високої культури художнього слова, особливо в ліричних і героїчних сценах. Великою кількістю учасників – 43 дійові особи – та іншими широкими сценічними вимогами драма «Богдан Хмельницький» М. Старицького становила чималі труднощі для постановки її на сцені українського театру початку ХХ ст., і тому була використана не дуже широко, хоч і мала успіх.

Створення драми «Богдан Хмельницький» було для М. Старицького – драматурга не тільки серйозним іспитом (перший твір на історичному матеріалі), а й важливим кроком уперед. Десятирічна затримка драми цензурою не могла загальмувати творчого шляху драматурга. За цей час, крім переробок (про що буде далі), він написав три драми («Розбите серце», «Без світу», «Талан») на побутовому матеріалі того часу, і лише після дозволу цензурою драми «Богдан Хмельницький» (1897) М. Старицький продовжив працю над історичною тематикою.

Старицький Михайло. Богдан Хмельницький. Трилогія

Створенню трилогії передувала велика робота автора над драмою «Богдан Хмельницький». Але матеріал зібраний М. Старицьким не міг бути повністю використаний у драмі, яку він закінчив 1887 р. Очевидно, вже тоді у письменника виник задум написати роман про героїзм українського народу в боротьбі за своє визволення з-під гніту польської шляхти, про видатну постать Богдана Хмельницького. У записній книжці письменника за 1891 р. знаходимо ряд запланованих сцен до роману про Богдана Хмельницького. Але роботу над романом М. Старицький розпочав дещо пізніше, коли залишив керівництво трупкою і перебував у Москві до весни 1892 р. Завдяки великому об'єму матеріалу й широті охоплення історичних подій твір розрісся до

трилогії – «Богдан Хмельницький» (пізніше назву було змінено на «Перед бурею»), «Буря», «Біля пристані». Всі три романи пов'язані між собою хронологією подій, сюжетом і діючими особами, вони друкувалися «з- під пера»: написавши главу, М. Старицький негайно ж відсилав її в редакцію газети «Московский листок». Цій фундаментальній праці письменник надавав великого значення і дуже шкодував, що не міг видати її українською мовою. Друга і третя частина трилогії – роман «Буря» і «Біля пристані» – стали відомими порівняно недавно. Ще в 1960 р. в літературознавстві панувала версія про те, що роман «Біля пристані» вперше був опублікований у газеті «Московский Листок» в 1896 р. Редактор – видавець Н. Пастухов у своїх листах до М. Старицького просив прискорити подачу рукописів. Поспіх призвів до того, що недобачене автором і помилки залишились невиправленими. І тому, якщо спочатку у творі деякі сцени і епізоди автор подавав широко, то в кінці йому доводилось швидко перескакувати основні події головної сюжетної лінії, залишаючи другорядні персонажі. Роман «Біля пристані» – був опублікований в 1897 р. в газеті «Московский листок» (№№ 73–362). У цій третій частині народ радіє з приводу визволення « ... всі панські війська розбиті, гетьмани лядські в полоні, а наш гетьман Богдан Хмельницький об'являє волю, а панів та ксьондзів – всіх гонить геть, сюди добирається ...»

Трилогія М. Старицького – це твір монументальний і різноплановий, який свідчить про велику і клопітку роботу автора над історичною літературою і джерелами. Національно-визвольну війну українського народу 1648–1657 рр. письменник ототожнює з бурею і саме тому першу книжку трилогії називає «Перед бурею». Це назрівання тої «бурі» про яку піде мова у другій книзі. Саме тут у першій книзі письменник змальовує переддень війни, а точніше, події, які відбуваються напередодні визволення. М. Старицький майстерно описує атмосферу, яка панує у суспільстві і вже з першої книги видно, що боротьба неминуха. Український посполитий народ терпить страшні наруги. Унія, з своїм приходом розчавила буквально всі права і вольності, народ важко страждає і чекає лише вождя, який поведе за собою на визвольну

боротьбу. Автор вводить у твір і прекрасні жіночі образи Ганки, Оксани, Зосі для того щоб показати переживання українського народу напередодні визвольної боротьби. Головним образом народу є волелюбний народ, який бореться за свої права. Письменник вводить у твір і досить правдиво змальовує образ Богдана Хмельницького, який виступає мудрим державним діячем, талановитим полководцем і вірним захисником інтересів українства. Уже з перших рядків твору Богдан мріє про козаччину і прекрасну кар'єру і йому це обіцяють: «Правда, синку, – посміхнувся старий козак, – будеш добре вчитися, на зло всім гордим панам?.. Я тебе ще після бурси і в Ярославль віддам Галицький, в вищу школу, і в Варшаву повезу, знай наших!». У змалюванні постаті Б. Хмельницького автор дотримується традицій змалювання цієї історичної постаті, яка Хмельницького далека від ідеалізації. Роман приваблює саме спробою подати об'єктивну картину формування рушійних сил історії, показати місце і роль гетьмана в цих подіях. Підкреслюється гуманістичне спрямування політичної і громадянської діяльності Хмельницького, його сподівання шляхом спілки з православною Московською державою на правах територіальної і політичної автономії України припинити кровопролиття, врятувати націю від фізичного знищення, конфесійних чвар. М.Старицький змальовує і прекрасний край, де народився Богдан Хмельницький: «Недалеко від Чигирини, не більше ніж в шести верствах, мальовничо розкинулося на березі Тесмини селенце Суботів». Письменник неперевершений у змалюванні природи. Він «відчуває усю цю красу пером», кожен дотик його пера малює нові обрії, небосхили. Змальовуючи княжі алеї, Старицький порівнює їх із Садами Семіраміди, які беруть свій початок ще з античності і належать до семи чудес світу: «В давногрецькій міфології Семіраміда була дочкою сірійської богині Деркетто... насправді Висячі сади були збудовані тільки в VI столітті до н. е. Вавілонським царем Навуходоносором II, після трьох століть від початкового варіанту». Це свідчить, що письменник високо освічена людина, що для написання своїх творів він черпав матеріал не тільки з історичних джерел, а осмисливши життєво важливі питання (свободи, людяності, віри, честот людини) Старицький вводить у твір ряд героїв, кожен з яких

яскраво втілює ті чи інші риси. Умовно їх можна поділити на позитивні і негативні. До другої групи належать представники католицизму та уній, які іноді й губляться у вирішенні життєво важливих проблем. Вони стараються пристосовуватись до тих законів, які диктує їм влада в особі королів, князів, панів. А з іншої сторони виступає посполитий народ. Сучасна літературознавець Н. Левчук слушно зазначає: «Однак, якщо в інших творах Старицького на історичну тему суспільне життя, життя народу служило тлом для життєпису історичних осіб, то в трилогії «Богдан Хмельницький» головний герой – народ, він є вершителем історії. Ця теза проголошується устами Б. Хмельницького, в цьому переконує художнє відтворення історичних подій. Ретельно виписані в романі десятки дійових осіб, авторські симпатії – на боці їх громадянських вчинків і гуманістичних устремлень (Богун, Кривоніс, Морозенко, Нечай, Чарнота, Золотаренко)». У трилогії «Богдан Хмельницький» значне місце відведено впливові подій інтимного життя історичних осіб на їхню суспільну, громадську діяльність (Хмельницький – Марилька, Морозенко – Оксана, чорнота – Вікторія тощо). Звідси – мело драматизація сцен історичного життя, що дозволило авторові створити враження ніби герої (зокрема, Б. Хмельницький) постійно перебувають у стані афекту засліплення пристрасною, коли «драма серця» притуплює голос розуму. Як зазначають сучасні літературознавці, ці сюжетні лінії (Марулька – Чаплінський, Оксана – Морозенко, Чарнота – Вікторія) були введені в роман для підвищення його «читабельності», з врахуванням практичних інтересів газети, власник якої прагнув до великої популярності свого видання серед міщан.

Відтворюючи найважливіші моменти вітчизняної історії, М. Старицький має на меті не лише уславлення героїчного минулого, визначних історичних орачів волелюбності й героїзму українського народу. Роман пройнятий глибокою вірою в історичну перспективу державності України.

Трилогія «Богдан Хмельницький» (із великої прози в цілому) є висвітлення суспільно значущих подій, історичної перспективи, утвердження державності України і є своєрідною антитезою романові Г. Сенкевича «Огнем і мечем» (1884).

За широтою зображення історичних подій і за своїм художнім рівнем трилогія М. Старицького – найбільш видатний в українській літературі другої половини XIX ст. твір про Національно-визвольну війну українського народу 1648-1657 рр.

Чайковський Андрій. «Сагайдачний». Історичний роман

Історичний роман «Сагайдачний» у трьох частинах зображує події кінця XVI ст. – XVII ст., коли гетьманом запорозького козацтва був Петро Конашевич – Сагайдачний. Автор спробував подати всю історію життя та довгий шлях звитяг одного з талановитих полководців, дипломатів, державних діячів України. А. Чайковський відомий як автор історичних прозових творів, не будучи істориком, скрупульозно збирав матеріал, навіть спеціально консультувався з М. Грушевським при написанні роману «Сагайдачний». А. Чайковського можна вважати активним пропагандистом козацького міфу. Без сумніву, цей міф відіграв позитивну роль у націотворчих процесах українців протягом XVIII–XX ст. Поширився він навіть у тих регіонах, які не знали козацтва, у т.ч. на Галичині. Козацький міф у «Сагайдачному» представлений на повну силу. А. Чайковський прагнув створити велике епічне полотно, де би не просто викладалася біографія видатного козацького полководця, а й розповідалося про Запорізьку Січ. У творі чимало антипольських моментів. І це зрозуміло, адже автор був свідком численних українсько-польських конфліктів, що їх він свідомо чи несвідомо «переносив» у свій твір. У 1929 р. А. Чайковського навіть притягнули до судової відповідальності за цей роман, інкримінуючи заклик до непокори польській владі. Роман «Сагайдачний» виявився багатостраждальним твором. Над ним автор працював більше двадцяти років. У часи воєнного лихоліття губилися рукописи (вони все таки горять!). Доводилося твір переписувати заново. А ще й та судова тяганина... Роман у повному обсязі так і не побачив світ. Вийшло лише три його частини (відповідно у 1918, 1929, 1932 роках). Щодо останніх двох частин, то вони не були опубліковані і їх не вдалося знайти.

Розділ четвертий

**ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ
В НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ
ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.**

Бібліографічний покажчик

**Постать гетьмана Дмитра Байди-Вишневецького
в науково-популярній та художній літературі**

Акимович Є. О. Гетьман Дмитро Вишневецький / Є. О. Акимович // Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.). – Одеса, 2009. – С. 165–169.

Аркас М. Князь Дмитро Вишневецький – Байда / М. Аркас // Історія України – Русі. – Одеса, 1994. – С. 150–152.

Василенко М. Князь Дмитро Вишневецький / Архітектура планиди: Поезії. – Київ-Херсон: Просвіта, 2004. – 60 с.

Вишневецький Дмитро (Байда): художньо-документальна книжка для середнього і ст. шкільного віку / упоряд. і передм. А. В. Денисенка. – Київ : Веселка, 1995. – 77 с. – (Гетьмани України).

Голобуцький В. О. Виникнення Запорозької Січі. Князь Дмитро Вишневецький і козаки. Іван Підкова / В. О. Голобуцький // Запорозьке козацтво. – Київ, 1994. – С. 121–144.

Григор'єв-Наш. Запорозька Січ. Дмитро Вишневецький-Байда / Григор'єв-Наш // Історія України в народних думах та піснях : для середнього та ст. шкільного віку / [худож.] В. І. Лопата ; [упоряд. іл.] А. П. Демиденко. – Київ, 1993. – С. 48–51. – (Українське відродження).

Дрожжин В. П. Дмитро Вишневецький / В. П. Дрожжин // Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі бібліографічні нариси. Історичні та художні портрети. – Київ, 2002. – С. 124–127.

Замлинський В. Дмитро Байда-Вишневецький / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський та ін. – Київ, 1993. – С. 185–192.

Коляда І. А. «Особисто знаний ворогами» : (Дмитро Байда-Вишневецький) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда // Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007. – С. 6–25.

Лемерсьє-Келькеже Ш. Дмитро Вишневецький / Ш. Лемерсьє-Келькеже // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 7–24.

Остапенко П. В. Дмитро Вишневецький / П. В. Остапенко // Усі видатні постаті історії України. – Харків, 2007. – С. 57–63.

Сагун Д. Пісня про Байду / Д. Сагун // Все для вчителя. – 2000. – № 3. – С. 13–14.

Харченко Т. Н. Вишневецький Дмитрій Іванович / Т. Н. Харченко, О. Ю. Очуров, Н. А. Рудычева // 100 знаменитих людей України. – Харьков, 2004. – С. 93–98.

Чухліб Т. В. Дмитро Вишневецький – герой української середньовічної пісні / Т. В. Чухліб // Історія України. – 2005. – № 5. – С. 1–4.

Шиятий І. П. Їх буде пам'ятати Україна: (видатні постаті України : (Д. Вишневецький, П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький)) / І. П. Шиятий // Позакласний час. – 2013. – № 1–2. – С. 21–24.

Постать гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в науково-популярній та художній літературі

Антонович В. Б. Петро Сагайдачний / В. Б. Антонович // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 25–32.

Аркас М. Гетьман Петро Сагайдачний / М. Аркас // Історія України – Русі. – Одеса, 1994. – С. 165–170.

Апанович О. М. Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 року / О. М. Апанович // Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991. – С. 83–116.

Басенко К. Початок: історичний роман / К. Я. Басенко . – Київ: Радянський письменник, 1972 . – 550 с.

Бердута М. З. Петро Конашевич-Сагайдачний / М. З. Бердута, В. І. Бутенко, О. М. Солошенко // Історичні постаті. Гетьмани України. – Харків, 2004. – С. 7–14.– (Бібліотека журн. «Історія та правознавство» ; вип. 3 (3)).

Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією в XVI–XVII ст. / В. Брехуненко. – Київ, 2015. – 64 с.

Голобуцький В. О. Боротьба запорозького козацтва з турецькими і татарськими загарбниками. Гетьман Сагайдачний і хотинська війна 1621 року / В. О. Голобуцький // Запорозьке козацтво. – Київ, 1994. – С. 235–269.

Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – Київ : Україна, 2004. – 188 с.

Дрожжин В. П. Петро Конашевич-Сагайдачний / В. П. Дрожжин // Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі бібліографічні нариси. Історичні та художні портрети. – Київ, 2002. – С. 146–149.

Іщенко Л. Петро Конашевич-Сагайдачний / Л. Іщенко // Історичний календар. – 1999. – С. 235–236.

Кащенко А. Про гетьмана Сагайдачного / А. Кащенко // Початкова школа. – 1991. – № 1. – С. 71–77.

Коляда І. А. «... слава цього козацького гетьмана може позмагатися з вічністю» : [Петро Конашевич-Сагайдачний] / О. П. Реєнт, І. А. Коляда // Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007. – С. 26–58.

Котляр М. Ф. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина / М. Ф. Котляр, В. А. Смолій // Історія в життєписах. – Київ, 1994. – С. 192–206. – (Серія «Україна. Голоси історії»).

Мордовець Д. Сагайдачний / Д. Мордовець // Між двох вогнів: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / [упоряд. і передм.] І. О. Ворончук. – Київ, 1996. – С. 19–202. – (Історія України в прозових творах та документах).

Остапенко П. В. Петро Конашевич-Сагайдачний / П. В. Остапенко // Усі видатні постаті історії України. – Харків, 2007. – С. 72–81.

Петро Сагайдачний : історико-документальна книжка для середнього та старшого шкільного віку / упоряд. і передм. В. О. Замлинського. – Київ : Веселка, 1992. – 62 с. – (Гетьмани України).

Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний / П. М. Сас // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцеховська, В. Галаган та ін. – Київ, 1993. – С. 239–246.

Шаров І. Сагайдачний Петро Кононович / І. Шаров // 100 видатних імен України. – Київ, 1999. – С. 363–368.

Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д. Яворницький // Історичні постаті України : історичні нариси / [упоряд. та авт. вст. ст.] О. В. Болдирев. – Одеса, 1993. – С. 24–64.

Постать гетьмана Богдана Хмельницького в науково-популярній та художній літературі

Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. – К.: Типограф. М.П. Фрица, 1875. – Т. 2. – 166 с.

Апанович О. М. Світова велич Богдана : [Богдан Хмельницький] / О. М. Апанович // Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991. – С. 149–162.

Брехуненко В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Брехуненко. – Київ, 2007. – 72 с.

Григор'єв-Наш. Дума про Хмельницького і Барабаша / Григор'єв-Наш // Історія України в народних думах та піснях : для середнього та старшого шкільного віку / [худож.] В. І. Лопата ; [упоряд. іл.] А. П. Демиденко. – Київ, 1993. – С. 114–118. – (Українське відродження).

Дрожжин В. П. Богдан Хмельницький / В. П. Дрожжин // Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі бібліографічні нариси. Історичні та художні портрети. – Київ, 2002. – С. 160–164.

Думи та пісні про Богдана Хмельницького. – К., 1970.

Загребельний П. Я. Богдан (Сповідь у славі): Роман / П. А. Загребельний. – К., 1986. – 492с.

Замлинський В. Богдан Хмельницький / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцеховська, В. Галаган [та ін.]. – Київ, 1993. – С. 359–365.

Іванченко Р. Розлилися круті бережечки... Повість / Р. П. Іванченко // Вітчизна: Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. – 12/2004. – N 11/12. – С. 21–39.

Коляда І. А. «... його слава та ім'я лунають по світу»: (Богдан-Зіновій Михайлович Хмельницький) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда // Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007. – С. 59–95.

Коляда І.А. Богдан Хмельницький. – Харків: Фоліо, 2010. – 121 с. – (Знамениті українці)

Костенко Л. Маруся Чурай/ Л. Костенко. – К. , 1992 с . – 167с.

Косач Ю. М. Рубікон Хмельницького: [роман] / Ю. Косач. – К. : Україна, 2001. – 255 с.

Косач Ю. М. День гніву / Ю. Косач. – Регенсбург: Українське слово, 1948. – 135 с.

Костенко Л. Берестечко. – К.: Український письменник, 1999. – 232 с.

Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький: в 3 т. / Н. И. Костомаров. – Київ: Радуга, 2004. – 664 с.

Котляр М. Ф. Великий гетьман: (Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький) / М. Ф. Котляр, В. А. Смолій // Історія в життєписах. – Київ, 1994. – С. 207–226. – (Серія «Україна. Голоси історії»).

Ле І. Хмельницький: Роман у трьох частинах / І. Ле. – М. , 1979. – Книга перша. – 456 с.; Книга друга. – 478 с.; Книга третя, – 385с.

Левицький О. Богдан Хмельницький / О. Левицький // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 33–44.

Меріме П. Богдан Хмельницький / П. Меріме // Історичні постаті України : історичні нариси / уряд. О. Болдирев. – Одеса, 1993. – С. 65–190.

Рибак Н. Переяславська рада: Роман / Н. Рибак. – Х., 1978. – 837 с.

Розлилися круті Бережечки // Українська народна творчість. Історичні пісні (далі – Історичні пісні...). – К., 1961.

Старицький М. Богдан Хмельницький: Історична трилогія / М. Старицький. – К., 1964. – Т. 1: Перед бурею. – 703 с.; Т. 2: Буря. – 607 с.; Т. 3: У пристані. – 645 с.

Струцюк Й. Зборівський мир; Журалиха / Жовтень. – 1967. – № 4. – С. 76–80.

Струцюк Й. Смерть Хмельницького: драм. поема на 1 дію. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 44 с.

Семака Л. Богдан Хмельницький / Л. Семака // Сто найвідоміших українців. – Москва ; Київ. – 2001. – С. 109–123.

Смолій В. Володар козацької України / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Богдан Хмельницький. – Київ, 2013. – С. 181–250.

Чухліб Т. В. Богдан Хмельницький (1595–1657) / Т. В. Чухліб // Гетьман. – 2013. – № 6. – С. 24–35.

Шаров І. Хмельницький Богдан Михайлович / І. Шаров // 100 видатних імен України. – Київ, 1999. – С. 443–448.

Шевченко Т. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К., 1980. – 613 с.

Постать гетьмана Юрія Хмельницького в науково-популярній та художній літературі

Антонович В. Юрась Хмельниченко / В. Антонович // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 53–60.

Бутенко В. І. Юрій Хмельницький / М. З. Бердуга, В. І. Бутенко, О. М. Солошенко // Історичні постаті. Гетьмани України. – Харків, 2004. – С. 38–45. – (Бібліотека журн. «Історія та правознавство» ; вип. 3 (3)).

Григор'єв-Наш. Гетьманування Юрія Хмельницького і Виговського / Григор'єв-Наш // Історія України в народних думках та піснях : для середнього та старшого шкільного віку / [худож.] В. І. Лопата; [упоряд. іл.] А. П. Демиденко. – Київ, 1993. – С. 144–146. – (Українське відродження).

Дрожжин В. П. Юрій Хмельницький / В. П. Дрожжин // Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі бібліографічні нариси. Історичні та художні портрети. – Київ, 2002. – С. 184–186.

Коляда І. А. «... він міг тільки піддаватися обставинам, а ніяк не кермувати подіями»: (Юрій-Гедеон Венжик Богданович Хмельницький (1641–1685) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда // Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007. – С. 133–154.

Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року // Куліш П. Твори. – Т. 2. – К., 1989

Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. – Харків : Фоліо, 2006. – 317 с. [серія «Історія України у романах»]

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. – Харків: Фоліо, 2013. – 220 с. – (Історія України в романах).

Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К.: Укр.. письменник, 1995. – 558 с.

Розлилися круті бережечки /Українські народні пісні та думи /. – К.: «Веселка», 1972 . – 228 с.

Постать гетьмана Івана Виговського в науково-популярній та художній літературі

Антонович В. Іван Виговський / В. Антонович // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 45–52.

Дрожжин В. П. Іван Виговський / В. П. Дрожжин // Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі бібліографічні нариси. Історичні та художні портрети. – Київ, 2002. – С. 172–175.

Григор'єв-Наш. Гетьманування Юрія Хмельницького і Виговського / Григор'єв-Наш // Історія України в народних думках та піснях : для середнього та старшого шкільного віку / [худож.]

В. І. Лопата ; [упоряд. іл.] А. П. Демиденко. – Київ, 1993. – С. 144–146. – (Українське відродження)

Загребельний П. Я, Богдан. – К.: Радянський письменник, 1993. – 511 с.

Коляда І. А. «... свій край шаблею здобув і з ярма визволив»: (Іван Остапович Виговський) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда // Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007. – С. 96–132.

Нечуй-Левицький І. Український гетьман Іван Виговський / І. Нечуй-Левицький // Руїна: друга половина XVII ст. / упоряд. О. Гуржій. – Київ, 1996. – С. 276–302.

Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. – Харків: Фоліо, 2006. – 317 с. [серія «Історія України у романах»]

Путро О. Іван Виговський / О. Путро // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцеховська, В. Галаган [та ін.]. – Київ, 1993. – С. 300–310.

Рибак Н. Переяславська рада [Роман] : у 2 т. / Н. Рибак. – К. : Дніпро, 1975. – Т. 2. – 687 с.

Розлилися круті Бережечки // Українська народна творчість. Історичні пісні (далі – Історичні пісні...). – К., 1961.

Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К.: Укр.. письменник, 1995. – 558 с.

Старицький М. Твори у 8 – ми томах. – К.: Видавництво «Дніпро», 1964.

Сушинський Б. Іван Виговський – генеральний писар, гетьман України / Б. Сушинський // Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у 2 т. – Одеса, 2004. – Т. 1. – С. 410–422.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА НА УРОЦІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИКА, ТЕХНОЛОГІЇ *(І. Коляда)*

Формування історичних уявлень про політичне життя засобами художньої літератури та живопису на уроках історії України у 8 класі (на прикладі теми: «Україно-московський договір. Переяславська рада (1654 р.)»)

Вивчення історії є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. “Без знання минулого неможливо точно поняття про сучасне”, – справедливо наголошував видатний український історик М. С. Грушевський. Художня література при вивченні історії України виступає дієвим та ефективним засобом, сприяючи майбутній зацікавленості учня поглибленому вивченню історії України. Використання художньої літератури та живопису на уроці історії України сприяє формуванню більш живого та конкретного історичного образу епохи. Художня література – це дзеркало суспільного життя. Тому вчителів історії перш за все цікавить, в якій мірі той чи інший літературний твір відображає характерні риси епохи [12, с. 236]. Сформувати в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчають програмовий матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоять предмет історії не пасивно, а активно, якщо вмітимуть розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо матимуть об’єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України, як слушно

азначала Г. Цвікальська, сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів [13, с. 12]. Специфіка художньої літератури полягає в передачі дійсності в конкретних, доступних та емоційних образах. Якщо уривки з художніх творів підібрані вдало, то вони суттєво допомагають учителю історії у вирішенні виховних завдань. [6, с. 59]. «Невеликі за розміром, але надзвичайно цікаві, барвисті уривки з книг емоційно насичують урок, підвищують його якість, звільняють розповідь викладача історії від надмірної абстрагованості та схематизму. Захопливість розповіді, її естетична принадливість підтримують неослабну увагу учнів протягом уроку, це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко», – вказував відомий радянський методист О. Стражев [12, с. 17].

На сучасному етапі використання художньої літератури на уроках історії України є одним із найефективніших методичних засобів, що сприяє формуванню в уявленні учня якомога об'єктивнішої картини історичної дійсності минулого. У методиці навчання історії вироблено такі методичні прийоми роботи над художньою літературою:

- 1) літературно-художнього ілюстрування.
- 2) аналізу використовуваних уривків.
- 3) побудови розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривків.
- 4) посилення на твір.
- 5) використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) безпосередньо в розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.
- 6) комбінований, за яким використання художньої літератури вчитель історії поєднує з іншими прийомами роботи на уроці – робота з підручником, цитатою, історичним документом, ілюстрацією [3, с. 293]

Українських живописців завжди цікавила тема козаччини, національно-визвольних війн, історичних постатей, що відіграли вирішальну роль в історії України, це зокрема, Богдан Хмель-

ницький, Іван Виговський, Петро Сагайдачний, Северин Наливайко, Іван Сірко, Семен Палій, Іван Мазепа та ін. Майстри пензля, починаючи з кінця XVIII ст. і до початку XX ст., зверталися до теми козацтва не тільки з метою “шараварщини” та своєрідної “екзотики”, бо, як відомо, у XIX ст. була “мода” в салонах Москви, Петербурга, серед знаті, вельмож на все “малоросійське”. Митці пензля намагалися доторкнутися до славної козацької минавшини, навіть якщо це й було даниною моди на все “малоросійське”. Серед українських живописців XIX – початку XX ст. до козацької теми зверталися С. Васильківський, О. Сластіон, М. Самокиш, І. Їжакевич, М. Пимоненко, К. Трутовський, Л. Жемчужников, Т. Шевченко, Ф. Красицький та ін.. Коли говоримо про козаків, то, перш за все, пригадуємо історичні козацькі пісні “Засвіт встали козаченьки”, “Ой, на горі та й женці жнуть”, “Їхав козак за Дунай”, “Ой у полі жито”..., картину І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, С. Васильківського “Козацький роз’їзд у степу”, Ф. Красицького “Гість із Запоріжжя”, М. Самокиша “Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким”, М. Пимоненка “Прощання козака з дівчиною”, твори М. Гоголя “Тарас Бульба”, “Страшна помста”, П. Куліша “Чорна рада”, Д. Мордовцева “Сагайдачний”, М. Старицького “Богдан Хмельницький”, танці “Гопак”, “Козачок”, опери С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”, М. Лисенка “Тарас Бульба”, К. Данькевича “Богдан Хмельницький”.

Однією з важливих тем при вивченні історії України у 8 класі є тема «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654–1657 рр.» одним із ключових сюжетів якої є події Переяславської козацької ради 1654 р. та укладання україно-московського союзу. Уявлення учасників освітнього процесу про подію, як Переяславська козацька рада (1654 р.) з використанням на уроці з історії України художньої літератури і живопису стають більш ґрунтовнішими, хід подій постає в уявній історичній картині (в яскравому художньому зображенні). Події, пов’язані з Переяславською радою яскраво висвітлені у творах художньої літератури, та зображені на історичних картинах. Серед художніх творів, в яких яскраво

описані події, окремі епізоди й учасників скликання Переяславської ради одні з провідних місць належать історичним романам М. Старицького «Богдан Хмельницький» (трилогія: «Перед бурею» (1894), «Буря» (1896) і «Біля пристані» (1897)), Ю.Косача «День гніву», Н. Рибача «Переяславська рада», П. Загребельного «Я, Богдан» та поезіям Т.Шевченка «Якби-то ти, Богдане п'яний...», ««Великий льох»» та драмі «Микита Гайдай», віршу «І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно моя» (1904) Лесі Українки. Серед художніх картин, котрі яскраво зображують події Переяславської ради є «Переяславська рада» (1951 р.) М. Хмелька та «Переяславська рада» (1954 р.), серія «Хмельниччина» (1945) М. Дергуса, серія офортів О. Данченка «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.» (1953–1954 рр.).

Висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, вчитель використовує один із методичних прийомів роботи над художньою літературою – літературно-художнього ілюстрування, який передбачає подачу яскравого, конкретного уривку [3, с. 291]. Якщо ж уривок відіграє роль документа, він, на погляд Н. Загребельної, допомагає у реалізації можливості учнями почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище подію [3, с.293]. Так, описуючи події Переяславської ради, вчитель зазначає, що московські послы, прагнучи забезпечити підтримку укладеному україно-московському воєнно-політичному союзу, відвідала ряд полкових та сотенних містечок, приймаючи присягу на вірність московському царю Олексію Михайловичу. А ось як це описано у романі «Переяславська рада» українського письменника Н. Рибача: «Уже склали присягу на вірність царю Московському Чигирин і Київ, Чернігів і Ніжин, Козелець та Остер, Канів і Черкаси, Біла Церква та Умань, Корсунь і Пирятин, Хорол та Лубни, Вінниця та Брацлав і багато інших міст і сіл, хутора і степові займанщини по обох берегах Дніпра, Десни, Тясмину, Ворскли, Горині, Бугу, Орелі, Самари та інших річок. Склав присягу Кодак, і присягнула

на вічне підданство Січ Запорізька, отримавши в подарунок від гетьмана десять нових гармат і від царя Олексія Михайловича зміст грошима, хлібом, одягом. Кошовому Січі, отаману Леонтію Лисько, пожалуване – шуба з царського плеча на сорока соболях, пернач в срібній оправі і шабля з позолоченим ефесом, з китицями червоного оксамиту. Віддзвонили дзвони білостінних кам'яних соборів та стареньких з похилими банями церковок» [10, с. 193]. При цьому, вчитель має зауважити, що далеко населення не усіх міст та містечок Козацької держави одноставно підтримали цей політичний вибір гетьмана Б. Хмельницького. Так, на Переяславську раду не прибули 5 полковників та митрополит С. Косів. Не було на раді представників від Белзького, Волинського, Подільського і Руського воеводств, в яких проживало більше третини населення тогочасної України. Учасниками ради було козацтво Київського, Чернігівського і Брацлавського полків, що склало генеральну раду. Вужчу раду, що проводила безпосередні переговори, становили близько 200 козацьких старшин – генеральних старшин, полковників і сотників. При цьому частина полків (Кальницький, Паволоцький та Уманський) взагалі не мала на обох радах своїх представників, так само як і Запорізька Січ. Присяга населення України, яке знаходилося під владою Б. Хмельницького, відбувалася в січні-лютому 1654 р. у 177 містах і містечках. Всього у книгах присяги записано 127338 чол. Відмовилися від присяги Уманський та Брацлавський полки, найвидатніші на той час полковники Іван Богун та Іван Сірко. У полках Полтавському та Кропив'янському московських представників побили киями. У ряді випадків присягу примушували складати. Так, силою до присяги був приведений Київ. Кияни не хотіли йти до церкви, а їх туди заганяли. Під час присяги люди не називалися своїми іменами, щоб зробити свій підпис не дійсним, а після складання присяги дуже їй лаяли. При «агітації» за присягу не обходилося без залякувань чи, навпаки, обіцянок усіляких благ (грошей, сукна) з боку московських представників. Тих, хто відмовлявся складати присягу, погрожували вислати за «зборівську лінію», тобто на землі, що були під контролем Польщі.

Розповідаючи учням про подальші події після скликання Переяславської ради та підписання Березневих статей та формуючи уявлення про військовий лад в об'єднаному українсько-московському війську, варто використати методичний прийом аналізу літературних уривків, який може бути здійснений або самим учителем, або спільно з класом. У першому випадку учитель читає частину тексту і відразу ж його коментує. В другому – він читає весь уривок, а потім ставить класові ряд запитань щодо прочитаного. Застосування такого засобу сприяє закріпленню прочитаного в пам'яті учнів, правильному сприйманню його, допомагає їм певною мірою самостійно прийти до потрібних висновків [8, с.146–147]. Так, учням для аналізу твору можна запропонувати такий уривок з роману: «Восьмого листопада козаки і стрілецьке військо виступили назустріч орді, повертаючись на Україну. У Любліні, Тернополі та багатьох інших значних містах і замках залишилися гарнізони московсько-козацького війська. Воїни рухалися, розбившись на дві колони. Тисяча людей зі стін Львова спостерігали, як за передовим Чигиринським полком їхав сам гетьман, оточений генеральною старшиною. Він сидів прямо в високому сідлі, на білому коні в золотій збруї, вкритій червоною попоною. Над гетьманом генеральний бунчужний Василь Томіленко високо тримав пишний білий бунчук із золотим хрестом на держаку. Поруч генеральні осавули Лученко і Лісовець тримали два стяги – один малиновий, а інший, особистий гетьманський, – чорно-жовтий. Тридцять різнокольорових прапорів полків і міст України везли за гетьманом полкові хорунжі...» [10, с. 422].

Коментування та пояснення незрозумілого (таких термінів та понять, як гарнізон, збруя, генеральний бунчужний, хорунжий) вчитель здійснює використовуючи прийом пояснення:

Гарнізон – військові частини, військові навчальні заклади і установи, розташовані постійно або тимчасово в певному населеному пункті або районі зі встановленими межами для охорони та оборони його у мирні та воєнні часи.

Збруя – предмети для запрягання або сідлання коней та інших тварин.

Генеральний бунчужний – виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у Гетьманській Україні XVII–XVIII ст., член Генеральної старшини. До обов'язків генерального бунчужного належало берегти і захищати у воєнні часи бунчук – символ гетьманської влади. Під час воєнних дій керував відділами козацького війська.

Хорунжий – особа, що зберігала й носила прапор, зокрема, Війська Запорозького Низового, який називався корогвою.

Крім коментування уривку цього твору, вчитель організовує опитування, застосовуючи репродуктивну бесіду, пропонуючи такі запитання для колективного обговорення:

- Якого числа виступили війська?
- Зі стін якого міста спостерігали за військом?
- Як звали генерального бунчужного?
- Про що свідчить кількість різнокольорових прапорів полків і міст у козацькому війську?
- Які козацькі клейноди перелічує автор?
- Яку стратегію було обрано для походу проти тата?
- Якими художніми засобами автор підкреслює урочистість події та величність гетьмана Богдана?

Методичний прийом будування розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку із твору передбачає, що крім цитування вчителя історії може текстуально переказувати його зміст. Читання уривка, як слушно вказувала Г. Цвікальська, повинне бути виразним, а переказ – точним. Якщо викладач вдається до текстуального переказу уривка, необхідно прагнути, щоб в цьому переказі відчувався дух твору, його художні та композиційні особливості, його мова і стиль. Тоді учні ясно сприймають не просто художній твір, а саме пропонований твір, твір певної епохи і певного автора [13, с. 13]. Так, у ході своєї розповіді вчитель зазначає, що під час скликання Переяславської ради було зібрано представників багатьох соціальних верств населення, таких як : козаки, міщани, старшини, духовенство та видатні представники шляхти. Ось як ці події описує описує в своєму романі «Богдан Хмельницький» М. Старицький: «Настав 8 січня 1654 року. Ще з вечора було влаштовано

біля собору на головній площі крите Піднесення з прибудовою; ще з вечора залив всю площу народ. Рано, на світанку майже, вдарив урочисто дзвін з соборної дзвіниці. Дзвінко пролунав в морозний повітрі звук і понісся тремтячою хвилями в усі сторони; за першим ударом пішов в мірних, уповільнених проміжках інший, третій; на ці призовні звуки відгукнулися й інші дзвони, Злилися, заколихались над давно прокинувся містом і наповнили повітря якимись переливами величних металевих кліків. Зайнялося на світ, ясна, червона, і охопила всю площу, все місто. Вулиці та покрівлі, покриті випав напередодні сніжком, блищала цукрової білизною, але цей світлий фон переглядав тільки відблисками, так як вся площа, всі вулиці, всі вали, всі дахи будинків і паркани були покриті суцільно масами народу і представляли Надзвичайно строкату і жваву картину. До відкритого собору сходилося в урочистих облачення духовенство, супроводжуване хоругвами і причтом. Всі хоругви встановлювалися шпалерами, утворюючи вулицю, що веде до храму. На протязі резонансу дзвонів відгукнулися гучній дробом котли. Між натовпом стала пробиратися з зусиллям старшина. А гетьман в цей час переглядав востаннє договірні пункти. Наближається урочиста хвилина давила його своєю величчю і як то жахали; розумом він проглядало її світове значення, але серце його чомусь нило ... чи не тому, що він в цей момент ховали в могилу свої колишні мрії, що доставляли йому солодкий трепет? «Так, наближається час, – думав він, – вдарить останній дзвін, і доля України – здійсниться ... Але що обіцяє їй майбутнє? Бажаний чи спокій і притулок тихе від бур і напастей, або нове горе? Туман в очах ... ніч і морок! Ох, нужденний я, сломіли мене негаразди, істоміли душу крики і стогони народу ... Лежить тепер в могилі відцвілий рано надія – улюблений син мій ... а цей, що залишився в живих, і хворому, і розумом слабкий. .. йому чи понять мої думи? йому управляти кермом серед бур? в тому чи я мріяв?! Але навіщо ти, змія сумніву, повзеш в моє серце? ... Боже, всюдисущий й, всезнаючий, – опустився він на коліна, – просвіти розум мій, покажи мені правицю твоєї шлях праведний і бережи від бід народ твій! «» [11, с. 484]. Отже, на основі висвітленого уривку

з роману «Богдан Хмельницький» М. Старицького можемо дійти висновку, що Богдан Хмельницький був засмучений тим, що не мав нащадка, котрий зумів би замінити його. Тому він звертався до Бога по допомогу пошуку цього нащадка.

Методичний прийом посилання на твір – при якому точно вказується образ, епізод. Такі посилання, як вказує А. Мельник поживають внутрішню наочність викладу, збагачують сприйняття історичного матеріалу, полегшують його осмислення перед учнями. З яких наводяться окремі слова, репліки тощо. До цього засобу, більш доцільно вдаватися, якщо даний твір учні вивчали вже раніше або ознайомлювалися з ним на уроках літератури [8, с. 146–147]. Ось, як у творі Н. Рибака «Переяславська рада» описується прибуття до Переяслава видатних діячів обох держав: «За вікнами зашумів дощ, збиваючи пишний колір з черемшин. Райдуга не зникала. Золотаренко глибоко зітхнув і, повернувши голову до дверей, зустрівся поглядом з Хмельницьким, який в цю хвилину входив в палату. Перехопивши ласкавий, усміхнений блиск гетьманських очей, він міцно закусив губу під руськими вусами, щоб стримати радісну посмішку. Слідом за Хмельницьким до широкого столу, накритого червоним оксамитом, пройшли царські воєводи – Андрій Бутурлін та Ромодановський, думний дяк Алмаз Іванов, генеральний суддя Богданович-Зарудний, Силуян Мужилівський, тільки сьогодні вранці прискакав зі своїх Петрівців, генеральний скарбничий Іванич. Василь Томіленко став позаду гетьмана, тримаючи над його головою бунчук. Чуток було багато. По-різному тлумачили повідомлення, привезені по-сольством з Москви. Хто веселився, на radoшах не одну квартиру меду перекинув, хто, озираячись, уїдлигим словом паплюжив і зневажив його, хто очей закидав туди, на захід, де ще висихала після весняних злив торная Варшавська дорога. Йй-богу, вони і не уявляють собі, полковники, як багато знає гетьман! І те, про що необережно базікали після випитої чарки, і то, на що тільки натякали, – все йому відомо. Все все! Хмельницький бачив, як в очікуванні його слів прояснилося обличчя Богуна, який з самої гущі бойової сутички прискакав на генеральну раду, як напружено витягнув шию Сулічич, як облизав пересохлі губи Мартин

Пушкар, як зиркав спідлоба Федір Полуботок і поруч з ним покусував тонкий вус завжди незадоволений Філімон Сулима ... Навіть вловив за спиною уривчасте дихання Василя Томіленка і краєм ока зловив насторожене обличчя Виговського і припухлі пику Тетері, який, мабуть, на radoщах, що добув в Москві грамоти на нові мастності, добре у гості медом ... І всі вони, хто стояв тут, в радній палаті, стіни якої чули добре та зле, солодке і солоне, які не раз бачили його в скруті і самоті, усі вони – полковники, під чийми перначами стоїть велика і відважне військо, – були в цю хвилину перед ним як на долоні, зі своїми прагненнями, турботами, сподіваннями, надіями і ворожнечею» [10, с. 207–208]. Отже, атмосфера в радній палаті після прибуття московських представників була напруженою. Хтось сприймав їх добре, хтось по-ворожому.

Методичний прийом використання матеріалу певного твору (його образів, картин) використовується в розповіді вчителя як будівельний матеріал, а уривки з книг, пояснюючи картину або схему, замінюють собою розповідь вчителя [13, с. 14]. З використанням, як зазначає А. Мельник окремих образів у художніх творах у вчительській розповіді, окремих найбільш яскравих та промовистих уривків [8, с. 146–147]. Учитель говорячи про наростання соціального протесту вказує, що найбільшого розмаху форма соціального протесту «рух опришків» зазнала у 30–40-х роках XVIII ст. А ось як у своєму романі «Переяславська рада» Н. Рибак події Переяславської ради: «Тихо було в радній палаті. Кожен з нетерпінням чекав слів гетьманових, і кожен розумів, чому він не квапиться. Осаул Дем'ян Лісовець одчинив вікна. Свіжа прохолода крильно ввірвалася в палату. Невидима дощова краплина, завіяна вітром, зросила Хмельницькому чоло. На мить пригасив віями блиск очей. Струнко завмерли полковники, розуміючи, що ось зараз поведе мову гетьман. Міцно стискають руки перначі. Хмельницький, взявши з стола булаву, підняв її і мовив : «–Починою генеральну раду старшин. Прошу сідати.»» [10, с. 209].

Використовуючи комбінований методичний прийом, за яким робота над художнім твором, як слушно зазначає Н. Загребельна проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі –

з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомити учнів із уривком твору [3, с. 298]. Під час вивчення теми: «Українсько – московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654–1657 рр.» вчитель знайомить учнів з такою подією, як Переяславська рада. Учням пропонується розглянути картину М. Дергуса «Переяславська рада». При цьому показ картини вчитель супроводжує описом поданим за романом М. Старицького «Богдан Хмельницький»: «... – Приступимо в ім'я Боже! – виголосив гетьман. – Ось генеральний писар прочитає вам пункти, на яких ми бажаємо приєднатися до Московського царства. Гучним, протяжним голосом став Виговський читати договір. Натовп заніміла і ловила кожне слово. Коли закінчилося читання, то піднявся по гуртках говір, спочатку боязкий, тихий, а потім ці жваві перепитав злилися в загальний гул. Очевідно, хвилювалась і хвилювалося найбільше посполство, що не чуло про просебя певного слова в договорі; але Морозенко з Оксаною, вже одягнутою в високий очіпок, і Золотаренко, – вони навмисне замішалися в натовп, – розсіювали всюди сумніву, кажучи, що про них то головна турбота, що в договорі сказано, що всі стани зберігають і права свої, і землю. Бутурлін, почувши, про що йде гомін, підійшов до кінця естради і прокричав гучним голосом:

– Панове, рада! Наш государ, його пресвітла величність цар і самодержець, милостивий до всіх і неупереджений; вже кого кого, а простий народ, чернь, в образі він не дає нікому; у нас бояри слухняні царю государю, і немає в цілому нашому царстві таких свавільних магнатів, як в Польщі.

– Слава! Слава! – заgrimіла площа» [11, с. 485].

Саме вдало введені у викладання програмового матеріалу літературні уривки, слушно вказувала Г. Цвікальська, збагачують його яскравими картинами минулого. Уявлення школярів про ті чи інші події під впливом художніх образів стають повнішими, хід історичного процесу постає перед їх зором у яскравому зображенні зіткнень між живими конкретними людьми з їх ділами, почуттями й інтересами [13, с. 12]. Художні образи сформовані

в творах літератури і мистецтва посилюють доказовість викладу. Почуттєво насичений, він не лише додає емоційності розповідям учителя, а й викликає в школярів певне особисте ставлення до історичних явищ [1, с. 176]. Художньо-літературні екскурси посилюють інтерес до історичної науки взагалі і, зокрема, до епохи, що вивчається. Крім того, вони спонукають школярів прочитати весь твір, а це, в свою чергу, підвищує їх загальноосвітній рівень, робить знання, здобуті на уроці, глибшими, міцнішими [6, с. 79]. Проте не слід забувати, як вказує А. Мельник, що літературні твори зображають життя своєї епохи через призму поглядів автора як представника певного класу. Тому підходити до таких творів слід критично. Використовувати на уроці історії літературні твори доцільно, якщо вони правильно відображають історичну дійсність, містять глибокий аналіз суспільних явищ і процесів, правильну оцінку подій [8, с. 144].

Особливо значний проглядається виховний вплив художньої літератури: яскравий художній образ з великою силою діє на свідомість учнів, а й на їх почуття, змушує особливо живо реагувати на історичні події. У позитивних образах художньої літератури учні бачать приклади для наслідування, на негативних вчать ненавидіти ворогів своєї Вітчизни, експлуататорів, брехню, дармоїдство та інші негативні явища [8, с. 107].

Методист Г.Косова вказує, що використання живопису на уроці історії України дозволяє учням повніше і глибше осмислити життя суспільства, яке їх створило, яскравіше і емоційніше відчувати хід історичних подій, які пов'язані із створенням тієї чи іншої пам'ятки культури. На уроках історії України ці пам'ятки виступають багатопланово. Як джерела знань, вони розповідають про матеріальне і духовне життя суспільства, перш за все про звичаї і психологію людей, свідчать про художній розвиток людства, розширення сфери мистецтва, збагачення його образотворчої мови [7, с. 5].

Пам'ятки живопису постають, як наочне джерело знань, що дозволяє використовувати і розвивати всі види сприйняття і пам'яті. Важливе місце при вивченні художніх пам'яток та складання їх опису, характеристики чи інших видів аналізу займає

естетичне сприйняття, про яке методист В.Васильєва зазначає, що воно є активною діяльністю, котрій треба навчати. Досвід навчання історії України переконує в необхідності знайомства учнів з образною мовою мистецтва, розвитку у них уміння «прочитати» пам'ятку культури, зрозуміти і розкрити її зміст. Потрібно використовувати уявлення учнів про образотворче пняття того, що художник особливою мовою виражає своє відношення до світу [2, с. 6].

Дидактичні можливості картин дозволяють найбільш яскраво пояснити комунікативну ситуацію і функції засобів невербального спілкування. Адже справжній художник, намагаючись показати найгостріший, найбільш напружений момент спілкування, ретельно відбирає для його розкриття особливо точні, особливо виразні, відповідні даній ситуації жести, пози і міміку героїв свого полотна. Для того щоб глядачам були зрозумілий задум автора, його почуття, його ставлення до зображеного, про які він не може розповісти словами, художник зображує саме ту ситуацію і саме ті вирази облич героїв і їхні пози, які впливають на почуття учнів, змушують їх переносяться у часі і замислюватися над подією, особою, а також зрозуміти задум художника і реалізацією цього задуму [4,с.7].

Використання живопису при вивченні історії України сприяє повторенню, закріпленню та поглибленню знань, умінь і навичок, здобутих у процесі вивчення матеріалів на уроках, що в багатьох аспектах тісно пов'язана з культурою.

Важливим завданням вчителя при вивченні творів живопису на уроках історії є донести до учнів розуміння того, що ці твори свідчать про художній розвиток людства, розширення сфери мистецтва, збагачення виразності його мови, що вони розкривають етичний та естетичний ідеали свого часу. Вчитель, як правило, повинен знайомити школярів з тими зразками творів живопису, які в цю епоху відігравали важливу роль в духовному житті суспільства. Особлива увага учнів звертається на те, що твори образотворчого мистецтва є результатом своєрідної духовно – практичної діяльності художника і творця, який в художньо-образній формі втілює естетичну оцінку різних явищ історичної дійсності [8, с. 10].

Методист В. Козинець, досліджуючи проблему використання живопису на уроках історії, вводить до схеми аналізу визначення теми, ідеї, композиції, сюжету, головних героїв, зображення різних планів, контрасту, кольорової гами, колориту та ін. Даний аналіз подібний до того, який використовується на уроках літератури, але найчастіше ним користуються вчителі образотворчого мистецтва. Зрозуміло, що схема аналізу втору живопису залежить від загальної підготовленості учнів до його сприймання, вона обумовлена самим твором та видом до якого він належить.

При вивченні теми: «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654–1657 рр.» важливо звернути увагу на картину М. Дергуса «Переяславська рада», яка була написана в 1954 р., але в повній мірі відтворює ставлення і реакцію українців на події 1654 року.

Михайло Гордійович Дергус – відомий радянський та український графік і живописець. Народний художник СРСР (1963), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (1958), член-кореспондент Академії мистецтв України (1996), професор (1995). Депутат Верховної Ради Української РСР 5-го скликання. Народився у селі Веселому в родині фельдшера. Малював змалку, мріяв стати художником. Трудову діяльність розпочав у 1923 році вчителем малювання у семирічній школі. У 1923–1930 роках навчався у Харківському художньому інституті. Працював у царині графіки й живопису, але захоплення графікою переважало. У дитинстві багато читав і мріяв ілюструвати книжки. Особливо його приваблювали твори Шевченка та Гоголя. У 1932–1941 роках працював у Харківському художньому інституті спочатку асистентом, а з 1935 року – доцентом. Одночасно, від 1934 року викладав у Харківському художньому училищі. У 1938 році обраний членом Спілки художників Української РСР. Під час німецько-радянської війни перебував у евакуації. Працював художником на заводі, головним редактором видавництва «Мистецтво». У 1944–1946 роках – директор Державного музею українського мистецтва. У 1947–1949 роках –

керівник майстерні історико-батального живопису Харківського художнього інституту. Не оминула Дерегуса хвиля боротьби з українським націоналізмом у післявоєнні роки. Його було звинувачено тільки за те, що на занятті поставив студентам малювати натурника у червоних шароварах і з шаблею в руці. Пізніше йому в справі дописали, що таких треба перевиховувати, а не розстрілювати. З 1949 року перебував на творчій роботі. Член ВКП(б) з 1951 року. У 1956–1962 роках – голова правління Спілки радянських художників України. З 1962 року – керівник графічної майстерні Академії мистецтв СРСР у Києві. У 1982–1987 роках – секретар правління Спілки художників України. З 1995-го року – професор Української академії мистецтв. Помер 31 липня 1997 року. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

У Дерегусових роботах поетично відображено народних героїв, історію, природу та побут України. Дерегус почав ілюструвати книжки відомих українських письменників ще з 1937 року. Він ілюстрував «Енеїду» Котлярьського. Пізніше, уже в 50-ті роки з'явилися нові ілюстрації до творів Гоголя, зокрема «Майської ночі», «Тараса Бульби», «Ночі перед Різдом», «Сорочинського ярмарку», «Вечорів на Івана Купала», позначені винятковою майстерністю, поетичністю, знанням етнографії і, звичайно, народним гумором. У 60-ті роки з'явилися ілюстрації до поезій Лесі Українки. Вони були відзначені Шевченківською премією. Як стверджує Ігор Шаров, сам митець роповідав про свою роботу над ілюстраціями до роману Натана Рибак «Переяславська Рада»: «Спочатку я виконав ілюстрації до першої частини роману. Це була серйозна копітка робота. Сторінки визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького я знав давно, але коли зайнявся цим докладно, то виявилось, що це були знання поверхові. Довелося заглибитися у документи з історії України, Росії та Польщі. буквально вивчав кожний факт заново, а згодом все це втілював у художньому задумі. Коли письменник закінчив другу книгу роману, то я виконав ілюстрації й до неї. Ця робота тривала понад сім років, але я отримував від неї насолоду». Особливими й неперевершеними є й чудові ілюстрації митця до

роману Льва Толстого «Війна і мир». До цього цей твір ілюстрували відомі митці різних країн. Михайло Гордійович своїми ілюстраціями додав ліризму, інтимності та романтики. Учні відповідають на запитання: Кого вони бачать на зображенні? – Що вони знають про персонажів? Вчителю слід розповісти про саму Переяславську раду та її значення в історії України. Висвітлюючи ті події, котрі відбувалися в січні 1654 р. варто звернути увагу на історичний роман Н. Рибачка «Переяславська рада» написана у 1948 р. Також яскраво відображає період Переяславської ради є картина М. Хмелька «Переяславська рада» написана в 1951 р.. Де ми бачимо радісний натовп людей після проголошення Б. Хмельницьким курсу на зближення з Московським царством.

М. І. Хмелько – відомий радянський та український художник, котрий народився 23 жовтня 1919 року в Києві в сім'ї робітника заводу «Арсенал» революціонера І. М. Хмелько. В дитинстві відвідував студію М. М. Ярового. У 1933 році вступив до Київського художнього технікуму. У 1940 роках навчався в Одеському художньому технікумі. Учасник Великої Вітчизняної війни. Служив сапером-картографом. Будучи пораненим, вибрався з оточення, пробрався до Києва, де перебував до його звільнення. Згодом служив у бригаді фронтових художників при політуправлінні 1-го Українського фронту. У 1946 році закінчив Київський державний художній інститут, де вчився на курсі К. Д. Трохименко. У 1948–1973 роках завідував кафедрою живопису у КДХІ, з 1962 року – професор. У 1951–1957 роках очолював Спілку художників України. У зв'язку зі зловживанням алкоголем був звільнений з інституту. В останні роки, важко переживаючи перебудову і розвал СРСР, перебував у творчому просторі. М. І. Хмелько помер 15 січня 1996 року.

М. Хмелько є автором художньої картини «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» (1951–1952 рр.), де і Богдан Хмельницький, і російські послы присутні, і обидва народи в наявності. Оригінал «Навіки» заходиться в Історичному музеї Москви, а ескіз – у Національному музеї в Києві.

За допомогою цієї картини вчитель у формі репродуктивної бесіди має направити учня на розуміння і складності подій 1654 р.

– Що зображено на картині?

– Які соціальні верстви населення зображені на картині?

– Який настрій у козаків?

Але до картин М. Дерегуса та М. Хмелька слід ставитися скептично, з обережністю, адже вони ідеологізовані радянською системою, та пропагують єдність з Росією. Нажаль, окрім цих картин, більше не існує художніх картин, котрі відображають дану подію, і не мають ідеологічного характеру.

Отже, необхідність використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «Українсько – московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654–1657 рр.» зумовлено тим, що художня література сприяє формуванню образної картини, яка дозволяє учаснику освітнього процесу створити уявну картини історичного минулого на основі програмового матеріалу підручника із залученням широкого кола художньої літератури, відходячи від суто фактичного викладення матеріалу на сторінках шкільного підручника. Однак при використанні запропонованих методичних прийомів роботи з творами художньої літератури на уроках історії України варто зважати на загальний рівень підготовленості класу, вікові особливості учнів та рівень фахової компетентності вчителя. Живопис на уроках історії України дозволяє використовувати різноманітні види навчально-пізнавальної діяльності учнів, що сприяє тому, що процес засвоєння знань відбувається в атмосфері інтелектуальних, моральних та естетичних переживань, творчості учителя та учнів, особистих висстражданих відкриттів. Твори образотворчого мистецтва на уроці історії України, завдяки емоційному впливу, забезпечують шлях засвоєння змісту навчального матеріалу через переживання, формуванню духовності підрастаючого покоління.

Примітки:

1. *Вагин А.А., Сперанская Н.В.* Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах / Вагин А.А., Сперанская Н.В. – Москва.: Учпедгиз, 1959. – 436 с.

2. *Васильєва В.М.* Изучение вопросов культуры XI–XIII веков на уроках истории СССР. Из опыта работы: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1989 — 173 с.

3. *Загребельна Н.І., Ухаль В.М.* Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9-му класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французької війни 1812 року і України») / Загребельна Н.І., Ухаль В.М. // Проблеми історії України XIX– поч. XX ст. – 2013. – Вип 21. – С. 290–300.

4. *Киященко Н.И.* Вопросы формирования системы эстетического воспитания. — М.: Просвещение, 1971. – 159 с.

5. *Козинець В. П.* Живопис на уроках історії. – К.: Рад. школа, 1969. – 130 с.

6. *Коляда І.* Історія України (1914–1939) в художньо-літературних образах: Навчальний посібник / Коляда І, Н.Загребельна, Н. Порало. – К.: 2004. – 272 с.

7. *Косова Г.* Изобразительное искусство в преподавании истории – М.: Просвещение, 1986. – 240 с.

8. *Мельник А.Г.* Методика викладання історії в середній школі / Мельник А.Г. – К.: Вища школа. 1974. – 222 с.

9. *Пометун О.І.* Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті// Історія в школах України. – 2007. – № 6. – С. 3–12.

10. *Рибак Н.* Переяславська рада: Роман: В 2 т. Т. II (кн. 1–4). – К.: Рад. шк., 1989. – 494с.

11. *Старицький М.* Богдан Хмельницький. Трилогія. Книга друга: Буря. – К.: Дніпро. 1988. – 487 с.

12. *Стражев А.И.* Методика преподавания истории. Пособие для учителей / Стражев А.И. – М.: Просвещение. 1964. – 287 с.

13. *Цвікальська Г.О.* Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8–9 класах. / Цвікальська Г.О. – К.: Радянська школа. 1958. – 159 с.

Формування уявлень про форму соціального протесту «опришківський рух» засобами художньої літератури на уроках історії України у 8 кл. (цит. за кн.: І. Коляда, Н. Загребельна, Ю. Якущенко // Проблеми дидактики історії. – 2017. – Вип. 9. – С. 148–156.)

Уявлення учасників освітнього процесу про форму соціального протесту, як опришківський рух з використанням на уроці з історії України художньої літератури стають більш ґрунтовнішими, хід подій постає в уявній історичній картині (в яскравому художньому зображенні), на противагу сухим сторінкам підручників. Події, пов'язані з таким рухом соціального протесту, як «опришки» яскраво висвітлені у творах художньої літератури, та історичних піснях. Серед художніх творів, в яких яскраво описані події, окремі епізоди й учасників «опришківського руху» одні з головних місць належать: роману В. Гжицького «Юпришки» та історичній повісті Г. Хоткевича «Довбуш». Висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, вчитель використовує, один із методичних прийомів роботи над художньою літературою – літературно-художнього ілюстрування, який передбачає подачу яскравого, конкретного уривку. Так, описуючи опришківське військо, вчитель зазначає, що «опришки» були для шляхти ненависними ворогами. А ось як це описує у своєму романі «Опришки» український письменник В. Гжицький: «Ось якої точки зору щодо опришків дотримувалася ворожа щодо них шляхта та панство. «Тепер заговорили про опришків. Княгиня поцікавилась, скільки ж розбійників у того Довбуша та чи такі вже вони небезпечні для княжого двору. Псович, як міг, заспокоїв свою пані. Мовляв, сили в Довбуша поки що такі мізерні, що про них смішно й говорити, маючи півсотні палацового війська. Правда, небезпека може збільшитись у майбутнім, бо після оголошення нових податків банда опришків зросте. Деякі ж селяни не зможуть чи не схочуть платити, отож їм один шлях лишиться – до Довбуша». Розповідаючи учням про боротьбу опришків та формуючи

уявлення про тактику, обрану О. Довбушем, масштаби повстання, кількість учасників загону О. Довбуша, варто використати методичний прийом аналізу літературних уривків, який може бути здійснений або самим учителем, або спільно з класом. У першому випадку учитель читає частину тексту і відразу ж його коментує. В другому – він читає весь уривок, а потім ставить учням ряд запитань щодо прочитаного. Застосування такого засобу сприяє закріпленню прочитаного у пам'яті учнів, правильному сприйманні його, допомагає їм певною мірою самостійно прийти до потрібних висновків. Так, учням для аналізу твору можна запропонувати такий уривок з роману: «А в цей саме час Довбуш зі своєю ватагою підступив під замок. Він за день зійшов із гір у долину, хлопці його відпочили в густих заростях, а коли ніч спустилась на землю – рушили до замку. Вів за собою цього разу ватажок п'ятдесят чоловік. Тридцять своїх і двадцять позичених у Федора Штоли. Потрібна була така велика ватага тому, що йшли на дуже важку виправу. П'ятдесят чоловік самого війська княжого було в дворі. А ще була і замкова служба. З такою силою треба було рахуватись. Проте Довбуш мав свій план, і люди йшли за ним, як у дим, бо вірили йому більше ніж собі. Побачивши здалека освітлений замок на горі, лампіони й феєрверки в парку, опришки розбилися на раніш визначені невеличкі групи. Так рушили далі. Тихо, не привертаючи до себе нічиєї уваги, без найменшого шелесту, почали проходити в парк. Кожна група складалася з трьох чоловік і мала своє точно визначене місце і завдання. Сам Довбуш на чолі трійки з Палія, Мира, й Криги ввійшов у двір ворітьми біля кузні. Тут їм ніщо не загрожувало: коло цих воріт стояв коваль Шульц. Він ніколи досі не бачив Довбуша, але пізнає, його відразу з постави, з дивовижної вроди». Коментування та пояснення незрозумілого (таких термінів та понять, як ватага, ватажок, лампіон, феєрверк) вчитель здійснює використовуючи прийом пояснення: ватага – організована озброєна група людей; ватажок – керівник, організатор, людина, що має винятковий вплив на інших членів справи; лампіон – скляний або паперовий ліхтар для яскравого

освітлення або ілюмінації; феєрверк – публічне видовище, що створюється засобами піротехніки, що супроводжується різноманітними світловими, та звуковими ефектами. Крім коментування уривку цього твору, вчитель організовує опитування, застосовуючи репродуктивну бесіду, пропонуючи такі запитання для колективного обговорення: Скільки чоловік вів з собою на взяття фортеці Олекса Довбуш? Чому кожна з груп мала точно визначене місце і завдання? Що може означати той факт, що ватага Довбуша була розділена на чітко визначені невеличкі групи? Методичний прийом будування розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку із твору. Крім цитування вчитель історії може текстуально переказувати його зміст. Читання уривка має бути виразним, а переказ – точним. Якщо викладач вдається до текстуального переказу уривка, необхідно прагнути, щоб у цьому переказі відчувався дух твору, його художні та композиційні особливості, його мова і стиль. Тоді учні ясно сприймають не просто художній твір, а саме пропонований твір, твір певної епохи і певного автора. Важке соціальне і національно-релігійне гноблення викликало стихійний спротив народу. Він був спричинений рядом різноманітних причин. Ось як причини соціального «протесту руху «опришків» описує в своєму романі «Опришки» В. Гжицький: «А князь тим часом ударився в історію, почав пояснювати причини, що породили опришківство. Не утиски підстарост та усяких в'їтів, як думає дехто, спричинили появу опришків. Це дрібниці... З хлопом і треба суворо, без того не можна.. Причини далеко глибокі... І він згадав про голод, пошесті і мор 1710 року. Старші з присутніх пам'ятали ще те страшне нещастя. О мось пане! Ось де була справдешня причина розвитку опришківства! А далі що сприяло цьому? Анархія в Польщі, це треба визнати, панство, хоч і важко це визнавати. А далі гамір воєнний по тім боці гір, де угри, маю на увазі вищі стани, пішли на допомогу Марії-Терезії австрійській, боротись за її трон. Далі бунти селянські на Україні, повстання на Волощині та знову незгоди й брак єдності між шляхтою польською. Ось що сприяло розвиткові

опришківства в горах, ось що покликало до життя Довбуша... Але не розбійництвом страшний нам Довбуш, мось пане, – продовжував князь по невеличкій паузі, – не грабунками, а бунтарством». Отже, на основі висвітленого уривку з роману «Опришки» можемо дійти висновку, що опришківський рух був спричинений сукупністю причин: соціально-економічних, національно-релігійних та політичних причин. Методичний прийом посилання на твір – при якому точно вказується образ, епізод. До цього прийому, більш доцільно вдаватися, якщо даний твір учні вивчали вже раніше або ознайомлювалися з ним на уроках літератури. Так, у творі В. Гжицького «Опришки» описується взяття замку Олексою Довбушем та його сподвижниками. «Вони рушили й покотили до воріт біля кузні, а Довбуш з Кригою кинулися до замку, де в куцах нечутно чатували основні сили загону. Лежали за кількадесят кроків від входу. Командували тут Пугач і Оршан. Довбуш поспішав. Боявся, щоб замкнені жовніри не зняли крику. Правда, Палій мав пригрозити їм, що підпалить стодолу, якщо кричатимуть. Але Довбуша турбувала ще й відірваність тих чотирьох опришків від решти загону. Отже, він поспішав. Добігши до замку, різко, протяжно свиснув, і хлопці його сипонули з заростів, мов полум'я. Повторивши найголовніші накази й нагадавши кожній групі її обов'язки, Довбуш повів їх бігцем до головного входу. Десять опришків залишив для оборони тилу». Отже військо опришків хоч і не мало значної військової сили, але було добре організованим, що було запорукою успішних військових дій. Методичний прийом використання матеріалу певного твору (його образів, картин) використовується в розповіді вчителя, а уривки з книг, пояснюючи картину або схему, замінюють собою розповідь вчителя. Учитель говорячи про наростання соціального протесту вказує, що найбільшого розмаху форма соціального протесту «рух опришків» зазнала у 30-40-х роках XVIII ст. А ось як у своєму романі В. Гжицький описує опришківське військо: «Наче потоки з гір після зливи, спускалися в долини опришки. Озброєні рушницями й пістолями з сокирами за

поясами, летіли, мов орли, відважні, безстрашні любичці народу – чорні хлопці. Йшло їх сорок два, двома загонами, по двадцять одному в кожному. Це була відповідь по нам на збільшення їхньої залози, відповідь на підвищення по датків, відповідь на жорстокість смоляків і панських слуг». Використовуючи комбінований методичний прийом за яким робота над художнім твором проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі – з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомите учнів із уривком твору. Учителю зазначає, що об'єднавшись у ватаги по 40–50 чоловік, опришки грабували поміщиків, купців, корчмарів та орендарів. Ось, як у своєму творі Г. Хоткевич описує ставлення Довбуша до грабунку: «Грабунку як такий ніколи не лежав йому на серці, і тепер та обставина, що він виступає лише яко месник, обійшовся без грабунку, й особливо це заакцентував – це окрилювало. Як би так завжди. Як би обійтися без того грабування жидівських корчем, а бути лише чесним месником кривд народних, бути рятівником тих, котрі лиш терплять, терплять і нізвідки не мають надії на порятунок. Увільнити їх від терпіння, робити їх знов веселими і нести із собою завжди тільки благословенство».

Отже, необхідність використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «Опришківський рух» зумовлено тим, що вона сприяє формуванню образної картини, що дозволяє учаснику освітнього процесу створити уявну картину історичного минулого на основі програмового матеріалу підручника із залученням широкого кола художньої літератури, відходячи від суто фактичного викладення матеріалу на сторінках шкільного підручника. Однак при використанні запропонованих методичних прийомів роботи з творами художньої літератури на уроках історії України варто зважати на загальний рівень підготовленості класу, вікові особливості учнів та рівень фахової компетентності вчителя.

Методика використання художніх творів при вивченні теми: «Боротьба українського козацтва з чужоземними загарбниками. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний» (історія України, 8 клас). (цит. за: І. Коляда, С. Наріжний // *Історія в школі: К.*, – 2016. – N 5/6. – С. 25-34)

Мета уроку: сформувати уявлення про «добу героїчних походів» українського козацтва першої чверті XVII ст.; охарактеризувати діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного; визначати значення й наслідки участі українського козацтва в Хотинській війні; продовжувати вдосконалювати набуті вміння і навички; виховувати почуття поваги до історичного минулого України.

Тип уроку: комбінований.

Хід уроку

I. Перевірка домашнього завдання по темі: «Становище церков на теренах України в першій половині XVII ст.»:

У ході фронтального опитування вчитель пропонує учням відповісти на такі запитання:

1. Схарактеризуйте зміни в церковному житті України, що відбулися внаслідок Берестейської унії.

2. Як було відновлено православну церковну ієрархію в Україні?

3. Які заходи для зміцнення православної церкви здійснив Петро Могила?

4. Схарактеризуйте становище греко-католицької церкви в першій половині XVII ст.

II. Актуалізація опорних знань учнів та мотивація діяльності

Вчитель організовує вступну бесіду за запитаннями:

1. Яким було військове мистецтво козаків?

2. Яку роль відігравали козаки в захисті південних кордонів українських земель у другій половині XVI ст.?

3. Як козацтво підтримувало православну церкву в першій половині XVII ст.?

III. Вивчення нового матеріалу

План теми уроку:

1. Передумови морських походів козаків.
2. Морські походи козаків.
3. Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного
4. Участь українського козацтва в Хотинській війні.

1. Передумови морських походів козаків.

У ході міркування вчитель розкриває загальні передумови морських походів козаків та основні чинники, які зумовили ці морські походи: На початку XVII ст. турецько-татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях, «умиваючись, – за свідченням сучасника, – по лікоть у нашій крові та спустошуючи все огнем і мечем». На українських землях татари брали ясир, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невільницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до гаремів або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них яничарів. Чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких каторгах. На початку XVII ст. українське козацтво набуває сили й самостійно захищає українські землі від агресії з боку Кримського ханства та Османської імперії, відіграючи роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Чому козацтво стало тією силою, що протистояла татаро-турецьким походам на українські землі? Наприкінці XVI – на початку XVII ст. Річ Посполита була не спроможна захистити свої південні кордони, оскільки вела безуспішні війни з Волощиною, Московією, Швецією.

Отже, козацтво стає основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до татарських і турецьких володінь у відповідь. Це створює чимало ускладнень у стосунках Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, але водночас сприяє тому, що козацтво стає відомим у Європі. У ньому вбачають захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

Завдання учням:

За міркуванням складіть простий план

Пропонований варіант:

- Турецько-татарські набіги
- Захоплення ясиру
- Українське козацтво на початку XVII ст. – єдиний захисник від нападів татар та турок
- Не спроможність Речі Посполитої захищати південні кордони.
- Походи козаків на татар і турок ускладнюють міжнародне становище Речі Посполитої..
- Козаки захисники християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

Самостійна робота учнів з документом

Із маніфесту митрополита **Іова Борецького** (1620 р.)

«[Козаки] до того ж мають на меті невільників визволити... І воістину християнству поневоленому на всьому світі ніхто після Бога добродійства такого великого не виказує, як... військо Запорозьке своєю мужністю і своїми перемогами. Що інші народи словом і бесідами виборюють, те козаки ділом самим доводять».

Завдання учням:

1. На якій меті діяльності козацтва наголошує митрополит?
2. Як митрополит І. Борецький оцінює діяльність запорожців?

2. Морські походи козаків.

Формуючи уявлення про історичне явище «доба героїчних походів», вчитель розкриває перебіг морських походів у ході **образної розповіді**:

Початком успішних морський похід запорожців став розгром турецького флоту під Кілією навесні 1602 р. У 1606 р. запорожці штурмували фортеці Кілію та Білгород, захопили в морі 10 турецьких галер. Особливу винахідливість і кмітливість вони проявили при взятті Варни. 1607 р. козаки розбили турецьку флотилію під Очаковом. Восени 1608 р. взяли Перекоп, а 1609 р. на 16-ти чайках пройшли в гирло Дунаю і здобули Кілію, Ізмаїл, Білгород. У 1613 р. козаки здійснили два походи на турецьке узбережжя,

а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер. У серпні 1614 р. козаки захопили Трапезунд, узяли в облогу Синоп, оволоділи замком, вибили гарнізон і знищили весь флот галер і галіонів, які стояли на рейді. У 1615 р. запорожці на 80-ти чайках пішли на Стамбул. Вони зійшли на берег між двома столичними портами, спалили й спустошили все довкола. За наказом султана навздогін козакам вирушила турецька ескадра. Біля гирла Дунаю відбувся бій, у якому козаки здобули перемогу. Навесні 1616 р. козаки під проводом Петра Сагайдачного знову вирушили в похід проти турків, діставшись узбережжя Криму й узяли місто Кафу (тепер Феодосія). У 1617 р. козаки знову дісталися до Стамбула і це страшенно розлютило турецького султана й він поставив вимогу перед Польщею – вплинути на козаків і припинити їхні морські походи пославши велике військо в Україну. Коронний гетьман С. Жолкевський, вирішив укласти мир з турками 17 вересня 1617 р. у містечку Буші. Поляки зобов'язувалися приборкати козаків і заборонити їм виходити в Чорне море, а якщо вони порушать ці умови – усіх винщити. Однак погрози не залякали запорожців. Упродовж усього літнього періоду 1619 р. вони успішно діяли на Чорному морі. У морських походах 1620 р. загалом узяли участь майже 1500 чайок, а сутички з турками велися з ранньої весни до пізньої осені. Весняний морський похід 1621 р. для запорожців був невдалим, але вже влітку розгромила турецьку ескадру, потопивши 20 галер, а решту змусила втекти. Козаки напали на Стамбул і Галац. У цей час на морі діяла 10-тисячна флотилія запорожців. Перша чверть XVII ст. стала апогеєм слави козацького флоту. Українські історики називають героїчною добою козацьких морських походів. Майже всі великі походи на морі й суші очолював легендарний Петро Конашевич-Сагайдачний.

Формуючи уявлення про один з найбільш вдалих морських походів – похід на Кафу 1616 р. вчитель використовує сюжетну розповідь: У 1616 році козацькі загони на чолі з Сагайдачним взяли Кафу – величезний невільницький ринок у Криму, де знемагали тисячі бранців з України та інших земель. Звістка про

славний подвиг запорожців швидко облетіла Україну, а ім'я Сагайдачного було на устах і старих, і малих, і бідних, і багатих. Народ побачив у ньому захисника своєї віри, волі і свого життя. Ось як про ці події оповідає **А. Чаковський у своєму романі «Сагайдачний»**: «...Сагайдачний оставив кілька сотень пильнувати гір, а з рештою свого війська рушив на Кафу. Сагайдачний попризначував місце, де треба на голос сурми збиратися, де зносити добичу і де приводити визволених невольників. Розділив дані прикази поміж старших, хто що має робити. Города не вільно було підпалювати без окремого приказу. Особливу увагу звертав Сагайдачний на припас харчів, яких тут можна добути, їх треба забрати якнайбільше, бо в Криму не проживиться ніхто у голодних татар, а коли заберуть невольників, то буде доволі кого годувати. Старшина розходилась до своїх частин, а Сагайдачний приліг на возі і кріпко заснув.

Тим часом турецький паша, що командував над Кафою, довідався вже, які гості зближаються, і приготувавсь до оборони. Усю свою силу, якою розпоряджався, поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб можна тут боронитись. Видав приказ, щоб військо, уступаючи, схоронилося на замку. Туди позношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею послано до найближчих городів надбережних. Довідались про це і кафські купці. Між ними настав великий переполох. Вони заносили своє майно то до замку, то переносили на кораблі, що стояли в пристані, інші знову ховали усе по льохах, котрих у Кафі було доволі. Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домам. Зношено там зброю, муніцію, набирано в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не візьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розіб'є, а по вулицях справлять турки козакам таку купіль, що жоден звідсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмени, і греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабіжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарних магазинах за побіду християнського війська, котре висвободить їх з неволі. Другого дня рано військо зійшло з гори і приладилось до наступу.

Наступали з трьох боків і йшли з таким завзяттям, що в котрімсь часі змели турецьке військо з валів і увійшли до города. Та тут привітали їх страшенним огнем з вікон і з дахів – кожний дім перемінився на окрему фортецю. Турецькі дома з загратованими вікнами і сильними дверима. Люде живуть на подвір'ї і огороді, який прилягає до дому, околеного муром. Сагайдачний, почувши таку густу пальбу, приказав сурмити до відступу. Не хотів втрачати людей. Оборонці дуже зраділи, що козаків прогнали. Тим часом козаки позаходили іззаду. Перелазили мури і через огороди добрались до домів, звідки їх ніхто не сподівався. Роззвірене військо стало вибивати впень усіх, кого стрінули. І зараз стали грабити добичу, яку знайшли. В короткім часі усі вулиці одна за одною були взяті. В городі настав великий крик і лемент. Мешканці ховались по льохах. Невольники, дізнавшись, усіх повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері, ламали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до цього здалий, і формували зараз сотні та посилали у бій... Сагайдачний поїхав у город з своїм штабом, оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали трупи побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро і зносили на визначене місце. Сагайдачного всюди вітали радісними окликами: «Слава Сагайдачному!» Невольники ставали перед ним навколішки і підносили угору руку. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги». Звістка про славний подвиг запорожців передавалася з уст в уста. Ректор Київської братської школи Касіян Сакович так описав заслуги Сагайдачного у цій военній експедиції:

За свого гетьманства взяв у Турцех місто Кафу,
Аж і сам цесар турецькій был в великом страху
Бо му четьрнадцать тисяч там люду збил,
Катарги едины палил, другій потопил,
Много тогды з неволі христіан свободи,
За што Бог з воїнством его благословил...

(Касіян Сакович)

Завдання учням:

Скласти за образною та сюжетною розповідями **хронологічну таблицю** і занотувати її до конспекту.

Рік	Подія
Весна 1602р.	Розгром турецького флоту під Кілією
1606р.	Штурм фортеці Кілія та Білгород
1608 р.	Взяття Перекопу
1609 р.	Здобуття Кілії, Ізмаїла, Білгорода.
Серпень 1914 р.	Козаки захопили Трапезунд, узяли в облогу і захопили Синоп.
1615 р.	Перший похід запорожців на Стамбул.
1616 р.	Штурм і взяття фортеці Кафи.
1617 р.	Другий успішний похід до Стамбула.
17 вересня 1617 р.	Уклади мир між турками і поляками у м. Буші.
Літо 1921 р.	Козаки розгромили турецьку ескадру.

У ході **пояснення** вчитель знайомить учнів із такими термінами і пропонує занотувати їх значення до **історичного словника**:

Гармата – артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя

Мушкет – старовинна гнотова рушниця великого калібру.

Флотилія – з'єднання військових суден; оперативне об'єднання сил військово-морського або річкового флоту.

Галюн – старовинне трищоглове вітрильне судно, добре озброєне (до 100 гармат і 500 вояків).

Адмірал – військове звання вищого командного складу військово-морського флоту.

3. Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного.

Уявлення про особистість гетьмана **П. Конашевича-Сагайдачного** вчитель формує за допомогою **образної розповіді**: Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1570–1622 рр.) – один із найвидатніших козацьких гетьманів, талановитий український дипломат, полководець і державний діяч. За походженням – шляхтич

із-під Самбора в Галичині. Року Божого 1582-го в родині українського шляхтича Конона на Перемишлянщині народився син, якого охрестили Петром. Його дід та батько мали свій герб «Побог». Невдовзі юного шляхтича віддали навчатися до однієї з православних шкіл старовинного міста Самбора. Потому Петро здобував освіту в знаменитій Острозькій академії. Наприкінці 1590-х років розпочав службу у Війську Запорозькому, де отримав від козаків прізвисько Сагайдачний. Сучасники про нього писали, що ”змалку привчився натягати лук, зброї та коня з рук не випускав, з негодою боротися витривалістю; легко переносити всяку тяготу, голод, труд, не боятися ворога і в небезпеці проявляти мужність”. Незважаючи на своє перебування у Війську Запорозькому, молодий козак одружився зі шляхтянкою Анастасією Повченською. У вільний від військових справ час сім’я Конашевичів-Сагайдачних проживала у Києві, на Подолі. Петро й Анастасія мали сина Лукаша, який навчався у Замойській академії й дуже гордився своїм батьком. Адже той брав участь у багатьох військових походах і кровопролитних січах з ворогами України-Русі. Перебуваючи на Січі брав участь у походах на Молдову, Лівонію та Москву. Особливу славу здобув морськими походами. 1600-го р. став запорозьким гетьманом, який тримав військо в дисципліні — сам обходив вартових. Мало спав, і, наголошують очевидці, ніколи не напивався п’яним, як це водилося серед козаків. Також відзначають, що був він ”скупим на слова” — тобто мовчазним. Хоча, за потреби, міг виголосити промову. Добре знав Сагайдачного, бував разом з ним у походах **король Я. Собеський, який написав книгу «Історія Хотинської війни»**, де згадує: «Скільки очолював Сагайдачний запорозьке військо, всюди був овіяний славою подвигів на суходолі й на морі і мав незмінне щастя. Кілька разів погромив татар у степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше уславили його морські походи — зруйнував кілька великих турецьких міст у Європі та й Азії, допалив околиці Константинополя. Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав безпеки, легковажив життям, у битві проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, на нарадах був обережний і у всяких розмовах неговіркий». Один із

найгеніальніших полководців Європи, державний діяч, дипломат, захисник української культури і духовності, поборник освіти – він був людиною Відродження. Як і інші ренесансні особистості, Петро Сагайдачний піднісся до найвищих щаблів тодішньої освіченості, був титаном духу і думки, людиною могутніх пристрастей, кипучої, невтримної енергії. «...Особа Сагайдачного, – писав відомий український історик Д. І. Яворницький, – незвичайна, видатна, велика особа в південноруській історії. Цей гігант з усіх гетьманів найбільш гідний славного народного монумента. Та якщо немає досі такого монумента, то хай його великий образ та його великі подвиги вічно житимуть у серцях тих, кому дорога вітчизняна історія, кому дорогий рідний народ, кому дорога його мова, кому дорога його віра і кому дорога ньенька Україна...

*Уявлення про особистість гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного вчитель формує використовуючи **гравюрний портрет** П. Сагайдачного та **картинний опис**:* Майстер, який створив портрет П. Сагайдачного, не міг, звісно, із фотографічною точністю передати риси обличчя свого героя, адже тогочасна вітчизняна школа рисування ще не піднялася до такого рівня. Водночас він, як і інші художники першої чверті XVII ст., що брали участь в ілюструванні видань Києво-Печерської друкарні, безперечно, володів елементарними художніми прийомами, за допомогою яких можна було відтворити на малюнку вікові особливості людини. Важливе й те, що напевно він бачив свого героя ще за життя, принаймні під час його перебування у Києві. Оскільки гравер приступив до ілюстрування книги К. Саковича невдовзі по смерті П. Сагайдачного, він добре пам'ятав, якою була його зовнішність. Художник зобразив гетьмана з дещо видовженим, худорлявим обличчям, із великими виразними очима, натяком на «орлиний» ніс, вольовим підборіддям. Лоб у нього опуклий, без зморшок. Немає зморшок або мімічних складок також на інших частинах обличчя. Отож попри те, що П. Сагайдачного зображено з вусами та бородою, які зазвичай додають людині поважного вигляду, його обличчя вповні моложаве (якщо ж прибрати бороду та вуса – навіть доволі молоде). На нашу думку, майстер змалював

П. Сагайдачного порівняно молодим, оскільки це відповідало реальному зовнішньому вигляду гетьмана у час його найбільшої полководницької слави, насамперед у рік Хотинської війни 1621 р. Видається очевидним, що авторові гравюрного портрета не було потреби якось навмисно «омолоджувати» свого героя, адже він ілюстрував панегіричний твір, в якому цей герой мав бути, радше, солідного віку, аніж юнаком. Окрім того, створюючи портрет П.Сагайдачного, цей художник не міг його й занадто «старити», орієнтуючись на певні уявлення про досконалий твір панегіричного жанру (обличчю гетьмана вікової солідності надала борода, яка вочевидь була у ті часи, у тому числі в середовищі козацької старшини, «знаком» високого владного статусу та соціального престижу). Адже зображеного на гравюрі героя, щойно померлого гетьмана, повинні були впізнавати його сучасники.

Отже, автор гравюрного портрета П.Сагайдачного 1622 р. зобразив запорозького гетьмана у розквіті сил.

Самостійна робота з джерелом

Проаналізуйте джерела та підготуйте відповіді на проблемне запитання:

Як, на ваш погляд, яку роль відіграли роки навчання у Острозькій академії на формування світогляду майбутнього гетьмана, його політичну й націо-культурну діяльність?

А. «Як зазначає, дослідник П. Сас, Петро у віці 11 років, здобувши початкову домашню освіту, залишив батьківський дім, відправився у науку до Острога. Очевидно, він і там не розлучався з улюбленою зброєю. В Острозі мав для цього сприятливі умови, адже місто славилася своїми ремісниками-зброярами. Їх вироби, зокрема знамениті сагайдаки, розходилися далеко за межі Волині. Петро, маючи багаж знань, який давала домашня освіта, з великою долею вірогідності, при зарахуванні учнем Острозької академії переступив перші навчальні сходинки – кілька елементарних класів. В Острозькій академії, як припускають дослідники, могло бути сім класів – перший підготовчий, а в трьох наступних (інфімі, граматиці, синтаксисі) вивчалися мови та деякі інші предмети. Навчальний заклад, учнем якого пощастило стати Петру,

сучасники називали по-різному – «колегія», «тримовний лицей», «академія». По суті, він поєднував у собі елементарну, середню і початки вищої школи. В Острозькій академії викладалися предмети «тривіуму» – граматики, риторика, діалектика, а також «квадривіуму» – арифметика, геометрія, музика, астрономія. Велика увага приділялася вивченню мов – грецької, латинської і особливо старослов'янської. Вивчалася очевидно й українська книжкова мова. До викладання залучалися найкращі вчителі. Викладачем грецької мови у 1583 році став вчений грек Никифір Парасхес, який перед своїм приїздом в Острог десять років викладав у Падуанському університеті. Не менш блискучим вчителем цієї мови був і грек Кирило Лукаріс. Про рівень його освіченості та непересічність особистості свідчить те, що згодом він став александрійським патріархом (1602), а ще пізніше – у 1621 році його було зведено на константинопольський патріарший престол. Щоправда, особисто Сагайдачному не довелося слухати його лекцій, бо він закінчив навчання до того, як в Острозі з'явився Лукаріс. Навколо академії, а також заснованої одночасно з нею друкарні, виник гурток вітчизняних високоосвічених вчених і літераторів. У різні роки до нього входили першодрукар Іван Федоров, письменники-полемісти Герасим Смотрицький (ректор академії), Василь Суразький, Тимофій Михайлович, брати Дем'ян і Гнат Наливайки. Острозька академія давала своїм вихованцям не лише ґрунтовні знання, відкриваючи перед ними широкі обрії на терені службової кар'єри. Цей навчальний заклад був визначним в Україні культурно-освітнім й ідеологічним центром, де молодим людям прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формувалися національна самосвідомість і гідність. В середовищі острозьких інтелектуалів раз-по-раз спалахували блискавки ідейного спротиву, які розривали хмари культурно-ідеологічної асиміляції, що сунули з чужих країв. Учні академії з хвилюванням читали ще не просохлі від друкарської фарби полемічні твори антикатолицького спрямування Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» (1587), В. Суразького «Про єдину істинну православну віру» (1538), праці інших авторів. А що крім гордості за власну куль-

туру й духовну традицію східного слов'янства могла викликати в юних душах видана І. Федоровим в Острозі 1581 року «Біблія», вперше перекладена на церковнослов'янську мову? Цілком природно, що на вихованців Острозької академії, в тому числі на Петра Конашевича, справляли вплив не лише традиціоналістські цінності, які продовжували спиратися на візантійську освіченість та ідейну спадщину Київської Русі. Адже у XVI столітті атмосфера духовного життя на Україні була різнобарвною. Так, у цей період на українських землях достатньо голосно заявила про себе культура Відродження, з характерними для неї гуманістичним світоглядом і зверненням до античної спадщини. Чималий внесок у розвиток цієї течії в українській культурі зробили ще ранні українські гуманісти – Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, українсько-польські поети Григорій Русин із Самбора, Севастьян Кленович та інші. Європейської слави зажив українсько-польський мислитель і письменник XVI століття Станіслав Оріховський, кого за талант сучасники порівнювали з Цицероном і Демосфеном. Він, зокрема, вважав, що людина може набути слави, проявивши лицарську доблесть на полі битви, обстоював як вищу добродетель любов до вітчизни і патріотизм. Подібні ідеї і настрої ренесансного світосприйняття безперечно не минули й Острога, про що свідчать хоча б твори Г. Смотрицького. В кінцевому разі та духовна атмосфера, яка оточувала Петра Конашевича в острозький період його життя, остаточно сформувала його особистість. Сприйняті ним ідейні та культурні віяння і впливи яскраво проявилися у його діяльності вже поза студентською лавою. П. Конашевич навчався в Острозі не більше чотирьох-п'яти років і завершує своє навчання на початку 90-х рр. XVI ст.» (*О. Реснт, І. Коляда. Усі гетьмани України. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 28–29.*)

Завдання учням:

А. Запитання для первісного закріплення:

1. Де здобував освіту П. Конашевич – Сагайдачний?
2. У яких військових походах брав участь гетьман? В якому здобув найбільшу славу?
3. Як характеризує П. Сагайдачного король Я. Собеський?
4. Яку оцінку подає особі гетьмана історик Д. Яворницький?

Б. Скласти історичний портрет за пам'яткою:

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?
 - 1.1. Де і коли він народився?
 - 1.2. Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
 - 1.3. Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
 - 2.1. Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
 - 2.2. Які з його особистих якостей вам подобаються, а які ні?
3. Діяльність історичного діяча.
 - 3.1. Схарактеризуйте основні справи його життя.
 - 3.2. Які успіхи й невдачі були в його справах?
 - 3.3. Які верстви населення підтримували його діяльність, а які ні, і чому?
 - 3.4. Хто був його друзями, а хто ворогами, і чому?
 - 3.5. Якими були наслідки його діяльності: а) для сучасників; б) для нащадків.
 - 3.6. За що людство пам'ятає цю людину?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?
 - 4.1. Які почуття викликає у вас його діяльність?
 - 4.2. Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності?

Самостійна робота учнів із документом: з «Історії Хотинської війни» Я. Собеського

«Скільки очолював Сагайдачний запорозьке військо, всюди був овіяний славою подвигів на суходолі й на морі та мав незмінне щастя. Кілька разів погромив татар у степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше уславили його морські походи – зруйнував кілька великих турецьких міст у Європі та Азії, попалив околиці Константинополя. Узагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві проворний, діяльний, у таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, на нарадах був обережний і у всяких розмовах неговіркий».

Завдання учням:

Проаналізуйте документ та підготуйте відповідь на запитання:

Як визначається роль Сагайдачного у творі? На чому акцентує увагу автор твору?

Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного вчитель висвітлює у ході доведення: Петро Конашевич був досвідченим дипломатом, дотримуючись лояльності у відносинах з Польщею, одночасно домагався задоволення інтересів козацтва. Так, уміло використовуючи потребу поляків у сильному козацькому війську, Сагайдачний домогся збільшення його реєстру до 40 тис. осіб. У 1618 р. Військо Запорозьке ввійшло до Ліги Європейських країн, які боролися проти Туреччини. Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московією, Грузією, Іраном. Безупинні війни Польщі змушували її уряд звертатися по допомогу до козаків. На початку літа 1618 р. 20-тисячне козацьке військо виступило в похід на Московію. Козаки дійшли до Москви, допомогли польським військам розпочати її облогу. Унаслідок цього в с. Деуліні було укладено перемир'я, за яким Смоленськ і Чернігово-Сіверська земля відійшли до Польщі. Однак польський уряд після походу скоротив реєстр козаків до 3 тис. осіб, заборонивши їм виходити в Чорне море. Невдоволені козаки в 1620 р. скинули Сагайдачного з гетьманства, а на його місце обрали Яцька Бородавку.

Отже, під час років свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний виявив себе не тільки талановитим полководцем, а і досвідченим дипломатом.

У ході *розгорнутої характеристики з використанням тематичної таблиці «Політична та націо-культурна діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного»* вчитель висвітлює політичну та націо-культурну діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного:

Політична та націо-культурна діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

Політична сфера	Національно-культурна
<ul style="list-style-type: none"> ✓ мав чітку позицію щодо короля, шляхти і магнатів; ✓ боровся за розширення козацького реєстру; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ підтримав поновлення православної ієрархії: за підтримки Єрусалимського патріарха Теофана, який проїздом через Київ у 1620 р., висвятив на митрополита І. Борецького та п'ять єпископів на кафедри в Полоцьку, Луцьку, Володимирі, Перемишлі та Холмі; ✓

Політична сфера	Національно-культурна
<ul style="list-style-type: none"> ✓ намагався легалізувати й офіційно визнати козацьку військову та політичну організацію козацтва; ✓ домігся розширення козацьких прав; ✓ за його вимогою виведено польські війська з України; ✓ добився визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії Запорозької Січі; ✓ залучив Київ в орбіту майбутньої Козацької держави 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ повертав від греко-католиків православній церкві, зокрема, Київську Софію, а також один із фундаторів Братського Київського монастиря на Подолі у Києві. ✓ фундатор козацької церкви св. Василя на садибі нинішнього Флорівського монастиря. ✓ як ктитор Братського монастиря і школи при ньому, майже всі свої кошти заповів братським школам Києва, Львова та Луцька. Так, заповів півтори тисячі золотих червінців школі Львівського братства та «нажите майно віддати «...на науку і на навчання діток християнських при церкві Успіння Пречистої Богородиці, на виховання бакалаврів учених й на вічні літа»
Наслідки гетьманування	
<p>Наполеглива й неухильна політична лінія, яку проводив гетьман у Речі Посполитій, сприяла зміцненню правового та політичного статусу козацтва, розширенню його прав та привілеїв.</p>	<p>Діяльність гетьмана врятувала православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства, забезпечивши її офіційний захист козацтвом та міщанством</p>

*У ході **пояснення** вчитель знайомить учнів із наступним поняттям і пропонує занотувати його значення до **історичного словника**:*

Ліга європейських країн – союз християнських держав, за непокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі.

*Уявлення про відновлення православної ієрархії вчитель формує у ході **розповіді**:*

Коли єрусалимський патріарх у березні 1620 р. покидав кордони Московської держави, назустріч йому виїхали козаки на чолі із самим Сагайдачним. Почесний козацький почет супроводжував Теофана аж до Києва, де той зупинився на Подолі у відведеній спеціально для нього резиденції на території Київського Богоявленського монастиря. Перебування у Києві єрусалимського патріарха сколихнуло церковне і суспільно-політичне життя міста. Адже вперше після Брестського церковного собору 1596 р. з'явилася реальна можливість відновити православну ієрархію (на той час вірність православ'ю продовжував зберігати лише один єпископ львівський Єремія Тисаровський). Депутації від місцевого духовенства, Київського Богоявленського братства, особисто Сагайдачний просили висвятити православних владик. За свідченням Іова Борецького, посвяченого у ті дні на митрополита, Теофану було сказано: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби правелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не залишив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів». Врешті-решт патріарх дав згоду на здійснення акту хіротонії (церковне таїнство зведення на ступінь священства). Від його імені були розіслані грамоти до всіх православних Речі Посполитої із закликом обирати кандидатури, гідні єпископського сану. 15 серпня 1620 р. у Києві остаточно визначили претендентів на єпископські кафедри, і восени розпочалося висвячення. Першим пройшов церковне таїнство хіротонії на Перемишльське єпископство ігумен Київського Межигірського монастиря Ісаєя Копинський. Церемонія призначалася на пізню годину, щоб зайвий раз не привертати увагу польських властей та католицько-уніатських кіл. Місцем її проведення стала Богоявленська церква Києво-Братського монастиря. У неділю 9 жовтня на Київську і Галицьку митрополію був висвячений ігумен Михайлівського монастиря, ректор братської школи Іов Борецький. Православна церква в Україні знову отримала свого вищого духовного зверхника. Минув деякий час, і було поновлено всі основні єпископські кафедри православної єпархії в Україні. У Трахтемирівському монастирі, куди Теофан прибув у

супроводі новопоставлених єпископів і під охороною 3 тис. козаків, очолюваних Сагайдачним, на Володимирську і Берестейську єпископські кафедри єрусалимський патріарх висвятив архімандрита місцевого монастиря Єзекія Курцевича, а в Білій Церкві в єпископський сан було рукопокладено ігумена Черницького (монастиря (поблизу Луцька) Ісакія Борисковича, який отримає Луцьку й Острозьку єпархії. Згодом у м. Животові висвячено на єпископство Холмське і Белзьке Паїсія Іполітовича. Під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Теофана були поновлені також православні єпископії на білоруських землях. Повернення православної церкви її ієрархів було результатом цілеспрямованої політики Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку і співчуття серед широких мас і суспільно-політичних сил в Україні (насамперед козацтва, православного духовенства, учасників братського руху, частини радикально настроєної шляхти).

Завдання учням:

Визначаючи значення гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного можна використати ряд дієслів. Щоб картина була повного, доповніть їх іменниками і прикметниками.

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний:

Завершив ...

Здійснив ...

Переміг...

Упорядкував ...

Відстоював ...

Зміцнив ...

Уславився ...

4. Участь українського козацтва в Хотинській війні.

*У ході **образної розповіді** вчитель розкриває участь українського козацтва в Хотинській війні:* Після розгрому польського війська влітку 1620 р. під Цецорою над Польщею нависла смертельна небезпека. Окрилений успіхом свого полководця Іскандер-паші, турецький султан Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до нової війни з нею. Польща, не маючи

достатньо чисельної армії для боротьби з небезпечним ворогом, вирішила опертися на українське козацтво. Польський сейм проголосував за негайне розширення реєстру до 20 тис. Козаків. У середині червня 1621 р. козацька рада в Сухій Діброві, за участі духовенства, очолюваного митрополитом І. Борецьким, прийняла рішення виступити на допомогу польській армії. 41-тисячне козацьке військо, кероване Бородавкою, здійснило військовий марш-похід через Молдову. Ведучи постійні бої з турками й татарами, козаки зазнали чималих втрат і зупинилися під Могилевом. Мало не потрапивши до турецького полону, до них прорвався поранений Сагайдачний. Його знову обрали гетьманом. За день до початку битви Сагайдачний привів козаків під Хотин. Турецька армія налічувала майже 100 тис. регулярного війська та кількадесят тисяч озброєної челяді (за деякими даними, турків і татар загалом було понад 250 тис.). Чисельність польської армії не перевищувала 35 тис, а козацького війська було майже 40 тис. Перший удар султан спрямував проти козаків, які були стомлені тривалим переходом і ще не встигли спорудити надійний табір. Незважаючи на це, козаки успішно відбивали один за одним штурми турків з 2 до 28 вересня. Один із найуспішніших контрударів Сагайдачний здійснив 3 вересня, знищивши за реляцією коронного гетьмана 20 тис. турків. Змівши рушнично-артилерійським вогнем лави ворогів, які наступали, гетьман на чолі передових загонів Війська Запорозького ввірвався до турецького табору, захопив одного пашу та ще кількох значних персон. Очевидець згадував слова турецького султана: «Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведете». Проте його наказ не був виконаний. 29 вересня 1621 р. султан розпочав перемовини з королем. Завдяки козакам, Річ Посполита відстояла свою незалежність і позбулася на певний час загрози з півдня. Однак уряд Речі Посполитої не виплатив козакам належну плату й окрему грошову винагороду за Хотинську війну, не забезпечив навіть воєнних інвалідів, не вивів коронне військо з Київського воеводства. Мирною угодою з Туреччиною Польща зобов'язалася заборонити козакам здійснювати морські походи.

Завдання учням:

Первісне закріплення за запитаннями:

1. Які причини змусили Річ Посполиту заручитися допомогою запорозьких козаків у новій війні з Османською імперією?
2. Коли Війську Запорозькому під командуванням П. Сагайдачного вдалося нанести найуспішніший контрудар?
3. Охарактеризуйте наслідки мирної угоди між Польщею та Османською імперією 29 вересня 1621 р. для Війська Запорізького.

*Учитель повідомляє про останні місяці життя та смерть гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, за допомогою **прийому комбінованого використання художнього твору:***

Петро Конашевич-Сагайдачний пішов з життя 10 квітня 1622 р. Ховали його на території Братського монастиря. Попрощатися з колишнім гетьманом прийшло дуже багато людей. Змінюючи один одного, 20 учнів Київського колегіуму читали панегірик, складений для цього випадку К. Саковичем «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Звучали слова, що прославляли визначного козацького організатора і полководця, далекоглядного політика і щедрого мецената. Зокрема, «спудей» Матвій Кізимович, який виступав на цій церемонії чотирнадцятим, віддав належне гетьману за безкорисливе пожертвування нажитого багатства на громадське благо. Він нагадав присутнім про підтримку, яку виявив Сагайдачний Київському братству, записавшись до нього разом з усім Військом Запорозьким:

Таж краще голови покласти за отчизну,
Ніж лютим ворогам дістаться в даровизну,
Бо хто за рідний край не хоче помирать,
Із рідним краєм той сам мусить погибать.
Тож Сагайдачний наш волів прийняти рани,
Ніж християнський люд віддати від посани.
Від рани смертної дочасно він сконав,
Та славу мужністю навек завоював....

Як Нестор та Ахілл – у Греції герої,
Як Гектор сміливий прославився у Трої
В Афінах склалася Периклова, хвала,
У Фемістоклові гриміли скрізь діша,
Як Мужність Курція у Римі всі хвалили
І переможного Помпея божествили,
Хай Сагайдачного Ім»я ПОВІК-ВІКІВ,
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали
І гідним Іменем в народах називали

*(Касіян Сакович «Вірші на жалісний погреб шляхетного
рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Переклад М. Риль-
ського)*

Але, як зазначав український історик В. Антонович, місце могили марно шукатиме нині поцінував старожитностей, краєзнавець. Під час перебудови церкви на початку XVIII ст. вона опинилася під будівлею нової стіни храму і зникла з очей нащадків. Поранення на початку Хотинської війни, а також віроломне порушення Польщею договору з козаками підірвали здоров'я гетьмана. 10 квітня 1622 р. П. Сагайдачний помер. Поховано у Братському монастирі, у Києві.

Завдання учням:

Занотуйте дату смерті гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

Як сучасники оцінювали гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного? У чому справедливість такої оцінки?

*Історичне значенні і роль гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного формується у ході **реферативного повідомлення** (заздалегідь за завданням вчителя підготовленого учнем)*

Далекий відгомін тих часів, коли над крутими морськими хвилями й неозорими просторами українських степів із уст козаків однаково голосно лунало ім'я Сагайдачного, відбився в пісні «Ой, на горі да женці жнуть». Немає в ній розповіді про криваві січі, в яких брав участь козацький гетьман, немає оспівування

його легендарної хоробрості. Камертон народної пам'яті доніс слабкий, важко вловимий спомин про носія колись грізного імені. Ось рядки цієї відомої пісні:

На тютюн да люльку, Необачний!	«Ой, на горі да женці жнуть, А попід горою.
«Гей, вернися, Сагайдачний, Візьми свою жінку, Оддай мою люльку, Необачний!»	Попід зеленою Козаки йдуть. А попереду Дорошенко Веде своє військо, Веде запорозьке Хорошенько!
«Мені з жінкою не возиться, А тютюн да люлька Козаку в дорозі Знадобиться!	Посередині пан хорунжий. Під ним кониченько, Під ним вороненький Сильний-дужний!
Гей, хто в лісі, озовися! Да викрешем огню, Да потягнем люльки, Не журися!»	А позаду Сагайдачний, Що проміняв жінку.

Свого часу Михайло Максимович та Борис Грінченко обстоювали версію, що у пісні йдеться не стільки про гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та його полковника Михайла Дорошенка, скільки про гетьмана Петра Дорошенка і кошового отамана Григорія Сагайдачного – історичних діячів другої половини XVII століття.

Осібну позицію в дискусії, яка точилася тоді між дослідниками з цього питання, зайняв Михайло Грушевський. Він виходив з того, що в пісні «Ой, на горі да женці жнуть» справді виступає ім'я Петра Сагайдачного. Проте, вважав він, це лише «голе» ім'я, вирване з реальних історичних обставин й накладене на образ типового запорожця.

Сучасний дослідник П. Сас, аналізуючи різні варіанти пісні дійшов висновку про те, що пісенний варіант, особливо в давньому варіанті, відповідає історичним реаліям другої половини XVII ст. І саме в цей період серед козаків піднялися постаті

Петра Дорошенка, Григорія Сагайдачного і Василя Дрозденка, діяльність яких дала поживу для складання розгляду вальної пісні. Разом з тим, у процесі урєальнення цього пісенного твору використані окремі мотиви, які народна пам'ять фрагментарно зберегла від часів Петра Конашевича – Сагайдачного. Дослідник також зазначає, що у варіанті котрий побутує і нині справді відбувся усереднений відбір типових рис запорожця, який над усе ставив козацьку вольницю.

Образ же самого гетьмана історично відображений у народній пісні «Ой, Хотине, граде давній», у якій йдеться про «Сагайдачного гетьмана».

З масштабом історичної постаті Сагайдачного не міг зрівнятися жоден з його попередників, не кажучи вже про пізніших козацьких провідників аж до Богдана Хмельницького. Справді, мав рацію К. Сакович, коли писав, що слава козацького гетьмана може позмагатися з вічністю.

Завдання учням

Складіть план реферативного повідомлення

IV. Закріплення та повторення вивченого матеріалу на уроці:

Колективна робота у формі *бліц-опитування* учнів:

- ✓ Назвіть головні передумови морських походів?
- ✓ Вкажіть наслідки морських походів до турецько-татарських володінь.
- ✓ Коли козацька флотилія, очолювана гетьманом Сагайдачним, захопила Кафу?
- ✓ Коли відбулася битва під Цецорою та назвіть її історичне значення?
- ✓ Назвіть хронологічні межі Хотинської війни.
- ✓ Якими були зобов'язання Османської імперії та Речі Посполитої за угодою, укладеною після Хотинської війни?
- ✓ Визначте основні підсумки політичної і дипломатичної діяльності П. Сагайдачного

Назвіть дату смерті Петра Конашевича-Сагайдачного.

V. Підведення підсумків уроку:

Узагальнення вчителя

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла не лише успішно відбивати татарсько-турецькі набіги на українські землі, а й здійснювати далекі сухопутні й морські походи до Криму та Османської імперії.

Найвідомішим провідником українського козацтва перших десятиліть XVII ст. став гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Під час Хотинської війни запорозьке козацтво засвідчило свою здатність відігравати роль впливового чинника міжнародного життя.

VI. Подача домашнього завдання.

Підготуйте відповідь на запитання та виконайте завдання:

1. Опрацюйте текст параграфу
2. На контурній карті відмітити морські походи Запорозьких козаків.
3. Підготуйте кросворд на тему: «Участь українського козацтва в Хотинській війні».
4. Чому, на вашу думку, участь запорозьких козаків у Хотинській війні є незаперечно важливою?
5. Охарактеризуйте політичну, військову, дипломатичну діяльність П. Конашевича-Сагайдачного. Які мали наслідки організовані ним морські походи. Якими заходами відзначився гетьман як державний діяч у культурно-духовній сфері?

Методика використання художньої літератури при вивченні теми: «Козацько-селянські повстання у 20–30-х роках XVII ст.» (Історія України. 8 клас.) (цит. за: Коляда І., Юрчишин П. // Історія в школі: К., 2018. – N 7/8. – С. 27-35)

Мета: охарактеризувати етап національно-визвольної боротьби українського народу упродовж 20–30-х рр. XVII ст.

Цільові завдання:

- розкрити передумови та причини розгортання національно-визвольної боротьби українського народу упродовж 20–30-х рр. XVII ст.

- охарактеризувати перебіг козацько - селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст.

- сформувати уявлення про ватажків козацько-селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст.: М. Жмайло, М. Дорошенко, Т. Трясило, І. Сулима, Я. Остряниця, Д. Гуня, П. Павлюк

- проаналізувати «Куруківську угоду» (1625 р.), «Переяславську угоду» (1630 р.), «Пункти заспокоєння православних (руського народу)» (1632 р.), «Ординацію Війська Запорозького реєстрового» (1638 р.)

- пояснити причини поразок, наслідки та історичне значення етапу національно-визвольної боротьби українського народу упродовж 20–30-х рр. XVII ст.

- закріпити уміння аналізувати історичну інформацію та історичні джерела, працювати з історичними поняттями та термінами, складати план-конспект; працювати з історичним атласом та контурною картою, хронологічною та тематичною таблицями;

- виховувати національну самосвідомість, толерантне ставлення до думки іншого, активну громадянську позицію, шанобливого та бережного ставлення до пам'яток історичного минулого

Тип уроку: комбінований

Основні дати та події: 1625 р. – виступ гетьмана М. Жмайла проти польської влади; 1630 р. – повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила); 1635 р. – зруйнування Козацької фортеці І. Сулимою; 1637–1638 рр. – козацьке повстання під проводом П. Бута, Я. Острянина і Д. Гуні; 1638 р. – прийняття «Ординації Війська Запорозького».

Хід уроку

I. Перевірка домашнього завдання по темі: «Церковне життя в Україні у першій половині XVII ст.»

Фронтальне опитування вчитель організовує використовуючи репродуктивну бесіду за запитаннями:

1. Якою була релігійна ситуація в Україні після Берестейської церковної унії 1596 р.?

2. Яку роль у національно – культурному житті України відіграв митрополит Іов Борецький?

3. Яке значення мали церковні реформи митрополита П. Могили

5. У чому полягає роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у національно-культурному житті України першої чверті XVII ст.?

5. У чому спільність та відмінність поглядів І. Борецького, П. Могили на роль церкви та освіти?

6. Розкрийте зміст та наслідки церковних реформ в УГКЦ митрополита Й. Рутського

Індивідуальне опитування вчитель проводить у формі **бліц-опитування**:

Заповніть порівняльну таблицю «Церковні реформи митрополитів П. Могили та Й. Рутського» за схемою:

	Церковні реформи	
	митрополита П. Могили	митрополита Й. Рутського
заходи		
наслідки		
спільне		
відмінне		

При організації **групової роботи** вчитель використовує «метод мікрофон» і пропонує підготувати відповідь на завдання

1. Визначте спільне та відмінне у церковних реформах, проведених у православної та греко-католицькій церквах.

II. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності.
Вступна бесіда вчителя:

Вч.: Упродовж кінця XVI ст. – XVI ст. в Україні формується нова соціальна верства – козацтво. Яку політику проводив польський уряд щодо козацтва?

Уч.: Польський уряд прагнув використати козацтво для вирішення ключових проблем, зокрема захисту рубежів Речі Посполитої від турецько-татарської агресії. Тому 1572 р. козацькою реформою короля Сигізмунда II Августа було запроваджено перший реєстр, за яким козаків приймали на державну службу.

Вч.: Чому польський уряд змінив свою політику щодо козацтва?

Уч.: Польський уряд змінює свою політику щодо козацтва в умовах наростання явища покозачення та розгортання козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст.

Вч.: Пригадайте причини козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст.

Уч.: Причинами, що викликали козацькі повстання у 90-х рр. XVI ст. були національно-релігійні, соціально-економічні та суспільно-політичні протиріччя.

Вч.: Пригадайте події, що стали приводами до козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст.

Уч.: Приводами до козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст. були поземельні конфлікти між К. Косинським та Я. Острозьким, між родиною Наливайка та Калиновським.

Вч.: Отже, на цьому уроці ми з'ясуємо передумови, причини, приводи, результати та наслідки, історичне значення козацько-селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст., визначивши їхнє місце у національно-визвольній боротьбі українського народу.

III. Вивчення нового матеріалу.

План теми уроку:

1. Передумови, причини козацько-селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст.

2. Козацько-селянські повстання:

А. Повстання 1625 р. Гетьман Марко Жмайло.

Б. Козацько-селянське повстання 1630 р. Гетьман Тарас Трясило.

В. Повстання Івана Сулими.

Г. Козацько-селянське повстання 1637–1638-х років.

Ґ. Опришківство.

3. Козацько-селянські повстання: причини поразок, наслідки та історичне значення.

1. Передумови, причини козацько-селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст.

Вчитель використовуючи прийом розгорнутої характеристики та тематичну таблицю охарактеризовує становище українських земель у складі Речі Посполитої у першій чверті XVII ст.: 20–30-х рр. XVII ст. відзначені новим етапом наростання національно- визвольної боротьби українського народу, яка виявилася у новій хвилі козацьком- селянських повстань, передумовами яких були:

по-перше – незадоволення козацтва, становище яких ускладнювалося тим, що після Хотинської війни, польський уряд не виконав своїх обіцянок, не виплатив козакам платню, зменшив козацький реєстр;

по-друге – прагнення польського уряду перетворити козаків, що поповнили ряди «випищиків», т.б. яких не було в реєстрі, на залежних селян. Так, в королівській інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувалось, що козаки «зреклися підданства»: «своєволля бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і із сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уладили собі окрему державу – наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, уся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють»;

по-третє – свавільними діями козаків, які не підкорилися польському уряду, продовжували здійснювати самочинні походи проти Османської імперії, що змушувало султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили. А це у свою чергу ускладнювало геополітичне становище Речі Посполитої, оскільки Польща та Османська імперія підписали перемир'я, а козаки вважали це за образу, яку завдав їм король після Хотинської війни, тому відповідали: «Мир укладав король, а не ми!»;

по-четвертє – козацтво виступало за розширення своїх прав та привілеїв. Послідовники політики гетьмана П. Конашевича - Сагайдачного вважали, що необхідно йти на певні поступки Польщі аби зберегти права й вольності козацтва. У свою чергу рядові козаки вимагали рішучих дій, вважаючи, що поліпшити своє становище можливо лише зі зброєю в руках.

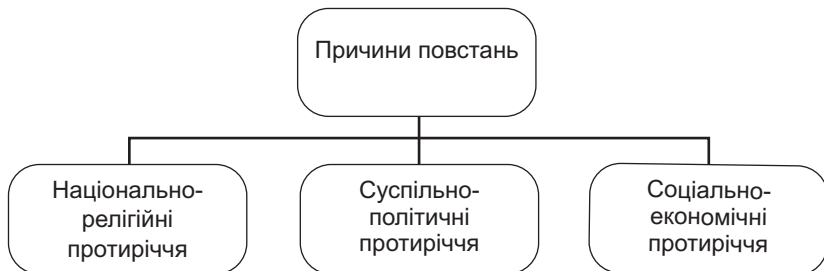
Отже, незадоволення козацтва своїм становищем у Речі Посполитій, політика польського уряду щодо обмеження прав та привілеїв козацтва стали передумовами нового етапу наростання національно- визвольної боротьби українського народу у 20–30- х рр.XVII ст.

Передумови	
1. Незадоволення козацтва своїм становищем;	– не виконано обіцянок; – не виплачено козакам платню;
2. Прагнення польського уряду підпорядкувати своїй владі козацтво	– зменшено реєстр; – «випищиків» перетворити на залежних селян;
3. Свавільні дії козаків, що ускладнювали геополітичне становище Речі Посполитої	– постійна загроза козацьких нападів на володіння султана;
4. Козацтво виступало за розширення своїх прав та привілеїв	– козаки вимагали збільшення реєстру.

Завдання учням:

Занотувати таблицю до конспекту

Причини козацько - селянських повстань 20—30-х рр.. XVII ст., вчитель з'ясовує у ході стислої характеристики і логічно-структурної схеми:

Завдання учням:

Визначити основні причини повстань

Занотувати схема «Причини козацько-селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст.

Завдання учням:

2. Козацько- селянські повстання:

А. Повстання 1625 р. Гетьман Марко Жмайло.

Використовуючи образну розповідь вчитель розкриває перебіг повстання 1625 року під проводом Марка Жмайла: У цей час козацтво, вся Україна перебувала на грані війни з Польщею. Козаки висунули перед польським урядом низку вимог, від яких не збиралися відступатися, але поляки не збиралися їх виконувати. Ну, як король і сейм могли погодитися, скажімо, на скасування унії та поширення по всій Україні православ'я? А ще козаки вимагали узаконити їх, козацьке, судочинство, тобто за певні провини козаків мали судити козацькі суди за козацькими звичаями, а не суди польські. Надзвичайно глибоке політичне підґрунтя мала й вимога про те, щоб з території Київського воєводства було виведено всі польські війська, а їхнє місце посіли гарнізони українських козаків. Напружені відносини між урядом і козаками не могли довго тривати. Король наказав головнокомандуючому польськими військами Станіславу Конєцпольському пройти з вогнем та мечем по українських землях і примусити козаків підкорятися польським законам. Як у будь-якого з військових, у Конєцпольського був сильний аргумент – близько 30 тисяч солдатів. У 1625 р. польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конєцпольським вирушило на приборкання козаків. 11 жовтня 1625 р. Конєцпольський підійшов до Канева, де стояла козацька залага з 3 тис. вояків. Козаки вислали посланців, які пообіцяли польному гетьманові піти на переговори, але після приходу з Січі Жмайла зі старшиною. Тим часом козаки непомітно залишили Канів і почали відступ табором у напрямку Черкас, де стояло ще 2 тис. їхніх товаришів. Конєцпольський спробував розбити ворога по частинах, виславши проти козаків, що відступали, кінний авангард, який пошарпав їх, хоч і не зміг розбити. Окремі козацькі загони, уникаючи великих боїв, відступали на Низ, звідки їм на допомогу йшли основні сили Марка Жмайла. Досить своєрідна війна, в якій бої чергувалися з переговорами, веденими здебільшого з метою виграти час, тривала до підходу в урочище Таборище на березі річки Цибульник головних сил козаків і

коронного війська. Фактично козаки отримали шанс узяти ініціативу в свої руки, домігшись гідного миру через переговори в результаті військової перемоги. Сторони знову спробували домовитись, але вимоги Конецпольського були надто важкими для козаків. Тому на вимоги поляків Жмайло і його полковники обережно відмовили. Конецпольський і польські воєначальники сприйняли це як привід до початку «справжньої» війни. 19 жовтня Конецпольський наказав готуватися до штурму козацького табору, для чого жовніри почали готувати батареї важких гармат, в'язати спеціальні облогові коші (тури), фашины та будувати «гуляй-городи». Ці приготування вплинули на козаків: вони зробили кілька вилазок, аби захопити ворожі гармати, проте успіху не мали. Жмайло як досвідчений полководець зрозумів, що немає сенсу чекати на повторення Солониці – він пішов на пролив на південь, що може свідчити про усвідомлення ним неможливості розгрому коронного війська у відкритому бою. Козаки розклали багаття в таборі, удавши, що їхнє військо все ще тут, і непомітно вислизнули з нього. Розуміючи неминучість переслідування, Жмайло залишив на шляху відступу цілих три загони, які мали затримати кінноту Конецпольського, обравши для засідок густі зарослі лоз та береги річок і Курукового озера. Всі три загони загинули, але добре знекровили ворожу кінноту, яка була змушена надовго затриматись. Зрештою подолати козацькі ар'єргарди змогла лише наймана німецька піхота. Тим часом поблизу Курукового озера посеред решток давніх укріплень Жмайло зміцнював новий табір. Удень 21 жовтня на горизонті з'явилась втомлена від переходів і боїв кіннота Конецпольського, яка спробувала прорвати козацький табір. Запорожці вогнем з гармат і рушниць відбили атаку коронної кавалерії та загонів українських князів, завдавши супротивникам значних втрат. Друга атака того ж дня була проведена вже після прибуття Конецпольського з піхотою й артилерією – але ні артобстріл, ні участь у бою самого польського головнокомандувача не допомогли прорвати табір козаків Жмайла. Невідомо, чи бій ущух сам, чи козаки дійсно попросили миру. Головне, що кампанія так і не дійшла до своєї логічної військової розв'язки. Обидві сторони зазнали великих

людських втрат. Обом сторонам було що втрачати: козаки боялись повторення нової Солониці, Конецпольський – підходу до Жмайла запорозьких підкріплень. Зрештою, справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків. Помірковані запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками. Польські комісари й козацька старшина підписали так звану Куруківську угоду.

Завдання учням:

Скласти план розповіді

*Уявлення про гетьмана Марка Жмайла вчитель формує використовуючи **історико-біографічний портрет**:*

Марко Жмайло-Кульчицький (рр. н. і см. невід.) – гетьман реєстрового козацтва (1625), керівник селянсько-козацького повстання 1625 року. За одним із джерел рід Жмайло походить з с. Кульчиці (тепер село в Самбірському районі, Львівської області). За деякими даними цей рід пустив коріння і на Наддніпрянщині, адже в козацькому реєстрі 1649 р. в Корсуньському полку (Сотня Вергуненкова) згаданий Іван Жмайло (син гетьмана?). Відомо, що до обрання гетьманом Жмайло брав участь у Хотинській битві (1621). У листопаді 1625, скинутий з гетьманства поміркованою частиною козацької старшини, яка через складні обставини, здобувши перемогу над 35-тисячним військом Речі Посполитої неподалік Куруківського озера (сучасне передмістя Кременчука) була змушена піти на перемир'я з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Гетьманом обрали Михайла Дорошенка, який уклав з командуванням Речі Посполитої Куруківський договір 1625. Подальша ж доля Жмайла невідома.

Завдання учням:

Занотувати основні дати життя

*Уявлення про гетьмана Михайла Дорошенка вчитель формує використовуючи **історико-біографічний портрет**: М. Дорошенко, дід майбутнього гетьмана Петра-Дорошенка, за гетьмана П. Сагайдачного служив хорунжим. Разом з П. Сагайдачним він бував у далеких походах, зокрема брав участь у Хотинській битві 1621 р. Це був розумний та відважний воїн. Після героїчної*

смерті П. Сагайдачного за короткий час гетьманську булаву тримали Д. Барабаш, О. Голуб. Нарешті булава знайшла свого гідного володаря – Михайла Дорошенка. Гетьманування М. Дорошенка припало на складний період. Шляхетська Польща посилила наступ на український народ, православну церкву, на права Війська Запорозького. З півдня тиснули осмілілі після смерті П. Сагайдачного турки й татари. Саме М. Дорошенкові довелося після розгрому повстання під проводом М. Жмайла підписувати Куруківську угоду з поляками (1625). Він належав до поміркованої течії козацтва, котра вважала, що йти на конфлікт з польською владою не потрібно. М. Дорошенко реорганізував реєстрове козацтво, утворивши 6 полків за територіальним принципом. У 1626 р. він розбив велику кримську орду, котра прорвалася аж до Білої Церкви. У 1628 р. склалися сприятливі умови для морського походу на турецькі володіння. Оттоманська Порта в цей час зайнята була приборканням свого васала – Кримського ханства, хан якого Шагін-Гірей почав боротьбу за незалежність. М. Дорошенко на чолі 4-тисячного козацького війська на швидкохідних чайках дістався до прибережних турецьких фортець. Козаки звільнили багато українських невільників, захопили зброю і попливли назад. Великий галерний флот турків побоявся вступати в бій і відступив. Незабаром 150 запорозьких чайок з'явилися під мурами Стамбула. З боєм увірвалися козаки до турецької столиці, узяли великі трофеї і майже безперешкодно повернулися додому. Через деякий час туди ж було здійснено й третій похід. Військові сили Османської імперії були приборкані. Походи М. Дорошенка наводили жах на турків і принесли йому славу по всій Україні. Така героїчні вчинки гетьмана проявились в народній творчості, а саме в пісні *«Ой на горі да жєнці жнуть»*

Ой на горі да жєнці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке

Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку

На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,

А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Давикрешем огню,
Дапотянем люльки,
Не журися!»

Ще в 1624 р. між Військом Запорозьким та кримським ханом Магмет-Гіреєм і калгою Шагін-Гіреєм було укладено угоду про спільні дії проти ставленика турецького султана в Криму Джанібек-Гірея. Очолювані М. Дорошенком козаки у 1628 р. прийшли в Крим і, об'єднавшись з військами Шагін-Гірея, завдали серйозного удару ворогові. Уже була й близькою перемога. Та тількино в бою загинув Шагін-Гірей, його воїни § Щ перейшли до Джанібек-Гірея і стали вбивати козаків. У цьому бою загинув славний гетьман М. Дорошенко. А козакам удалося з боями пройти весь Крим і повернутися на Січ.

Завдання учням:

Занотувати основні дати життя

Використовуючи прийом доведення вчитель розкриває зміст Куруківської угоди:

Куруківська угода 1625 р. між козаками та польським урядом задовольняла інтереси лише заможного козацтва. Так, згідно з нею, козацький реєстр налічував 6 тис. чоловік, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів, а таких було майже 40 тис. Старшині та реєстровцям визначалася платня з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король. Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»); було створено 6 козацьких полків – Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський.

Отже, результатом повстання стала Куруківська угода, яка задовольняла інтереси лише заможного козацтва, не розв'язавши основні суперечності між козацтвом і польським урядом, що неминуче мало привести до нового конфлікту.

Завдання учням:

✓ На контурній карті показати основні райони охоплення повстання.

✓ Проаналізувати та пояснити основні положення Куруківської угоди

✓ Скласти схему «Умови Куруківської угоди»

Б. Козацько-селянське повстання 1630 р.

Гетьман Тарас Трясила.

Перебіг повстанням 1630 року під проводом Т. Трясила вчитель висвітлює у ході міркування: У 20–30-ті роки XVII ст. національно-визвольний рух перемістився на Лівобережну Україну. У чому це виявилось? Суперечності між реєстровими козаками й запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. Так, у 1629 р. запорожці обрали гетьманом досвідченого й відомого успішними морськими походами Тараса Федоровича (Трясила). А вже 1630 р. він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися й реєстрові козаки. На Лівобережжі також почали завершуватися термін пільг, наданих слобожанам, після чого власники примушували їх відбувати панщину. Тому слобожани, тікаючи від панщини, поповнювали ряди запорозьких козаків, а під час повстань ставали їх учасниками. Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся й Запорожжя. Повстанці напали на маєтки шляхти, вбивали власників, управителів, орендарів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. У великому бою 15 травня 1630 р., названому пізніше «Тарасовою ніччю», козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конецпольського, який змушений був піти на переговори.

Отже, результатом козацько - селянського повстання стало поразка польських військ та укладання Переяславської угоди, за якою козацький реєстр збільшено до 8 тис. чол. Але суперечності між реєстровцями і запорожцями та польською владою не вщухали, що згодом переросте в нове повстання.

Завдання учням:

Первісне закріплення:

Занотувати дату повстання

На контурних картах показати територію, що охопило повстання та основні битви

Яка угода була підписна після перемоги козаків у битві під Переяславом ?

Який результат повстання під проводом Трясила?

Уявлення про ключову подію повстання «Тарасову ніч» вчитель формує у ході сюжетної розповіді з використанням ілюстрації народної картини:

15 травня 1630 р., коли поляки святкували Свято Тіла і Крові Христових, козаки таємно вислали частину піхоти навколо польського стану та зненацька вдарили с обох боків. Ось як ці події у своїй поемі «Тарасова ніч» описав **Т. Шевченко**:

«... Зібрав Тарас козаченьків –
Поради прохати:
«Отамани товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи –
Наше безголов'я».
«Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду, –
Козак ляха знайде».
Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки –

Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.
Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі, –
Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала...»

6 листопада 1838, С.-Петербурґ

Отже, завдяки героїчній вилазці козаків вдалось завдати значних втрат добреозброєній польсько-шляхетській армії. Було знищено так звану золоту роту, яка складалася з родовитих шляхтичів.

Завдання учням:

Якими засобами Т.Шевченко описав лицарську мужність козаків, масштабність їхньої перемоги?

*Уявлення про гетьмана Михайла Дорошенка вчитель формує використовуючи **історико-біографічний портрет**: Тарас Трясило – козацький отаман кримськотатарського походження. Один із командирів козацьких найманців у Тридцятирічній війні. Реформував козацьке військо, посиливши роль кавалерії. Кошовий отаман Війська Запорозького нереєстрового (1629), організатор походу на Крим (1629), учасник Смоленської війни 1632–1634, керівник антиурядового козацько-селянського повстання 1630 року. Січове ім'я – Тарас Трясило, татарське ім'я – Хасан або Усан. Вперше згадується у документах королівського суду 1617 року під іменем татарина з Криму Усаном або Хасаном. Під час московської кампанії 1618 року прийняв хрещення й ім'я Тарас Федорович. Швидко завоював авторитет козацтва, про що повідомляв Папський нунцій 1620 року: «5000 козаків прийшли з Чорного моря, перейшовши кордон Угорщини, і вступили на службу до імператора на чолі з відомим капітаном Гасаном Тарасом». Під час тридцятирічної Війни командував загонами козаків-найманців на австро-угорській службі. Відзначився багатьма злочинами проти протестантських мешканців Словаччини та Угорщини. За його ініціативи в козацьких військах з'явилася козацька кавалерія, яка разом з пішими військами починає відігравати важливу роль. Змінилася навіть офіційна назва війська Трясила, яке звалось «козацька кавалерія і інфантерія». 1630 р. очолив повстання, яке завершилося укладанням угоди в Переяславі. Незадоволений угодою, Федорович, позбавлений гетьманства, відійшов з незадоволеними козаками на Запорізьку Січ, де робив спроби підняти нове повстання. Брав участь найманцем у Тридцятирічній війні (військо Габсбурзької Імперії), московсько-*

польській війні 1632–1634, що велась за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. На козацькій раді в Каневі взимку 1634–1635 рр. Федорович закликав до повстання проти шляхетської Речі Посполитої. Потім із частиною козаків пішов за Дон. У 1635 р. вів переговори з московським урядом про переселення 700 козаків на Слобідську Україну. Навесні 1636 р. після повернення із Дону Федорович їздив до Москви з проханням про перехід частини українського козацтва на службу до Московської держави. Але його пропозицію було відхилено, бо московський уряд не бажав загострювати відносини з Річчю Посполитою після невдалої московсько-польської війни 1632–1634 рр. У козацьких літописах говориться, що Федорович помер через дев'ять років після повстання, отже 1639 р. Є перекази, що він помер у Корсуні, де був похований на Богуславському цвинтарі.

Завдання учням:

Занотувати основні дати життя

У ході пояснення вчитель розкриває зміст державно-політичний акту «Пункти заспокоєння православних» та обставини його прийняття: «Пункти заспокоєння православних» – це державно-політичний акт, виданий королем Владиславом IV Вазою і затверджений сеймом у січні 1633, що узаконював існування православної церкви в Україні. Його прийняття було обумовлене тим, що у 1632 р. помер король Сигізмунд III, а козаки спробували домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирався новий король, хоча їх туди не допустили. Вони вимагали скасування реєстру, щоб урівняти всіх козаків, повернути права й майно православної церкви. На сеймі православних підтримав литовський магнат Криштоф Радзивілл. Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступки. Так, православна церква відновила права на відправлення богослужіння за своїм обрядом, володіння церквами й монастирями, друкарнями, школами, існування братств і обрання свого митрополита. Ці поступки короля були зумовлені як наданою колись козаками допомогою королевичу Владиславу в його боротьбі за престол московського царя, так і необхідністю

не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо польські магнати і шляхта перешкоджали їхній реалізації.

Завдання учням:

Визначити зміст поняття

«Пункти заспокоєння православних» – це

В. Повстання Івана Сулими

Уявлення про гетьмана Івана Сулиму вчитель формує використовуючи історико-психологічний портрет: Іван Михайлович Суліма (? – 12 грудня 1635), гетьман нереєстрових запорозьких козаків (1628–1629, 1630–1635) дрібний шляхтич герба Сулима. Народився в с. Рогощах (нині Чернігівського району Чернігівської області). Його син Федір був полковником Переяславським, а син останнього Іван – генеральним хорунжим. Рід Сулима занесено в родову книгу Полтавської губернії. Олександр Лазаревський стверджував, що рід простежується від Київської Русі. Якийсь час служив помічником урядника баришівських та бориспільських володінь Софії Данилович з Жолкевських. Можливо, через конфлікт з магнатами подався на Запорожжя. У свої перші морські походи Іван Суліма ходив з Самійлом Кішкою ще достатньо молодим козаком, проходив у нього морську школу. Особливо вабило його море, морські походи. Досить швидко талановитий козак вибився в чільні старшини, став на один рівень мало не з Петром Сагайдачним. Як би склалася козацька доля Сулими далі, можна лише гадати, бо в одному з походів у бою з османською ескадрою, деє близько 1605 року, у чайку Сулими вцілили османські гармати. Звичайно, молодий і здоровий козак, опинившись з побратимами у воді, топиться так запросто не збирався. Але нічого вдіяти проти османів вони не змогли. Османські моряки повитягали козаків з води і тут же прикували до весел своєї військової галери. Невольа галерного бранця продовжувалася для Сулими довгих 15 років. Перед його очима постійно стояв приклад визволення з 26-річної неволі-каторги Самійла Кішки, тож Суліма духу не втрачав і затявся вирватися на волю

при першому зручному випадку. Такий випадок трапився йому лише через 15 років. В той час османській флот воював з Венецією, тож Сулима з галерою був на війні. За однією з найпоширеніших версій, Іванові Сулимі якимось дивом вдалося звільнитися з кайданів та звільнити від пут своїх побратимів по неволі. Звільнившись посеред ночі, колишнім бранцям вдалося захопити бойову галеру разом з її екіпажем в 300 чоловік яничарів. Сулима, прикувавши яничарів до весел, наказав гребти до берегів Італії. Уміло уникнувши бою як з османським, так і з італійськими кораблями, Сулима пришвартувався в Римі. У «вічному місті» обідраний, напівголий екіпаж Сулими справив надзвичайне враження, а коли досі не бачені моряки невідомо якого флоту вишикували на пристані ще й 300 відбірних яничарів, закутих у кайдани, то й зовсім викликали сенсацію. Подивитися на це видовище збіглося мало не все місто. Чутка про надзвичайну подію дійшла і до Папи Римського Павла V Боргеза, який побажав особисто подивитися на відважного командира незвичайної галери, що Божою ласкою вирвалася з бусурманської неволі. За визначні походи в Крим і Османську імперію проти татар і османів, одержав від папи Павла V золоту медаль з папським портретом. Повернувся в Україну Сулима з європейською славою, яку вимушені були визнавати і при королівському дворі в Речі Посполитій. Окрім Сулими, ніхто з полководців Речі Посполитої не удостоювався найвищої в Європі папської золотої медалі, навіть коронний гетьман. Прибувши на Січ, Іван Сулима організовує численні морські походи в Чорне море. Восени 1628 року Сулима обирається гетьманом реєстрових козаків. Гетьманував недовго, всього близько року, бо у травні наступного 1629 року виступає вже як управитель маєтку коронного гетьмана Станіслава Жолкевського у Переяславі. У 1632 році гетьман Сулима провів свій знаменитий похід в Азовське море, де взяв штурмом османську фортецю Азов у гирлі Дону. Нікому з українських флотоводців до нього не вдавалося взяти Азова. Спроба пробитися до Азова гетьмана Семена Скалозуба закінчилася поразкою і його загибеллю. Іван Сулима подолав усі перешкоди і

провів успішну атаку цієї далекої від Січі османської фортеці. Українські козаки знищили порт і всі портові споруди, а османський гарнізон загнали до фортеці. Сулима добре знав, що місто Азов для Османської імперії було головним портом, який забезпечував османську столицю в першу чергу продовольством. Тож, вивівши його з дії, Сулима завдав відчутного удару Стамбулу. Звісно, що бойовий рейд козацького флоту в Азовське море і штурм Азова надзвичайно вразили правителів Стамбула, Варшави і Москви. Всім стало ясно, що Січ висунула нового неординарного полководця, який не поступиться інтересами свого народу. Розлючений падінням Азова султан, допускаючи, що Сулима на зворотному шляху ще добре пошарпає Крим, послав в Очаків могутню ескадру із 20 важких галер. Але це козацького флотоводця не спинило. Нічною атакою Сулима прорвав виставлену османами оборону, потопивши п'ять галер, з десятків вивів з ладу. Причому в ході цього бою козаки втратили лише три чайки з трофеями.

За руйнацію фортеці Кодак 1635 року було страчено на центральній площі у Варшаві: відрубано голови, потім чвертовано, частини тіл були розвішені на міських мурах Варшави. За свідченнями московита-посла у Речі Посполитій Василя Родковського, одного із засуджених врятував коронний канцлер Якуб Задзік.

Завдання учням:

Занотувати основні дати життя

Уявлення про французького інженера де Боплана вчитель формує використовуючи історико-біографічний портрет: Гійом Левассер де Боплан родом з північної провінції Франції – Нормандії. Левассери склали досить поширену у Франції родину, що розділилася на багато гілок, кожна з яких носила особливу назву, згідно з назвою зайнятого нею маєтку. Один з Левассерів, ймовірно, батько Гійома, придбав від дворян Вінефей (Vinefay) маєток Боплан (Beauplan), чим і поклав початок утворенню нової дворянської лінії Левассер де Боплан (Lefasseur de Beauplan). Час народження Гійома з точністю не відомий. Приблизно

відомо що він народився наприкінці XVI ст., у м. Руані або ж поблизу нього в родині гугенотів. Записавшись у молодості на військову службу, Гійом незабаром отримав довіру всесильного на той час маршала д'Анкра, який в 1616 році призначив його комендантом фортеці Пон-д'Арш у Нормандії. Відомостей про подальший хід військової служби Боплана у французьких військах не збереглося. Наприкінці 20-х – початку 30-х років XVII століття де Боплан був запрошений польським королем Сигізмундом III Вазою на службу до Речі Посполитої як старший капітан артилерії і військовий інженер. Протягом 16 або 17 років він мандрував Україною, зводячи та вибираючи необхідні місця для зведення фортець і різного роду перешкод для затримання ворога. Особливо багато попрацював Боплан над зведенням укріплень в прикордонній із степом смузі дніпровського правобережжя, що прикривала собою з півдня володіння Речі Посполитої. Підшукуючи зручні для укріплень місця, Боплан чудово ознайомився з топографією, етнографією, побутом, розташуванням України та найближчих до неї місцевостей. Невдовзі він склав про це цікаві замітки. Крім того, за дорученням польського короля Владислава IV і коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, Боплан складав докладну мапу України. Повернувшись додому, у 1650–1651 роках мав посаду «sergeant major» у місті Д'єп. У 1652 році повернувся до Руану, де проживав до кінця своїх днів.

Завдання учням

Скласти план-портрет

*Використовуючи прийом **аналітичного опису** вчитель формує уявлення про фортецю Кодак та обставини її будівництва:*

Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя й приборкати козаків, коронний гетьман С. Конєцпольський пропонував урядові збудувати на Дніпрі біля гирла р. Самари фортецю. У ній передбачалося утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися із Запорожжя. Спорудженням фортеці Кодак керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував на польській службі. Місце для спорудження замку інженер де

Боплан вибрав дуже зручне – на правому високому березі Дніпра, де річка згортає на південний захід і сильно звужується. Таким чином, проплисти непоміченим зі стін фортеці повз неї було практично неможливо. Також радіус огляду із замкових веж дозволяв контролювати гирло річки Самари, де в довколишніх лісах козаки брали дерево для своїх чайок. Кодак належав до так званої старонідерландської системи фортець. Він представляв собою правильний чотирикутник з виступаючими бастионами. На той час це був невеликий земляний форт, оточений ровом і валом із двома напівбастионами з півдня. Здавалося, вона була незборимою: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них – дубова засіка з вікнами й бійницями для гармат та рушниць. Брама в Кодаку була міцна, кована залізом, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу й півдня фортецю захищали Дніпрові кручі, з півночі – глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення. Матеріалом для побудови були земля та дерево. Рови прикривались частоколом. На валах були встановлені гармати, які прострілювали Дніпро, що у цьому місці звужується. З двох сторін (південної та східної) підходи до стін Кодака прикривали стрімкі скелі, що спускалися прямо до дніпровської води. З півночі простягався величезний природний яр, і тільки західний напрямок залишався придатним для штурму, але там де Боплан розпорядився викопати глибокі рови і насипати високі земляні вали, укріплені дерев'яними засіками. Через глибокий пристінний рів був перекинутий єдиний міст, що з'єднував ворота замку з навколишнім світом. У липні 1635 р. фортецю було збудовано. На побудову сейм асигнував 100 тисяч польських злотих. Залога фортеці складалася з 200 німецьких найманців-драгунів на чолі з французьким офіцером Жаном Маріоном. Запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. В околицях фортеці заборонялося рибалити та полювати. Існує переказ, нібито С. Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниці настав кінець. Тоді ж присутній на оглядинах сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?» – запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане, –

відповів Хмельницький, – що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона може й зруйнувати».

Отже, будівництво польської фортеці Кодак мало такі наслідки. Зведення фортеці. сильно нашкодило запорізьким козакам: стало неможливим річкове сполучення з Січчю, адже саме по Дніпру запорожці отримували з України велику частину необхідних їм товарів; польські патрулі регулярно затримували тих, хто йшов на Січ або повертався назад; крім того, було введено повну заборону на рибальство і полювання в околицях Кодака, найманці ловили порушників і приганяли їх у фортецю для ведення земляних робіт; запорожці не могли добувати такий рідкісний в степу ліс для будівельних потреб; і головне, на Січі з кожним днем все сильніше відчувався дефіцит продовольства, особливо хліба, що доставлявся з України. Блокада, влаштована запорожцям гарнізоном польської фортеці, могла в найближчій перспективі загрожувати справжнісіньким голодом серед низових козаків

Завдання учням:

Показати на контурній карті розташування фортеці

Розкриваючи хід та результати повстання І. Сулими, вчитель використовує сюжетну розповідь: 1635 р. з морського походу повернувся кошовий отаман І. Сулима. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. Козаки вирішують знищити фортецю Кодак. Ось як ці події описано у **оповіданні А.Кащенко «Над Кодацьким порогом»:** «Сулима, лишивши козаків у діброві, сам із курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої Могили він дуже добре розглянув башти й вали Кодака й зрозумів, що зі степу неможливо наблизитися непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого – попід скелями Дніпра. Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на кожну півсотню одна драбина. Рушили до фортеці. У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона. Ніч. Усі спали. Тільки вартові перегукувалися. З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб переймати

втікачів. За сигналом (пугували сичі) у рівчаки полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки». І хоча фортецю було зруйновано, гарнізон перебито, повстання під проводом Івана Сулими зазнало поразки, через зраду старшин. Поляки відбудували її в 1639 р., а гарнізон збільшили втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю візьмуть козаки Б. Хмельницького. Залишки фортеці в селі Старі Кодаки неподалік від аеропорту м. Дніпропетровська збереглися до наших днів. Узяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке тривало недовго. Унаслідок зради реєстровців І. Сулиму та його прихильників схопили й відправили до Варшави. Там їх стратили.

Завдання учням:

У чому виявився талант І. Сулими як полководця?

*Формуючи уявлення учнів про масштаб і значення повстання І. Сулими вчитель організовує **самостійну роботу** з джерелом*

«Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, –
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю
Ще прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.

Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обізвавсь Павлюк-хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту людську перепону

Дата	Подія	Зміст	Результат
6 (16 грудня) 1637 р.	Битва під с. Кумейки	На світанку 6 (16 грудня) повсталі на чолі з Павлом Павлюком та Карпом Скиданом, вишикувавши 6 лав, розгорнули наступ на позиції польсько-шляхетського війська. Але біля ворожого табору вони натрапили на непрохідне болото. Коли за наказом Павлюка повстанське військо відступило і опинилось на рівному місці, на нього зненацька напала польська кіннота. Повсталі встигли нашвидку оточити себе возами в 6 рядів, однак їм не вистачило часу збудувати укріплений табір. Тричі вони відбивали штурми польської кінноти. Тільки за 4-м разом одному з польських загонів удалося вдертися у повстанський табір, підпалити вози з сіном і порохом. Увечері Павлюк і Скидан з невеликими силами відступили з табору на Чигирин, щоб зібрати підкріплення. Керівництво повстанським військом очолив Дмитро Гуня. Бій точився до пізньої ночі. На світанку Гуня вивів повстанців з оточення і відступив до Боровиці, де з'єднався з загonom Павлюка.	Поразка козаків
10 (20 грудня) 1637 року	Битва під Боровицею (біля Чигирини)	Польсько-шляхетське військо підійшло до Боровиці. Не маючи надії зломити опір повстанців силою зброї, Миколай Потоцький-«ведмежа лаба» запропонував переговори. Павлюк та кілька інших ватажків, які вели перемовини з представником короля православним шляхтичем А. Киселем, повірили запевненням останнього, що король помилує їх у випадку добровільної здачі. Зимовий сейм 1638 року зневажив обіцянку короля та А. Киселя – ватажки були страчені (голови відрубали, потім наштрикнули на кілки) у Варшаві	

Дата	Подія	Зміст	Результат
Квітень – травень, 1638 р.	Битва під Говтвою	<p>Наприкінці березня 1638 року кілька загонів повсталих запорожців, очолюваних Яковом Острянином, Дмитром Гунею і Карпом Скиданом, вийшли із Січі й рушили на Київщину та Полтавщину. Повстанці рушили від м. Кременчук вгору по р. Псел (притока Дніпра) на містечка Омельник (нині село Кременчуцького району Полтавської області) і Говтва. Отаборившись тут у перших числах квітня (старий стиль), козаки обнесли містечко і замок валом; насипали ще один вал між річками; на могилі, що стояла перед валом, спорудили шанець. Командувач коронним військом С.Потоцький підійшов під Говтву в 20-х числах квітня (ст. ст.), 5 травня (25 квітня) він здійснив невдалу спробу штурму: звівши земляний вал навпроти окопів повстанців, німецька наймана піхота та реєстрові козаки спробували оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але були зупинені артилерійським вогнем. У цей час кількатисячний загін запорожців зайшов у тил польського війська та влаштував засіки, щоб позбавити маневреності ворожу кінноту. Коли ранком наступного дня штурм поновився, козаки вдарили з однієї із засік на німецьку найману піхоту і, оскільки польська кіннота не змогла вчасно підтримати її, а в німців до вечора скінчилися набої, винищили їх майже повністю. З іншої засіки козаки вдарили на коронне військо, що розпочало наступ на козацькі шанці. Ситуація для С. Потоцького склалася безвихідна, і він відступив від Говтви аж під Лубни (його втрати, за деякими підрахунками, склали понад 3,5 тис. вояків).</p>	Перемога козаків

Дата	Подія	Зміст	Результат
Травень, 1638 р.	Битва під Лубнами	Після невдалих для повстанських загонів сутичок з поляками під містом Лубнами та на річці Сліпоріді основні сили повстанців, з якими були їхні сім'ї, відступили до Жовнина (нині с. Жовнине Чорнобаївського району Черкаської області), де почали будувати табір.	Поразка козаків
3 (13) – 4 (14) червня 1638 р.	Битва під Жовнином	Позиції, зайняті Острянином під Жовнином, поблизу впадіння Сули в Дніпро, були невігідні. На світанку 3 (13) червня, діждавшись підходу інших частин, коронне військо Станіслава «Ревери» Потоцького та загони князя Яреми Вишневецького почали штурм повстанських позицій переважаючими силами і прорвали у кількох місцях оборону, захопивши 8 гармат і багато пороху. Частина козаків полишила табір. Повстанці під керівництвом Кудри і Пешти замкнули табір і, оточивши польські кінні короги, яким удалося до нього прорватися, приступили до їх знищення. Однак Вишневецький почав штурмувати козацький табір, і лише на третій раз зміг, прорвавши табір, дати змогу своїм вийти з пастки. Ніч перервала битву. Обидві сторони зазнали значних втрат. Козаки зайняли виступ на березі Сули. Стомлене військо всю ніч працювало над його укріпленням. З тієї сторони, де не було ріки, було насипано вал. Поляки навпроти козацького валу насипали свій вал, під самим козацьким табором спорудили свої	

Дата	Подія	Зміст	Результат
3 (13) – 4 (14) червня 1638 р.	Битва під Жовнином	шанці, а наступного дня 4(14 червня) розпочали обстріл козацького табору. Але Станіслав Потоцький не зламав опір повстанців. На допомогу коронному військові під Жовнин вирушив з кіннотою польний гетьман Миколай Потоцький. 10 червня стало відомо про наближення ворожого підкріплення. Повстанці спочатку розпочали переговори про капітуляцію, але дізнавшись про наближення з-за Дніпра загону Скидана, перервали переговори. Скидану не вдалося прорватися до оточених. У битві він був розбитий і повернувся до Чигирина.	Поражка козаків
12 (22 червня) – 29 липня (8 серпня) 1638 р.	Облога на Старці	В умовах безупинних приступів поляків в ніч з 11 на 12 червня (або з 21 на 22-ге) козаки Гуні спорудили міст через Сулу і перейшли на два кілометри вниз, туди, де Сула впадає у Дніпро, і в урочищі Старець, над старим Дніпровим річищем, зайняли сильні позиції і там ще майже два місяці тримали оборону. ут його 12 червня наздогнала кіннота Миколи Потоцького. Повстанцям довелося укріпляти табір уже під вогнем противника. Вночі до Старця підійшли частини Станіслава Потоцького і Яреми Вишневецького. Захищеність табору була така сильна, що польській кінноті тут не було що робити. Повстанці	Поражка козаків

Дата	Подія	Зміст	Результат
		<p>мали вдосталь деревини, води і паші для коней. Кілька днів пройшло у взаємних вилазках і боях. Після переговорів, які тягнулися біля двох тижнів, в останній день червня Потоцький відновив обстріл і дрібні напади. Потім переговори відновилися. Польське військо потерпало від нестачі продовольства, хвороб. Потоцький удавався до всіляких засобів, щоб змусити повстанців капітулювати. Намагався перервати довіз припасів козакам з правого берега, розсилав загони по околицях і нищив села, наказав поставити високий редут з дубових паль, набитий землею і, поставивши на ньому гармати, протягом десяти днів обстрілював середину козацького табору день і ніч, чинив дрібні напади, щоб змусити козаків розстріляти всі свої запаси пороху. Та козаки скаржились і нарікали, але не піддавались. На атаки вони відповідали сміливими вилазками. Під час однієї з них поляки відкрили гарматний вогонь по знаках, які несли при гетьманові, і куля влучила в бунчужного. Тоді Гуня підхопив бунчук і сам поніс його. 4 серпня Потоцький здійснив великий штурм козацького табору. Стався великий бій. На допомогу обложеним надійшов 2-тисячний загін Філоненка з обозом. Рухаючись човнами по Дніпру, йому</p>	

Дата	Подія	Зміст	Результат
		<p>назустріч вийшли реєстровці і полк С. Лаща і з засідки відкрили гарматний і рушничний вогонь, від чого загін Філоненка мав великі втрати, але все ж, хоч і з великими втратами, Дніпровими протоками, під охороною боліт і островів опівночі підійшов під козацький табір. Козаки Гуні, щоб відвернути увагу поляків, вчинили вилазку. Одночасно інша їх частина вийшла назустріч Філоненку, щоб захистити транспорт. І все ж Філоненко зміг прорватися до табору лише з кількома сотнями і невеликою частиною обозу. Ця невдача зневірила повстанців, і вони пішли на укладення угоди. Угода була укладена 29 липня. М. Потоцький, за словами біскупа Пясецького, особисто запевняв повстанців, що на найближчому сеймі їм повернуть давні вольності. Повстанцям обіцялась особиста недоторканість. Коли ж вони почали невеликими групами розходитись по домівках, жовнірські загони їх винищували.</p>	

Отже, зазнавши поразки у ході повстання 1637–1638 рр. козаки, очолені Д. Гунею, визнали умови «Ординації Війська Запорозького».

Завдання учням:

Занотувати перебіг основних подій повстання.

Уявлення про перебіг Жовнинської битви вчитель формує організовуючи **самостійну роботу над картиною** автора Романа Ногіна «Жовнинська битва»

Завдання учням:

Який, на вашу думку, зображено момент битви?

Якими засобами художнику вдалося передати драматизм події?

Що свідчить про мужність і відвагу козаків?

Яка роль кольорів у сприйнятті картини та уявленні про битву?

На скільки автору вдалося передати достовірність події?

Уявлення про період «золотого спокою» вчитель розкриває у ході **розгорнутої характеристики**: Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали жорстокий терор на українських землях. Порятунком від цього фізичного винищення й сваволі народні маси знаходили на Запорозькій Січі і на Слобожанщині й Дону. Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживала заходів, щоб покінчити із цим явищем:

по-перше, улітку 1639 р. спішно була відновлена Кодацька фортеця й посилений гарнізон з метою перепинити потік утікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорожців було поставлено гарнізон урядових військ.

по-друге, Польща вимагала від московського уряду видачі українських переселенців зі Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці засновували слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризується відносним затишшям, хоча документи свідчать про різні форми протестів.

Отже, польський уряд вважав, що йому вдалося встановити «золотий спокій» в українських землях, але він недооцінив

потенційної енергії вільнолюбивого українського народу, його прагнення до власного державного життя.

Завдання учням:

Встановить хронологічні межі періоду «золотий спокій».

Г. Опришківство.

Уявлення про рух опришків та формування змісту поняття «опришківство» вчитель формує використовуючи прийом доведення: Осторонь національно-визвольної боротьби українського народу не залишалися й західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рух відбувався у формі опришківства. Уперше в документах опришки згадуються 1529 р. Як Запорожжя на східних землях, так Карпати на західних були опорним пунктом поборників свободи. Саме туди, в гори, тікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спускалися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, як правило, роздавали бідності. Опришків підтримувало місцеве населення, їхня партизанська тактика з раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). Серед ватажків опришків відомі М. Гагала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін. Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни інших національностей – молдавани, поляки, словаки й угорці.

Завдання учням:

Визначити зміст поняття «рух опришків»

На контурних картах показати територію поширення руху опришків

3. Козацько-селянські повстання: причини поразок, наслідки та історичне значення.

*Аналіз причин поразок козацько-селянських повстань початку XVI ст. вчитель пропонує **самостійну роботу** з джерелом:*

А. «Чим можна пояснити політичну безпорадність під час перших козацьких війн аж до Визвольної війни Б. Хмельницького? Політична неповноцінність козацтва була закладена в нього генетично. За походженням воно було дрібним військовим станом, який довгий час вперто боровся лише за право... служити котромусь із сюзеренів. Маючи велику військову силу, козацтво врешті-решт змусило володарів навколишніх держав рахуватись із собою, хоча заплачена за це ціна була неспівмірна з отриманим результатом. Але на більше, ніж на самоутвердження в ролі законно визнаної військової корпорації воно так і не піднялося. Козацтво не змогло (за винятками окремих осіб з його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України». (С. Леп'явко «Козацько-селянські війни 90-х рр. XVI ст.»).

Б. «Дві хвилі козацько-селянських повстань, що прокотилися українськими землями упродовж 90-х рр.. XVI ст. – 20–30-х рр. XVII ст. закінчилися поразками. Основними причинами невдач були стихійність, неорганізованість, недосконале озброєння повстанців, локальний характер дій, мало чисельність повстанців, протиріччя між козацькою старшиною і рядовим козацтвом, неузгодженість дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткість програмних установ, гнучка політика польського уряду, спрямована на розкол лав повстанців.» (О. Бойко «Історія України»)

Завдання учням:

Аргументуйте справедливість або хибність таких оцінок

Використовуючи стислу характеристику і тематичну таблицю вчитель розкриває причини поразок, наслідки та історичне значення козацько-селянські повстань:

Завдання учням:

Занотувати до конспекту таблицю.

Причини поразок	Наслідки повстань	Історичне значення
<p>1) соціальна неоднорідність козацтва;</p> <p>2) суперечності між реєстроями і запорожцями, угодівська позиція реєстровців;</p> <p>3) стихійність руху;</p> <p>4) локальність території;</p> <p>5) військова перевага польської армії.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • людські та демографічні втрати ліквідуючи повстання, каральні загоны безжалюбно винищували не тільки безпосередньо його учасників, але й мирне населення – жінок, дітей, старих. Козаки, міщани та селяни масово тікали на територію Росії, головним чином на Дон і Слобожанщину, де їх не могла дістати шляхта • козаки мусили передати полякам артилерію, корогви, булави, усі військові відзнаки • козацтво було позбавлене самоврядування. На чолі його відтепер стояв не виборний гетьман, а спеціальний комісар, призначений королем; полковниками могли бути лише польські офіцери • суворо обмежувалася територія розселення козацтва: той, хто спробував би без дозволу піти на Запорізьку Січ, мав бути скараним на смерть • козаки, не внесені до реєстру, оголошувалися кріпаками • посилилися національно-релігійне протистояння (зросли панщина, побори з міщан, утиски православних) • на Дніпрі була відбудована фортеця Кодак • в Україні тепер постійно перебувало велике польське військо • подальша колонізація україно-російського порубіжжя, формування Слобідської України 	<p>Козацько-селянські рухи 20–30-х роках XVI-I ст., ставши новим етапом національно-визвольної боротьби українського народу, сприяли по-перше, консолідації українства, по-друге, формуванню його національної свідомості</p>

IV. Закріплення та повторення вивченого на уроці

Колективна робота у ході репродуктивної бесіди:

1. Назвіть передумови козацьких повстань
2. Охарактеризуйте причини повстань
3. Назвіть дати найбільших повстань
4. Чому козацько-селянські повстання зазнали поразки?
5. Перелічіть наслідки повстань

V. Підведення підсумків уроку

VI. Домашнє завдання

1. *Опрацювати текст параграфу.*
2. *Скласти ребуси на прізвища ватажків повстань.*
3. *На контурній карті показати перебіг основних подій повстань.*
4. *Чому існували протиріччя між реєстровцями і запорожцями?*
5. *Заповнити таблицю «Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст.».*

	Повстання М. Жмайла	Повстання Т. Трясила	Повстання І. Сулими	Повстання П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Остряниці
<i>передумови</i>				
<i>причини</i>				
<i>привід</i>				
<i>Основні події</i>				
<i>результати</i>				
<i>наслідки</i>				
<i>Історичне значення</i>				

6. Ви – польський шляхтич, опишіть у листі до рідних про події «Тарасової ночі»

7. Ви – іноземний мандрівник, опишіть свої враження від фортеці Кодак

Методика організації комбінованого уроку з використанням художнього твору при вивченні теми: «Виборення козацькою Україною незалежності. Весна 1649 – червень 1652 року» (Історія України.

8 клас) (цит. за І. Коляда // Історія в школі. – 2017. – N 5/6. – С. 36-44)

Мета: охарактеризувати особливості суспільно – політичного розвитку української держави у її боротьбі за незалежність; висвітлити перебіг основних воєнних дій упродовж весни 1649 – червня 1652.

Цільові завдання :

– розкрити основні етапи воєнної кампанії 1649-1652 року.
– висвітлити подальший розвиток Української національно визвольної революції

– сформувати у учнів розуміння загальних причин та значення Національно визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького.

– розвинути в учнів уяву, увагу, розуміння історичних фактів, та вміння працювати з історичною картою.

– виховати культуру політичного мислення впевненість у своїх інтелектуальних здібностях, любов до Батьківщини

Тип уроку:комбінований

Хід уроку

I. Перевірка домашнього завдання по темі: «Продовження Національно- визвольної війни протягом другої половини 1648 – початку 1649 року»

Фронтальне опитування:

Репродуктивна бесіда за запитаннями:

1. Назвіть основні причини поразки польського війська у битви під Пилявцями?

2. Яку роль відіграли буджацькі татари у Пилявецькій битві?
3. Чому Б. Хмельницький взяв в облогу Замостя, а не повів свої війська на Польщу?

Індивідуальне опитування вчитель організовує запропонувавши учням виконати **тестові завдання за дидактичними картками:**

1. Яке з нижче наведених тверджень характеризує новостворену польську армію:

А Добре озброєна загартована у боях з козаками, з добре обізнаним у військовій справі коронним хорунжим Конецпольським.

Б Фаховість воєначальників вражала, а така чисельна і згуртована армія викликала острах в української сторони.

В *Повний безлад у керівництві, недосвідченість воєначальників, відсутність єдиновладдя, пихатість, недооцінка боєздатності української армії*

Г Чисельна, слабоозброєна, згуртована у боях з козаками, фахова у керівництві

2. З'ясуйте, які події спонукали Богдана Хмельницького розпочати облогу Замостя:

А Ослаблення гарнізону у місті, що робило його легкою ціллю.

Б *Смерть Владислава IV, і використання присутності під Замостям задля просунення на польський королівський трон Яна Казимира.*

В Завоювання міста для подальшого просування на Варшаву або Краків.

Г Прагнення захопити стратегічну ініціативу у літній кампанії 1649 р

3. Авторство програми розбудови Української козацької держави належить:

А Івану Золотаренко.

Б Якиму Сомко.

В *Богдану Хмельницькому*

Г Івану Богуну

4. У головних пунктах програми розбудови Української козацької держави Гетьман проголошувалося:

А Незалежність створеної Козацької держави від Речі Посполитої, на принципах соборності об'єднавши під владою гетьмана всі етнічні українські території, які сповідували православ'я

Б Автономія створеної Козацької держави у складі Речі Посполитої, об'єднавши у ній всі території де проживали українці будь-якої віри та розмовляли українською мовою.

В Незалежність створеної Козацької держави від Речі Посполитої, проголошення створеної ним держави спадкоємицею княжої Русі і об'єднання всіх її колишніх територій.

Г Автономія створеної Козацької держави у складі Великого князівства Литовського, об'єднавши у ній всі території де проживали українці будь-якої віри та розмовляли українською мовою.

5. З'ясуйте хто такі були регіментарі :

А Призначені Богданом Хмельницьким воєначальники, які керували військом за його відсутності:

Б Призначені польським сеймом керівники посполитого рушення і польського війська, через відсутність короля та коронних гетьманів

В Татарські воєначальники, що керували військом за відсутності хана.

Г Призначені королем керівники посполитого рушення

6. Визначте послідовність подій Національно-визвольної війни:

А Облога Львова (2)

Б Битва під Пилявцями(1)

В Оголошення програми розбудови Української козацької держави (4)

Г Облога Замостя (3)

7. Встановіть відповідність між подією та її описом:

А Облога Львова	1. Це була міцна фортеця великим з гарнізоном. Та її здобуття не було головною метою, свою присутність гетьман намагався використати щоб посадити на королівський трон Яна Казимира.
Б Битва під Пилявцями	2 Розробляючи протягом 1648-1649 рр. було оголошено 10-13 лютого 1649 р. у ході перемови з польськими послами.
В Оголошення програми розбудови	3 26 вересня 1648 року козацька Української козацької держави армія взяла місто в облогу. 5 жовтня полк Кривоноса штурмом оволодів Високим замком. Проте гетьман не хотів нищити старовинне місто і погодився на викуп.
Г Облога Замостя	4 10 вересня до лівого берега Ікви підійшло польське військо. Вони зайняли аж 6 пагорбів. Для наступу залишався лише шлях через греблю. Саме сюди вдарила польська кавалерія.

II. Актуалізація опорних знань та мотивація навчальної діяльності.

У ході **вступної бесіди** вчитель актуалізує знання.

Вчитель: У 1649 році 10–13 лютого відбулося проголошення важливого наміру гетьмана Б.Хмельницького.

Про який намір оголосив під час польсько-українських переговорів гетьман

Учні: Це була програма розбудови української козацької держави.

Вчитель: Про що в ній йшлося ?

Учні: Гетьман проголошував створення власної незалежної від Речі Посполитої держави, на всій території де проживали українці, сповідували православ'я та розмовляли українською мовою.

Вчитель: Які завдання постали перед гетьманом після проголошення програми?

Учні: Тепер перед гетьманом постало завдання розгромити Польщу, щоб визволити всі українські землі й створити незалежну державу від Перемишля на заході до московського кордону на сході.

Вчитель: Що потрібно було Богдану Хмельницькому для виконання цих завдань?

Учні: Йому потрібна була боєздатна армія. Також варто було заручитися підтримкою Кримського ханства.

Вчитель: Отже, при вивченні теми ми розкриємо шляхи виконання поставлених гетьманом завдань, його боротьбу за створення незалежної Козацької держави.

III. Вивчення нового матеріалу.

План теми уроку :

1. Збразько-Зборівська кампанія
 - а) Зборівська битва
 - б) Укладення Зборівського договору
2. Похід на Молдову
3. Битва під Берестечком. Іван Богун.

1. Збразько-Зборівська кампанія

У ході розгорнутої характеристики та логічної схеми «Основні супротивники Б.Хмельницького у Збразько-Зборівській кампанії»: Ситуація на початок весни 1649 року визначалась такими рисами:

з польської сторони:

– А. Порушення поляками умов перемир'я (початок акцій проти волинян і подолян).

– Б. Оголошення Яном II Казимиром посполитого рушення.

– В. Приєднання до поляків литовської армії гетьмана Януша Радзівілла.

– Утворення трьох армій :

1) Під приводом регіментарів – на кордоні з Україною.

2) Посполите рушення на чолі з королем.

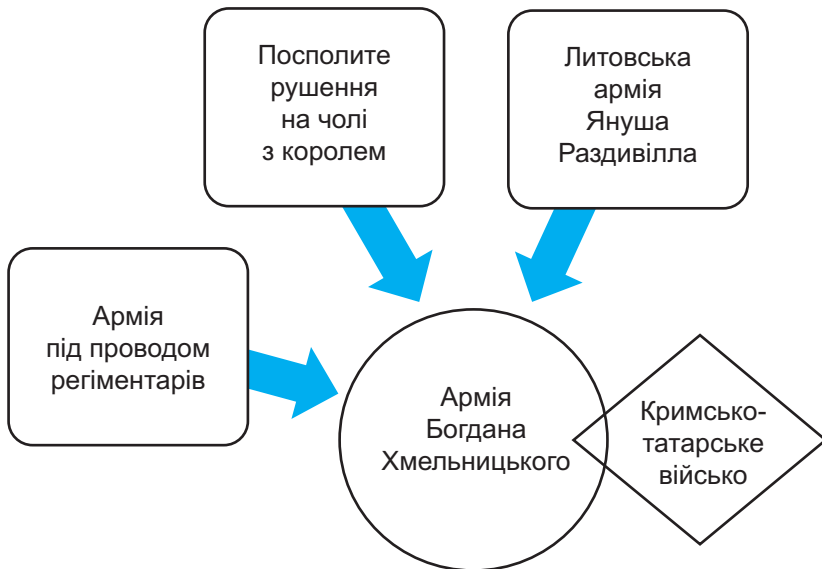
3) Литовської армії, що рухалась в Україну з півночі.

з української сторони:

– А. Спроби мобілізації усіх ресурсів (людських, матеріальних, продовольчих) (Розсилав своїх представників на Поділля, Галичину, південь Білорусії)

– Б. Угода з Кримським ханством, задля гарантування надійного тилу. (При цьому їм заборонялося брати ясир і активну участь у воєнних кампаніях козаків).

Учитель пропонує учням заповнити структурну схему «Основні учасники військової Збразько-Зборівської компанії»

Формулюючи уявлення про битву під Лоевом, як приклад героїзму і самопожертви вчитель використовує **репродукцію історичної картини Януша Коссака «Армія Хмельницького розбила військо поляків»** та **картинний опис**: Дізнавшись що литовська армія наступає з території Білорусії, гетьман відрядив 10-тисячний корпус на чолі з полковником Кричевським їм на зустріч. Зустрілися два війська під містом Лоево. У районі Лоева еримальних, продовольчихвввперебувала переправа через Дніпро. З лівого берега її прикривав Чернігівський полк (5 тис. чол.) на

чолі з С. Пободайла. Опівдні 11 липня 1649 р. до литовського табору під Лосвом підійшов авангард української армії, очолюваної М. Кричевським.

30 липня 1649 р. Кричевський здійснив обхідний маневр і на світанку 31 липня атакував литовські війська на чолі з гетьманом Радзивіллою під Львовом. За чисельністю сили супротивних сторін були приблизно рівними. Але литовський гетьман мав під своєю орудою добре вишколене військо, на озброєнні якого було близько півсотні гармат. Аби нівелювати ці переваги ворога, Кричевський намагався вміло маневрувати на полі бою. На початковому етапі битви ініціативою завладіли козацькі полки, і Януш Радзивілл навіть обдумував можливість відступу до містечка Річиця. Але в самий розпал січі на допомогу литовському гетьману підоспіло близько 2-х тисяч піхоти, відпралених раніше у розвідку, і їхня атака в козацький тил фактично і визначала переможця. Коли намітилась перевага литовської кавалерії, уцілілі козаки надійно закрились в укріпленому таборі, зведеному уже по холу січію. Але надія на потужність перехоплення ініціативи розвіялась після того, як стало відомо, що литовцям вдалося розбити на марші козацький обоз і піхотинців, які його супроводжували. Не міг надати Кричевському своєчасної допомоги й полковник Семен Подобайло, який з військами стояв неподалік на берегах річки Сож. Щойно козаки Подобайла на човнах переправились на правий берег Дніпра, як були атаковані направленими проти них Радзивіллою німецькою піхотою та козацькими й драгунськими хоругвами. Щільно обстрілявши козаків з мушкетів, вони кинулись в шабельну атаку, витримати яку чернігівські козаки були вже не в силах. Частина з них кинулась до човнів, а частина спробувала переплисти Дніпро вплав. Однак, доля одних, так й інших була трагічною. Дніпро густо покритися козацькою кров'ю, а наказний гетьман Кричевський втратив надію на перемогу. Натомість князь Радзивілл після отриманої перемоги над козаками Подобайла віддав наказ про передислокування з лівого берега на правий підрозділів німецької піхоти під командою Оттенхауза,

які були кинуті в бій проти військ Кричевського. У бою, що тривав до пізнього вечора, Радзивілла так і не вдалось заволодіти табором АКричевського. Війська князя Радзивілла зазнали значний втрат, і тому князь віддав наказ про відхід на висхідні позиції. Надзвичайно серйозними були й втрати козацького війська. До того ж важке поранення отримав Михайло Кричевський. На скликаній воєнній раді було ухвалерно рішення під покровом ночі відійти на Подніпров'я. Відчуваючи за собою моральну провину за загибель такої великої кількості козаків, Кричевський наказав залишити його помирати на Лоївському полі. Разом з наказним гетьманом залишився доживати останні години свого життя ще один відомий на Литві шляхтич, котрий перейшов на бік козаків – син вітебського войського Шапка, якому в бою ядром відірвало ногу. Коли наступного ранку Кричевського знайшли литовські жовніри, він катигорично відмовився від наданої Радзивіллом медичної допомоги. Не став він також і вступати в жодні розмови з литовським гетьманом, котрий не приховував свого захопленнф військовими талантами супротивника та його особистою мужністю, а до того ж був знайомий з рим ще з часів служби Кричевського в коронному війську. Вражений військовою звитягою Кричевського, по смерті полковника литовський гетьман наказав поховати його тіло з усіма належними прочестями. До слова, як спражнього лицаря характерезує князя Радзивілла і його наказ про належне поховання й тіл решти загиблих козаків. Близько семи тисяч повстанців було поховано в 19 високих курганах. проте значними втрати були не лише з української сторони. Литовці також втратили близько шести тисяч жовнірів. Крім того, під час бою було використано майже весь боезапас. У розпорядженні князя Радзивілла залишилась лише одна бочка пороху, і, зрозуміло, з таким забезпеченням похід в Україну був би для литовської армії повною авантюрою. Отож литовський гетьман, зваживши всі «за» і «проти», віддав наказ про припинення походу в Україну та відхід війська в табір до Річиці.

а) Зборівська битва

*Розкриваючи питання Збрівської битви вчитель пропонує учням скласти тезовий конспект за **розповіддю**: У кампанії 1649 року через те, що коронний гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський ще перебували у татарському полоні, а призначені замість них регіментарі – Андрей Фірлей, Станіслав Лянцкоронський і Микола Остророг – були обложені в Збаражі, військо був змушений особисто очолити Ян II Казимир. Сам Хмельницький, як було вже сказано, говорив, що у поході 1649 року у нього було 360 тисяч чоловік. Важко судити про реальність цієї цифри. Адже у повстанні брало участь майже все чоловіче населення Лівобережжя, Правобережжя, Поділля і більшої частини Волині. Основна маса повстанців залишилася під Збаражем. Можна відразу ж відкинути свідчення поляків про сотні тисяч українсько-татарського війська під Зборовом (в офіційній «Реляції...» – 300 тисяч козаків і 100 тисяч татар). Такою армією не те що важко було оперувати в околицях Зборова, її навіть неможливо розмістити на полях, де відбулася битва. П'єр Шевальє у своїй книзі наводить такі цифри – 60 тисяч татар і 80 тисяч козаків. Найточніші дані про чисельність українсько-татарської армії наводить невідомий автор «Щоденника, складеного в таборі під Зборовим літа Божого 1649», який повідомляє про 40 тисяч кінних (!) козаків і більше 10 тисяч ординців. Польське військо Яна II Казимира, що рухалося на Збараж, збиралося дуже повільно. До основних сил, що поволі просувалися на схід, поступово приєднувалися війська магнатів і загони посполитого рушення. Загальна чисельність польських військ за різними даними сягала від 20 тисяч (П'єр Шевальє повідомляє про 15 тисяч найманців і 5 тисяч магнатських солдатів) до 40 тисяч. Вийшовши 24 червня з Варшави і рухаючись на допомогу обложеним у Збаражі 13 серпня Ян II Казимир з військом зупинився у таборі під Зборовом на правому березі р. Стрипа і почав готуватись до переправи. В останні дні перед тим випали великі дощі, річка розлилася і позривала мости, внаслідок чого переправа військ*

проходила повільно і в незручних умовах Богдан Хмельницький знав про рух королівської армії і очікував її. Він готувався вдарити по ній кращими силами козаків і татар. Відстань між Зборовим і Збаражем, де перебував козацький табір, трохи більша 40 кілометрів. Дорога проходила по височинах, була майже прямою і практично без річкових перешкод. Такий шлях кінному війську досить легко подолати за декілька годин. Тому Богдан Хмельницький вирушив на зустріч полякам лише в останній момент (отож не дивно, що напередодні польська розвідка не виявила ворожих сил). Вночі з 14 на 15 серпня гетьман, взявши кращі сили козаків і орди на чолі з ханом раптовим нічним рейдом вийшов на ранок під Зборів і зупинився в навколишніх лісах. Коли ворог почав переправлятися, Хмельницький завдав одночасного удару по польському війську з фронту (по польських частинах, що встигли переправитись) і з тилу (по польському обозу). Королівська армія виявилася розрізаною р. Стрипою на дві частини, яким було важко допомагати одна одній. В ході важких боїв поляки зазнали великих втрат, але їм вдалося побудувати укріплений табір на лівому березі р. Стрипа і закріпитися в ньому. Другий день битви був дуже напружений. Обидві сторони добре билися, втрати були великими. Поляки втратили в цей день близько 3 тисяч чоловік, козаків загинуло близько 4 тисяч, татар – 3,5 тисячі. Всього ж у битві загинуло близько 10 тисяч козаків і татар та приблизно 7 тисяч поляків.

Талант полководця проявився у Богдана Хмельницького під Зборовом у повному обсязі. Насамперед гетьман добре поставив розвідку і, спираючись на місцеве населення, знав майже все про рух ворога, чим не могли похвалитися поляки. Вони дізналися про супротивника, коли той їх безпосередньо атакував. Богдан Хмельницький зумів швидко й непомітно перекинути кращі сили своєї армії й орди, розмістити їх під Зборовом і несподівано напасти на ворога. Дочекавшись, доки більша частина королівської армії переправиться, на переправі скупчаться вози, а отже поляки фактично виявилися розділеними на дві частини, що не могли реально допомагати одна одній, геть-

ман вдарив з тилу. Загони поляків на правому березі р. Стрипа не чекали нападу і швидко були розгромлені. Лише біля переправи підканцлер Казимир Сапега зумів ненадовго зупинити атаку татар, але невдовзі і він був розбитий. Татари могли через переправу вдарити і в тил королівському війську, що билосся на лівому березі р. Стрипа, та вози, що скупчилися на переправі й роз'єднали поляків, тепер не дали змоги і ординцям переправитися через річку. У битві з основною частиною королівської армії Богдан Хмельницький вперше використав масовану кінну атаку татар, підсиливши її кінними загонами козаків. І якщо до цього козаки наступали в основному пішими лавами і, поки доходило до рукопашного бою, зазнавали значних втрат, то тепер завдяки новому тактичному прийому гетьману вдалося доволі швидко розбити лівий фланг польської армії і завдати їй великих втрат. На другий день козаки використали при облозі табору свою традиційну пішу тактику. Наступ вівся одночасно з кількох сторін, але лише один напрямом, де було найслабше місце в польському таборі, був основним. Сила ударів весь час зростала, і врешті-решт козаки таки б взяли табір. Фактично до перемоги Богдану Хмельницькому залишався лише один крок, поляки вже ледве чинили опір. Але зрадив хан – і перемога випорхнула з рук гетьмана.

Пропонований варіант тезового конспекту

- 5 серпня 1649 до м. Зборова підійшли 35 тис. посполитого рушення на чолі з королем з 30 гарматами.
- 40 тис. українців і 20 тис. татар вирушили їм на зустріч
- козаки напали з засідки
- розгромлено польське військо
- остаток війська з колором продовжив оборону табору
- переговори кримського хана з королем
- король виплатив хану 200 тис. талерів, і пообіцяв сплачувати «упоминки»
- Гетьман вимушений був погодитись на підписання миру з поляками.

Б Укладення Зборівського договору

Розглядаючи питання Зборівського мирного договору вчитель організує **самостійну роботу учнів з документом** – «Зборівський договір»

«Декларація ласки короля Його милості дана на пункти прошення Війська Запорозького

1. Військо своє Запорозьке залишає король його милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і стосовно цього видає свій привілей.

2. Що до кількості війська, бажаючи задовільнити прохання своїх підданих дозволяє король ... 40 тисяч, а складання реєстру довіряє гетьманові війська свого Запорозького з тим щоб до реєстру вписували козаків з таким означінням міст: почавши від Дніпра з цієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Винниці, Брацлаві, а з Брацлава до Ямполь до Дністра, а від Дністра до Дніпра розуміється, мають прийматися до реєстру козацького, а з другої сторони Дністра в Острі, Чернигові, Ромні, Ніжині – аж до московської границі й Дніпра. А складання реєстру гетьман має організувати поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою.

3. Чигирин має бути завжди старшому війська Запорозького уродженому Богданови Хмельницькому.

4. Те що відбувалося під час теперішнього замішання з дозволу Божого, має бути піддане забуттю, і жоден пан не повинен мститися й карати.

5. Шляхті релігії грецької, як і римської, хто яким-будь способом перебував у війську Запорозькому, король його милість вибачає те все й проступок їх покриває.

6. В тих містах, де будуть перебувати козаки з реєстрового спорядження, коронне військо не повинно перебувати.

7. Євреї державцями, арендарями ані мешканцями не мають бути в містах українних, в яких козаки мають власні полки .

8. Що до відміни унії ... на найближшій соймі буде з отцем митрополитом Київським і з духовенством обговорено і ухвалено, щоб за бажанням отця митрополита і всього духовенства

все те було дозволене і місце в сенаті митрополитові київському Його королівська милість надає.

9. Дігнітарства, уряди всілякі в воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському Його королівська милість обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. В місті Києві, тому що там єсть упривилейовані школи руські, отці єзуїти не мають бути фундовані там і по інших містах українних, але де-інде перенесені. Школи ж всі інші, що там існують від давніх часів, повинні бути збережені.

11. Горілкою козаки не повинні шинкувати, крім того що зроблять над свою потребу – це вільно їм буде продавати гуртом. Шинкування ж меду, пива й іншого має бути по звичаю.

12. Пункти сі мають бути затверджені на сеймі, а тепер всім непам'ять, – згода й любов мають бути заховані між обивателями українними й військом короля Його милості, між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким.»

Вчитель пропонує учням підготувати відповіді на запитання:

1. Що отримували козаки за умовами договору?
2. Який статус отримала Україна після підписання договору?
3. Чому умови договору не могли повністю задовольнити козаків?
4. Чому польську сторону не влаштовували умови договору?

2. Похід на Молдову

Вчитель формує уявлення учнів про молдавські походи козаків використовуючи доведення:

Молдавський похід 1650 року мав также стратегічне значення у перебігу Національно-визвольної війни. Про це свідчать такі факти:

- 1) Молдова мала важливе значення торгового шляху до Туреччини.
- 2) Україну і Молдову пов'язували релігійні та культурні відносини.
- 3) молдавські господарі підтримували контакти з Львівським братством.

1650 р. Хмельницький форсував Дністер а на початку вересня захопив столицю Молдови Ясси. В. Лупул погодився підписати союз з Україною і дав обіцянку на шлюб своєї доньки з сином Хмельницького

3. Битва під Берестечком

*Формуючи уявлення учнів про битву під Берестечком вчитель використовує методичний прийом робота з художнім твором – **аналіз художнього твору**, пропонуючи учням ознайомитись з твором Ліни Костенко «Берестечко»:*

ОЦЕ І ВСЕ. ЦЯ ГАЛИЧ НАД МІСТЕЧКОМ.

Народе вільний, аж тепер ти – віл.

Моя поразка зветься Берестечком.

На Київ наступає Радзивілл.

Я вже не я. Мене вже улелекали.

Уже рука не вдержить булави.

Куди умерти?! З пекла та й до пекла?

Гармат нема. Пропали корогви.

Дев'ятосил, знемігся я потрошку.

Ірже мій кінь у дикій лободі.

Немає війська. Всі – у розпорошку.

Один в біді... Один – як на воді.

Оце тобі супряга з бусурманом.

Хіба я гетьман? Всипище глупот.

Так дався оморочити оманам!

Тепер дивись на Україну. От.

Дивись.

Давись сльозами.

Був найдужчий.

Носив при боці шаблю, не стручок.

Тепер сидиш самотній, невладущий

і п'єш, як трахтемирівський дячок.

Твою свободу охрестили грати.

Бур'ян в полях – ледь видно архалук.

То що ж тепер цьому народу – брати
свій кривний хліб у переможця з рук?!
Хмелій, Хмельницький!
Де ж твої клейноди?
Де корогви? Де грім твоїх музик?
Де в битвах завойовані свободи?
Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик?
Козак Небаба, ох, таки ж не баба!
Якби під ним не встрілили коня,
хіба б поліг від рук якогось драба
козак Небаба, вихрові рідня?!
Якби не ті заклепані гусари...
якби не зрадив хаповитий хан...
якби ж він був ошадніший на вдари.
мій кривдами рокований талан!
Якби не дощ... якби не ремст і розбрат..
якби хоч трохи глузду під чуби..
Якби старшини не пішли урозбрід...
якби, якби, якби, якби, якби!!!
Чмели тютюн, ти, Божа лялько з глею!
Ти ж скинув ярма в Різані Яри!
Тепер стирчиш над рідною землею,
як вивороть – корінням догори!
Чого ти ждеш? Якої в Бога ласки?
В твоїх радутах проростає мох.
Оце і все. Одна така поразка
закреслює стонадцять перемог!
Ось ніч, і та зорею в очі цвікне.
Чумацький Шлях заремигає – злазь.
Хто допоможе, дурню макоцвітний, –
московський цар чи трансільванський князь?!
Ногайські орди? Вуса караїма?
Султан Мехмет? Кордони з кияхів?
Лежить твоя зглузована Україна,
схрестивши руки всіх своїх шляхів.

І що тепер? Що вдіять, що почати?
Ні булави, ні війська, ні почати.
Моя вина. Мій гріх перед людьми.
Усе ж було за нас.
Чому ж програли ми?!
...БУВ РАНОК. БУВ ТУМАН.
БУЛО СТО ТИСЯЧ ВІЙСЬКА.
І меч свячений був. Усе було тоді.
Шуміли корогви. І жодна птиця свійська
не вивела курчат в орлиному гнізді
Вози стояли, скуті ланцюгами
І обрій зблис півмісяцем татар
І покотились в коней під ногами
кошлаті димом голови петард.
На нас ішла стіна рухомогруда.
Летіло все, закуте у броню.
Гусар крилатий – то така споруда,
що тільки шаблю вищербив об ню.
Скресались ми. Вони спочатку тисли.
Та ми, легкі між тої ваготи,
крушили їх, знімали з коней списами
і прогинали келепом щити
А я лігав у тій свинцевій хвищі.
пихату шляхту сік на дрібен мак.
аж диба став на тому бойовищі
мій вороний скажений аргамак.
В диму, в огні, в кривавому ошматті,
відкинуті в болото від ріки.
вже ті гусари не були крилаті,
вже відступали наймані полки.

Учитель пропонує учням відповісти на запитання:

1. Який результат мала битва?
2. Які причини поразки козаків у битві?
3. Якої чисельності були війська?
4. Хто такі крилаті гусари?

Уявлення про видатного полководця, соратника Богдана Хмельницького Івана Богуну вчитель формує за допомогою історико-біографічного портрету: Іван Богун був одним із найвідоміших козацьких полководців в Україні середини XVII ст., слава про якого гучно лунала не лише на українських землях, а й за їх межами. Проте, незважаючи на велику популярність, історичні джерела неодинаковою мірою зафіксували різні етапи життя цього славетного козацького ватажка. Достеменно невідомо, коли і де народився І. Богун. Мало відомостей і про ранній період його життя, хоча деякі українські історики писали, що він вже брав участь у козацьких повстаннях в Україні 1637–1638 рр. Перші ж найвірогідніші дані про ратні справи І. Богуну пов'язані з його участю в обороні Азова, коли запорозькі та донські козаки протягом 1637–1642 рр. героїчно захищали місто від турецьких військ султана Ібрагіма. І. Богун, зокрема, керував тоді одним із козацьких загонів, який прикривав Борівський перевоз через р. Північний Донець. Протягом 40-х років XVII ст. Богун вів звичайне для реєстрового козака життя, сповнене численних військових походів проти кримських татар, та обороняв українські землі від набігів останніх. З початком у 1648 р. Визвольної війни українського народу Богун став одним із сподвижників гетьмана Б. Хмельницького, і згідно «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.» він значився серед козаків Чигиринського полку. Згодом, найвірогідніше у 1650 р., за неабиякі організаторські здібності та військовий талант Богуну було призначено кальницьким полковником, а тому подальша його доля була тісно пов'язана із захистом Вінничини та Брацлавщини від військ Речі Посполитої. Зокрема, вже в 1651 р. Богун вів важкі бої на Брацлавщині проти загонів Калиновського та Лянцкоронського. Саме у боях під Вінницею в березні 1651 р. Богун вперше найбільш масштабно проявив здібності военначальника, заманивши в ході бою польську кінноту на Південний Буг, де драгуни потрапили до зарання підготовленої пастки. Тут же Богун проявив значну особисту хоробрість, очолюючи сміливі нічні вилазки з козацького табору. В кінцевому підсумку Богун втримав свої оборонні позиції під

Вінницею і, після підходу основних сил української армії, змусив коронне військо відступити. В подальшому, переслідуючи польські загони, полк Богун брав участь у штурмі Кам'янця-Подільського (29 квітня – 1 травня 1651 р.), а в середині травня його козаки оволоділи Корцем. Важливою сторінкою з-поміж ратних справ кальницького полковника стала Берестецька битва, в якій І. Богун проявив себе розсудливим полководцем в найтрагічніший момент бою. Саме його було обрано наказним гетьманом в оточеному поляками козацькому таборі 30 червня 1651 р. І. Богун виправдав покладені на нього сподівання, вивів із оточення основні сили українського війська. У 1653 р. І. Богун знову опинився у вирі бойових дій. Вже в березні 1653 р. його загони виступили проти армії С. Чарнецького, який, захопивши Липовець, Погребище та інші міста, рухався вглиб України. Зайнявши облогу в Монастирищі, Богун тривалий час відбивав атаки значно переважаючих сил коронної армії та робив дошкульні вилазки з міста. Так і не досягши успіху, війська С. Чарнецького, який під Монастирищем сам зазнав поранення, змушені були відступити. Цього ж 1653 р. І. Богун разом із Тимошем Хмельницьким водив козацькі полки в похід на Молдавію, де було розгромлено армію Георгіци та його союзників. Після загибелі в Сучаві Т. Хмельницького (5.11.1653) І. Богун повернувся з військом в Україну. В кінці 1653 та протягом 1654–1655 років кальницький полковник практично безперервно вів бойові дії проти коронної армії та татарських загонів на Брацлавщині та Уманщині. Значний військовий талант та численні перемоги створили Богунові ім'я непереможного полководця, що навіювало страх на ворогів. В грудні 1656 р. І. Богун в якості одного із керівників козацького корпусу під командою наказного гетьмана А. Ждановича вирушив у похід проти військ Речі Посполитої. Українські війська разом із союзними арміями Семиграддя та Швеції протягом першої половини 1657 р. пройшли Західною Україною та Польщею, здобувши при цьому Краків, Брест та Варшаву. Хоча в кінцевому рахунку й змушені були відступити в Україну влітку 1657 р. Характеризуючи політичну діяльність полковника Війська

Запорозького І. Богуна, відзначимо, що він палко любив свою Україну й досить боляче реагував на кроки українських гетьманів, що могли ущемляти права останньої або козацькі вольності. Тому І. Богун в політичному спектрі Української козацької держави займав місце постійного опозиціонера. Зокрема, він досить рішуче виступив проти укладення Б. Хмельницьким Білоцерківського договору (28.10.1651), засуджуючи при цьому політику поступок Польщі і зменшення козацького реєстру. У 1654 р. І. Богун був у числі противників курсу Б. Хмельницького на союз із Москвою і, так і не склавши присяги російському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію. Після смерті Б. Хмельницького (27.7.1657) І. Богун підтримував курс І. Виговського та Ю. Хмельницького на незалежнення від Москви української зовнішньої та внутрішньої політики, але й крен в інший бік вказаних гетьманів – на зближення із Польщею чи Туреччиною теж викликав спротив кальницького полковника. Зокрема, Богун відмовився підписувати укладений І. Виговським Гадяцький договір (6.9.1658). А в 1660 р. Богун виступив проти Слободищинського трактату, підписаного Ю. Хмельницьким. У 1662 р. кальницький полковник І. Богун був ув'язнений поляками і відправлений до Мальборга. Хоча вже 1663 р. Ян Казимир його звільнив в обмін на участь в поході на Лівобережну Україну. Проте незважаючи на це, згодом І. Богун був звинувачений у зносінах з російською стороною та урядом І. Брюховецького і був по-зрадницькому вбитий поблизу Новгород-Сіверського 17 лютого 1664 р.

*Формування уявлення про особистість Івана Богуна вчитель використовує **опис** за гравюрою польського художника Яна Мадеевського:*

Портрет було створено 1884 року. Він призначався переважно польському глядачеві. Художник прагнув розповісти правду про свого героя, утвердити правильний, неупереджений погляд польської громадськості на героя національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років.

Головне для польського художник Яна Мадеевського – увиразнення характеру через деталі зовнішності. Художник обрав профільне зображення, перевага якого у графіці очевидна: митець має можливість продемонструвати красу контуру обличчя. Профіль Богуна бездоганний. Кривизна чола, носа, вуст і підборіддя з'єднані в одну безперервну лінію. Голову полковника в хутряній шапці зображено з винятковою виразністю. Кожна деталь передана з такою точністю, що гравюра нагадує коштовну різьбу на сріблі. Кожна подробиця максимально допомагає розкрити характер Богуна, його внутрішній світ. Щирий, без погорди погляд спрямований в далину. За злетом брови, за білком і зіницею ока, за тонкими повіками вловлюємо пильність та нелукавість. Риси худорлявого обличчя здаються загостреними. Але дивна річ: ця загостреність не навіює почуття вразливої, запальної вдачі. Риси, які мали б свідчити про емоційне багатство характеру, про мужність і волю (розвинене, злегка випнуте підборіддя, форма носа, дугаста брова, намічений пробілом виступ вилиці), пом'якшуються рисунком вуст – поюнацькому припухлих і лагідних, а також негустими, злегка хвилястими вусами. Вимальовується характер воїна, вже обпаленого полум'ям битв, але не суворого; твердого в переконаннях, але чуйного, людяного і м'якого за вдачею. У цій завершеності характеру Богуна виявився талант Мадеевського-рисувальника і літографа.

Завдання учням:

Скласти пам'ятку характеристики історичного діяча

IV. Закріплення та повторення вивченого матеріалу.

Колективна робота

Репродуктивна бесіда за запитаннями та завданнями:

- Назвіть основні битви в ході військової кампанії 1649–1652 року?
- Які були причини Молдавського походу 1650 року?
- Які війська протистояли Богдану Хмельницькому на початку кампанії?
- З'ясуйте історичне значення Зборівського договору.
- Визначте підсумки та історичне значення військової кампанії 1649–1652 року.

V. Підведення підсумків уроку

Узагальнення вчителя. Військова кампанія 1649–1652 року ознаменувалася одними з найбільших битв в історії нашої держави. Боротьба козацтва за власну державу продовжилась, через підступне порушення миру поляками Б. Хмельницькому довелося пожертвувати десятками тисячами вояків у битві під Лоевом. Через постійні зради зі сторони Кримського ханства козакам навіть у найвдаліших битвах не вдалося отримати від поляків згоду на оформлення незалежності. Завдяки Молдавським походам Хмельницького, у України з'явився ще один такий важливий союзник. Але через чергову зраду Кримських вояків козацтво отримало одну з найболючіших поразок у ході всієї Національно-визвольної війни. Тільки завдяки особистим якостям полковника Івана Богуна частині армії вдалося врятуватися.

IV. Подача домашнього завдання.

Підготуйте відповіді на **запитання** та виконайте **завдання**:

1. Опрацюйте текст параграфу. Підготуйте відповіді на запитання до параграфу
2. Якою була мета організації Б. Хмельницьким Молдавського походу 1650 року?
3. Складіть історичний портрет Івана Богуна на тему: «Іван Богун-видатний полководець»
4. Чому на вашу думку кримський хан був ненадійним союзником козаків?
5. Заповніть хронологічну таблицю: «Воєнні події весна 1649 – червень 1652 року» за схемою:

Дата	Подія	Результат

6. На контурній карті вкажіть основні події весни 1649 – червня 1652 року.

Методика організації та проведення уроку узагальнюючого – повторення на – історичні дебати на тему: “Переяславська рада 1654 року: “пропащий час” чи “споконвічна мрія українського народу””?!” (цит за І. Коляда // *Історія в школі*. К., – 2004. – №1. – С. 23-27)

Мета уроку: повторити та систематизувати знання учнів про перебіг основних подій Національно – визвольної революції середини XVII ст., про внутрішньо – політичну та зовнішньополітичну ситуацію, що склалась в Україні напередодні Переяславської ради 1654 р; проаналізувати відносини, що склались між Гетьманською державою Б. Хмельницького та її сусідами, охарактеризувати основні домовленості між Б. Хмельницьким та московським урядом, визначити підсумки україно – московського союзу; узагальнити оцінки істориків щодо цієї події; сформулювати вміння аналізувати, систематизувати здобуті знання, аргументовано висловлювати свій погляд, критично опрацьовувати джерела на уроці; виховувати критичне ставлення до подій минулого та політичних діячів того часу і їх оцінок в історичній науці та суспільній думці, патріотизм та толерантне ставлення до сучасних народів, з історією яких у минулому була пов’язана і історія України.

Тип уроку: урок систематизації знань

Вид заняття: урок – історичні дебати

Підготовчий етап уроку – історичні дебати:

Важлива роль в організації уроку – історичних дебатів належить правильній організації підготовки до уроку. Цю функцію має виконувати вчитель історії. При підготовці уроку вчитель має ознайомити учнів з правилами проведення уроку – історичних дебатів, встановити регламент у організації дискусії.

Ефективність такого уроку залежить від організації дисципліни дискусії у класі, конструктивного формулювання проблеми, яка виноситься на обговорення. Вчитель також може запропонувати опрацювати додаткову літературу до уроку, зокрема:

• Апанович О. М. Світова велич Богдана : [Богдан Хмельницький] / О. М. Апанович // Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991. – С. 149–162.

• Брехуненко В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Брехуненко. – Київ, 2007. – 72 с.

• Григор'єв-Наш. Дума про Хмельницького і Барабаша / Григор'єв-Наш // Історія України в народних думах та піснях : для середнього та старшого шкільного віку / [худож.] В. І. Лопата ; [упоряд. іл.] А. П. Демиденко. – Київ, 1993. – С. 114–118. – (Українське відродження).

• Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970.

• Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман / П. А. Загребельний. – К., 1986. – 492с.

• Іванченко Р. Розлилися круті бережечки... Повість / Р. П. Іванченко // Вітчизна: Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. – 12/2004. – N 11/12. – С. 21-39.

• Коляда І. А. «... його слава та ім'я лунають по світу»: (Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда // Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007. – С. 59–95.

• Коляда І.А. Богдан Хмельницький. – Харків: Фоліо, 2010. – 121 с. – (Знамениті українці)

• Костенко Л. Маруся Чурай / Л. Костенко. – К., 1992. – 167 с.

• Косач Ю. М. Рубікон Хмельницького: [роман] / Ю. Косач. – К.: Україна, 2001. – 255 с.

• Косач Ю. М. День гніву / Ю. Косач. – Регенсбург: Українське слово, 1948. – 135 с.

• Костенко Л. Берестечко. – К.: Український письменник, 1999. – 232 с.

• Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький: в 3 т. / Н. И. Костомаров. – Київ: Радуга, 2004. – 664 с.

• Ле І. Хмельницький: Роман у трьох частинах / І. Ле. – М., 1979. – Книга перша. – 456 с.; Книга друга. – 478 с.; Книга третя, – 385с.

• Левицький О. Богдан Хмельницький / О. Левицький // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 33–44.

• Меріме П. Богдан Хмельницький / П. Меріме // Історичні постаті України : історичні нариси / упоряд. О. Болдирєв. – Одеса, 1993. – С. 65–190.

- Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. Матеріали наук. – практ. конф. Упорядник М. Товкайло. – К.: Вид. Центр “Просвіта”, 2003.

- Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)/ Редкол. П. Сохань та ін. – К.: Смолоскип, 2003.

- Рибак Н. Переяславська рада: Роман/ Н. Рибак. – Х., 1978. – 837 с.

- Розлилися круті Бережечки // Українська народна творчість. Історичні пісні (далі — Історичні пісні...). — К., 1961.

- Смолій В. Степанков В. Богдан Хмельницький.- К.: Альтернативи, 2003.

- Старицький М. Богдан Хмельницький: Історична трилогія / М. Старицький. – К., 1964. – Т. 1: Перед бурею. – 703 с.; Т. 2: Буря. – 607 с.; Т. 3: У пристані. – 645 с.

- Струцюк Й. Зборівський мир; Журалиха / Жовтень. – 1967. – № 4. – С. 76–80.

- Струцюк Й. Смерть Хмельницького: драм. поема на 1 дію. – Луцьк: Надстир’я, 1994. – 44 с.

- Шевченко Т. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К., 1980. – 613 с.

Основний етап уроку – історичних дебатів:

Хід уроку – історичні дебати

Актуалізація опорних знань.

Ведучий:

8 січня 1654 р. у місті Переяславі відбулася подія, якій судилося мати вплив на долю України більше ніж 300 років. Саме цього зимового дня Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким визнало своїм сувереном московського царя Олексія Михайловича. Ця подія, яка неоднозначно була оцінена сучасниками, і по сьогодні викликає суперечності як у серед вчених так і серед пересічного громадянства. Ми спробуємо з вами разом ще раз повторити і систематизувати наші знання про цю подію і визначити своє ставлення до цієї сторінки нашої спільної історії з історією Росії, нашого найближчого сьогодні сусіда і стратегічного партнера та одного з міжнародних гарантів нашої безпеки.

Спробуємо розглянути питання про історичне значення та політичні наслідки Переяславської ради 1654 року під таким поглядом: “Переяславська рада 1654 року: “пропащий час” чи “втілення споконвічної мрії українського народу””?! ”

Клас розподіляємо на такі команди: **опоненти – захисту та опоненти – звинувачення, їхні експерти, інститут громадської думки**. Опоненти – захисту мають виправдати цю подію; опоненти – звинувачення вказати на негативні наслідки цієї події; експерти навести аргументи однієї та іншої сторони.

Отже, розпочинаємо наші дебати, наш інтелектуальний двобій.

Будьте толерантними!

Систематизація та повторення знань

Опонент – захисту.

Повстання козаків під проводом гетьмана Б.Хмельницького російський уряд розцінював як могутню силу, здатну підірвати міць Речі Посполитої, свого головного суперника на зовнішньополітичній арені у середині XVII ст.. Тому російський уряд підтримував як визвольну війну в Україні, так і прагнення українського народу до возз’єднання з братським російським народом.

Ось які оцінки акту Переяславської ради 1654р не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Експерт – захисту:

Ось як про настійне прагнення до союзу гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем свідчать тогочасні джерела. Ще від початку 1649 року гетьман Б. Хмельницький періодично приймав від царя Олексія Михайловича “милостиве жалування” на потреби Війська Запорозького. За це російському монархові обіцялося “ послуги наші рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятели християнського...” Активізація україно – російських відносин припадає на 1651р. Протягом цього року гетьман особисто тричі звертався до московського царя; двічі направляв посольства до Москви; неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом та ін.. Головний

намір цих заходів ми можемо прочитати у листі до царя Олексія Михайловича від 19 березня 1651: "... як ми перед тим бажали, так і зараз твоїй царській величності бажаємо, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував..." І в наступному, 1652 році, гетьман знову тричі безпосередньо апелює до московського царя, відсилає до нього два посольства, листується з путивльським воеводою та ін.

Опонент – звинувачення

Шановні представники "інституту громадської думки" наш колега продемонстрував вам приклад історичного міфу про Переяславську раду 1654 року, за яким "українці та білоруси є ніби – то не самостійними народами, а лише частинами (гілками) російського народу, роз'єданого ординцями Батия, а потім поляками, литовцями, німцями, котрі ще й ніби – то "вигадали" українську та білоруську мови. Ці гілки тільки й мріяли "про воссоединение" і нарешті прийшов Б.Хмельницький і здійснив цю мрію"...

Експерт звинувачення

З філологічного погляду вживання терміну "возз'єднання", як складової міфотворення, виглядає як абсолютна нісенітниця. Адже "возз'єднуватися" можуть лише частини чогось цілого, єдиного. За академічними тлумачним словником російської мови слово "воссоединять" тлумачиться "вновь соединять разделенные части целого народа, снова собирать воедино распавшееся целое". Отже, йдеться про возз'єднання народу, а не народів. З погляду історичного застосування цього визначення до події, що нас цікавить, є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р вони ніколи не були об'єднані. Це аргументовано довів ще у 1974р український історик М. Брайчевський.

Експерт звинувачення

Документовані історичні факти свідчать, що за всю історію україно – російських відносин, починаючи з часів Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського, нараховується близько двох десятків воєн, в т.ч. на період 1648 р припадає приблизно половина. Москва вела переважно агресивні війни, українці та білоруси,

які складали, наприклад, головну ударну силу в армії Великого князівства Литовського, давали гідну відсіч, часом щоправда й самі переходили кордони Московії, ходили походами на Москву, Твер, Рязань, Новгород, Псков. Пам'ятні перемоги під Орфею (1514 р), походи козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та Михайла Дорошенка на Москву та ін. Сам гетьман Богдан відзначився у Смоленській війні Речі Посполитої проти Москви і за деякими даними був нагороджений королем Владиславом IV дорогоцінною шаблею.

Експерт звинувачення

Протягом XV – XVII ст. до Москви їздили представники козацтва, православного духовенства у пошуках матеріальної та моральної підтримки або це були вдалі дипломатичні маневри, які мали на меті налякати уряд Речі Посполитої можливою зміною переорієнтації козацтва на Москву чи Стамбул. Що стосується гетьмана Б.Хмельницького, то він звернувся за допомогою у боротьбі проти Речі Посполитої насамперед до турецького султана Ібрагіма I ще у 1647 р. Султан дозволив кримському хану Іслам – Гірею III надати військову допомогу українським повстанцям, внаслідок чого стало можливим укладання україно – кримськотатарського союзу на початку 1648 р. Саме кримські татари були союзниками українських повстанців у 1648–1653 рр. Жодна інша країна, крім частково Молдавії у 1653 р, не підтримала Б. Хмельницького збройною силою.

Опонент – захисту.

Союз України з Росією врятував від небезпеки поневолення Польщею та Туреччиною.

Експерт – захисту:

Виходячи із ситуації, що склалась, та самого факту козацького повстання, ми можемо цілком справедливо твердити, що приєднання України до Московії було меншим злом, порівняно з перспективою знову повернутись під залежність Речі Посполитої. Тим більше, що в історії взаємин між козаками та польським урядом є багато прикладів як розправлялися з тими, хто довіряв обіцянкам про помилування та прощення. У народній пам'яті навічно вкарбовано імена таких страдників за народну

волю як Кшиштофа Косинського, Семирія Наливайка, Івана Сулими, Карпа Скидана та ін.

Опонент – звинувачення:

Всяке зло залишається злом. Та й міру масштабів конкретного зла не завжди щастить визначати з достатньою точністю та безсумнівністю. І, навіть, про ті альтернативи союзу з Московією, про які говорив, за джерелами, гетьман Богдан на Переяславській раді, далеко не всім сучасникам здавалися безглуздими. І не випадково, як свідчать історичні факти, в часи наступні за смертю Хмельницького, в Україні досить сильними були і пропольська і про турецька партії.

Експерт – звинувачення:

Не можна у зв'язку з цим пригадати Гадяцький трактат 1658 р, укладений згодом гетьманом І.Виговським, за яким Україні, як “Великому князівству Руському”, в рамках Речі Посполитої буде надано більшої автономії, ніж за країною – московським договором березня 1654р.

Опонент – звинувачення:

Так, “прийняття гетьмана і його Війська Запорозького під руку московського государя” сприяло зміцненню Московської держави і завдало удару її ворогам. Правильно, що такі дії гетьмана Б. Хмельницького підсилювали становище Московії і підважували позиції Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства; створило у подальшому надзвичайно сприятливі умови для розв'язання надзвичайно важливих історичних завдань – забезпечення вільного виходу до Азовського та Чорного морів, перетворення відсталого держави забутого кутка Європи на передову, могутню морську державу, що мало також надзвичайно важливе значення для економічного розвитку Московської держави. Але ж який з усього цього зиск для України? Хіба збагачення грабіжника може бути виправданням самого пограбування?

Експерт – звинувачення

Історичний досвід свідчить, що посилюючи зв'язки з однією країною, послаблюються зв'язки з іншими країнами. Якнайширші перспективи економічного зближення сусідніх держав – Московії і України – разом з тим їх союз у подальшому

призвів до втрати останньою традиційних економічних зв'язків з Річчю Посполитою, а через нею із Західною Європою, Литвою, з Османською імперією та залежними від неї країнами (Молдавією, Валахією, Кримським ханством, Семигороддям). Більше того, оскільки “під рукою царя” опинилась не вся Україна, а лише її східна частина, це негативно впливало на розвиток економічних відносин всередині України, і отже, на процес формування загальноукраїнського ринку та подальшого утвердження нових виробничих відносин – буржуазних, а значить виривав українські землі з світового просторового розвитку. Бо саме на час Переяславської ради Московія являла собою приклад азійської деспотії, в якій кріпосна неволя ставала повсюдною саме у тоді, коли вона відмирала не тільки на Заході, а і в самій Україні.

Експерт – звинувачення

На відміну від Московії, з її злиденним економічним підґрунтям, Україна у середині XVII ст. за чисельністю населення перевищувала Московську державу, а її землі були надзвичайно багаті не лише природними та людськими ресурсами, але й мали розвинену для свого часу економіку європейського типу, великий інтелектуальний потенціал (єдиним вищим навчальним закладом на землях бувшої Київської Русі була Києво-Могилянська академія у Києві). Згодом високоосвічені українці такі як Ф. Прокопович, Ст. Яворський, Я. Ковельський та десятки інших понесуть набутки європейської цивілізації до темної, пригніченої деспотичними порядками держави та її людності. Про культурний вплив на розвиток Росії досить аргументовано писав український громадсько – політичний та церковний діяч, вчений митрополит Ларіон (Іван Огієнко).

Опонент – захисту.

Укладання союзу України з Росією було актом всенародного волевиявлення навіки возз'єднатись з братерським народом.

Експерт – захисту

За підрахунками М.С. Грушевського, близько 200 представників старшини та козаків Війська Запорозького взяли участь у Переяславській козацькій раді. За його ж даними, на раді не були

представлені Уманський, Паволоцький і Кальницький полки. Відомо з джерел, що у раді взяли участь міщани Переяслава та, ймовірно, мешканці його околиць.

Експерт – захисту

Так, за свідченням Літопису Самовидця: “по усей Україні увесь народ з охотою тоє учинил... и немалая радость межи народом стала...”

Опонент – звинувачення:

Шановна сторона захисту, тогочасні джерела при цьому не підтверджують факт, що Переяславська рада за територіальним представництвом була “всеукраїнською”, як і її характеристики як “народної”.

Експерт – звинувачення:

Справа у тому, що на раді не було представників населення Волинського, Подільського, Руського, Белзького воєводств (більше третини території тогочасної України). Що ж до різних станів, то може констатувати присутність на раді лише козацтва, тоді ні вільне селянство, яке становило більшість населення, ні міщанство, ні православне духовенство участі у раді не брало і не присягало. Всього, за даними московської сторони, присягу склали лише 127 338 осіб, із них козаків 64 659 осіб. А от за повідомленням королівського ротмістра Павші, частина міщан Переяслава, Києва, Чорнобиля присягнула лише під тиском козаків. Відомо також про невдоволення рішенням Переяславської ради серед козаків і старшини Уманського, Брацлавського, Полтавського, Кропивницького полків. За підрахунками істориків присягу склало населення 177 міст (тоді як тільки у Брацлавському воєводстві, за підрахунками І. Крип’Яковича, їх нараховувалось 122).

Експерт – звинувачення:

Опираючись на останні дослідження сучасних істориків, ми можемо твердити, що згідно тогочасних вітчизняних політико – правових та культурних традицій, договір 1654 року не був затверджений (ратифікований) найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. Сучасні українські історики визнають лише встановлення номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу.

Експерт звинувачення

Складність вирішення цієї проблеми полягає у тому, що всі історики від Дм. Бантиша-Каменського до М. Грушевського та А. Яковлева добре знали, що оригіналів україно – московського договору 1654 року не було знайдено ані в минулому, ані тепер. Той текст, яким користувались і користуються дослідники – це копії, які зберіглися у московських архівах і були видрукувані у ХІХ ст., у “ Полном собрании Законов Російської імперії”. І взагалі, у сучасних істориків викликає великий сумнів щодо самого факту існування такого договору.

Інститут громадської думки:

Перебіг наших дебатів засвідчив, що розвиток подій Української національно – визвольної революції середини ХVІІ ст. дає підстави стверджувати, що рішення Переяславської ради не мали випадкового характеру, не були інтригою незначної купки козацької старшини чи наслідком підступних дій Московії, а зумовлювалися необхідністю збереження новоутвореної національної держави. Іншого виходу не існувало. Адже достатніх сил для того, щоб вирватися з фатального для історії українського народу трикутника: Річ Посполита – Османська імперія – Московія, фактично не було.

Підведення підсумків уроку – історичні дебати

Ведучий.

Об’єктивно обумовлений тактичний вибір гетьмана Б. Хмельницького, що мав такі стратегічні прорахунки, має вчити нас, що тільки консолідована українська нація може забезпечити реальну розбудову незалежної Української держави, її економічний та культурний розвиток.

Тільки реально незалежна, економічно процвітаюча з високоінтелектуальним народом Україна зможе будувати гідні й рівноправні відносини з усіма державами світу.

Домашнє завдання.

А. Користуючись додатковою літературою доберіть аргументи на такі тези і заповніть таблицю: “Гетьман Б. Хмельницький в оцінках минулого та сьогодення”:

“Б. Хмельницький – зрадник повсталих козацько-селянських мас”	“Найвидатніший політичний діяч, що добре розумів: порятунком українського народу можливий лише у союзі з російським народом”	“Б.Хмельницький полум’яний патріот, що умів так само пристрасно ненавидіти ворогів, як і любити свою рідну землю, що блискуче розв’язав поставлені перед ним історією завдання”	“Б. Хмельницький: політик, дипломат, полководець”
---	--	---	---

Б. Користуючись художньою літературою та фольклорними пам’ятками заповніть таблицю: “Гетьман Б. Хмельницький в оцінках минулого та сьогодення”:

	Автор	Назва твору	Цитування
Позитивна оцінка			
Негативна оцінка			

Методика організації та проведення уроку вивчення нового матеріалу по темі: Гетьманщина та землі Правобережної України наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (історія України. 8 клас) (цит. за кн.: І. Коляди, О. Терещенко // Історія в рідній школі, 2014. – № 9. – С. 31–38)

Мета: ознайомити з політичним становищем Гетьманщини (Лівобережної України) наприкінці XVII – на початку XVIII ст., висвітлити гетьманування І.Мазепи, особливості його зовнішньої та внутрішньої політики, культурно-просвітницької діяльності; охарактеризувати Івана Мазепу як людину і як політика; розкрити причини та наслідки антимосковського повстання І. Мазепи; визначити історичне значення гетьмана І. Мазепи в

історії України; розвивати в учнів уміння на основі аналізу джерел інформації складати політичний портрет історичному діячеві, пояснювати значення його діяльності, робити висновки і узагальнення, складати тезовий конспект; відповідати на запитання та висловлювати власний погляд та аргументувати його; закріпити уміння працювати з таблицями, схемами, контурними картами; виховувати в учнів на прикладі діяльності Івана Мазепи почуття патріотизму, любові до своєї Батьківщини, відданості своїй справі; громадянську активність; критичне ставлення до історичного минулого.

Основні поняття: «Коломацькі статті», «значкові та бунчуківі товариші».

Очікувані результати:

Учні зможуть:

- характеризувати політичне становище Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

- визначити основні засади внутрішньої та зовнішньої політики І. Мазепи, оцінювати діяльність гетьмана

- складати історичний портрет гетьману Івану Мазепі як людини та політику

- аналізувати зміст укладених гетьманом з Російською державою «Коломацьких статей»

- на основі аналізу джерел інформації по давати характеристику історичному діячу, визначати значення його діяльності, робити висновок та узагальнення, висловлювати власний погляд та аргументувати його

Тип уроку: вивчення нового матеріалу (засвоєння нових знань)

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань та мотивація навчальної діяльності.

Вступна бесіда за запитаннями

1. Як історики називали період в історії України, що припав на другу половину XVII ст.

2. Яка головна причина доби «Руїни» в Україні

3. Які зовнішні чинники впливали на політичне життя України в другій половині XVII ст.

4. Назвіть гетьманів, що мали підтримку з боку:

а) Москви; б) Польщі; в) Османської імперії

5. Якого гетьмана було визнано гетьманом обох сторін Дніпра у 1674 р., і чому?

Отже, після втрати Чигирин та знелюднення Правобережжя суспільно-політичне життя Української козацької держави обмежалося кордонами Лівобережної України. При вивченні теми уроку спробуємо охарактеризувати суспільно-політичне життя Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та висвітлити роль гетьмана Мазепи в історії України.

II. Вивчення нового матеріалу

План теми уроку

1. Становище України наприкінці XVII ст.; «Вічний мир» 1686 р.

2. Гетьманування Івана Мазепи (1687-1709 рр.)

а) внутрішня політика

б) зовнішня політика

3. Правобережна Україна наприкінці XVII – на поч. XVIII ст.

Становище України наприкінці XVII ст.; «Вічний мир» 1686 р.

Прийомом стисла характеристика з використанням карти та тематичної таблиці вчитель висвітлює становище України Наприкінці XVII ст.: Наприкінці XVII ст. становище України визначалось такими рисами:

1) територіальним розподілом українських земель між сусідніми державами («Бахчисарайський мир» 1681 р.)

2) спустошенням Правобережної України («Великий згін» 1678–1679 рр.)

3) утвердження при владі в Гетьманщині Івана Самойловича та усунення конкурентів

4) зміною зовнішньополітичної ситуації в Європі:

а) поразка Туреччини під Віднем 1683 р.

б) прагнення Польщі й Московії відновити свій вплив на Правобережжі.

Тематична таблиця «Територіальний розподіл українських земель наприкінці XVII ст»

Регіон України	Назва держави
Лівобережна Україна (Гетьманщина)	Московська держава
Запорозька Січ	
Правобережна Україна	Річ Посполита
Галичина	
Волинь	
Поділля	
	Османська Імперія
Закарпаття	Угорщина
Північна Буковина	Османська Імперія

Завдання учням:

За характеристикою вчителя скласти тезовий конспект

На контурних картах показати розподіл українських земель між сусідніми державами

У ході розповіді та з використання порівняльної таблиці «Андрусівське перемир'я (1667 р.) і «Вічний мир» (1686 р.)» вчитель розкриває основні положення «Вічного миру» (1686 р.)

У 1680 р. закінчився термін дії Андрусівського договору. У 1683 р. Османська імперія зазнала поразки під Віднем. Проте сподівання української еліти перекинув новий договір Речі Посполитої та Московської держави. Його підґрунтям стало прагнення Варшави витіснити турків з Поділля, а Москви вийти до Азовського та Чорного морів. 6 травня 1686 р. Московська держава та Річ Посполита підписали у Москві договір, який увійшов як «Вічний мир». У переговорах брали участь з польської сторони послы К. Гжимултовський і М. Огінський, а з московської – князь В.Голіцин (фаворит цариці Софії Олексіївни, сестри май-

бутнього імператора Петра I) (тому цей договір ще називають «Мир .Гжимултовського»). Текст договору містив 133 статті й опирався на умови Андрусівського договору.

Завдання учням

Занотувати дату та сторони укладання «Вічного миру»

Характеристика з використання тематичної таблиці:

	Андрусівське перемир'я (1667 р.)	«Вічний мир» (1686 р.)
Українські землі у складі Московії	Лівобережна Україна, Сіверщина з Черніговом і Стародубом;	Лівобережна Україна; Київ; Запоріжжя; Чернігово-Сіверська земля;
Українські землі у складі Речі Посполитої	Правобережна Україна	Північна Київщина, Волинь, Галичина.
Інші умови	1) Київ на два роки передавався Московській державі; 2) Запорізька Січ передавалась під спільне управління; 3) Московська держава і Річ Посполита зобов'язувались разом виступити проти кримського хана в разі набігів на Україну;	1) Польща відмовилася від претензій на Київ, за що отримала 146 тис. крб.. компенсації; 2) Брацлавщина та південна Київщина стали нейтральною незаселеною зоною; 3) Поділля переходило під владу Османської імперії.

За допомогою сюжетної розповіді вчитель висвітлює події Другого Кримського походу(1689 р.): Укладення «Вічного миру» (1686 р.) та вступ до «Священної ліги» (1686 р.), а також власні плани щодо Причорноморського регіону та прагнення цариці Софії Олексіївни посилити свої позиції на московському престолі спонукали Московію до організації в 1687 р. Кримського

походу. Його успіх багато в чому залежав від пори року. Це мала бути, за порадою гетьмана І.Самойловича, рання весна. Ось, як Перший Кримський похід описує український історик **П. Дорошенко**: «Нерадо готувався до цього походу гетьман Самойлович: його порад не розривати з Кримом не послухали, як не послухали й поради, коли вже воювати, то вибиратися в похід якомога раніше, скоро тільки настане весна, щоб устигнути пройти безводний степ перед тим, як почнеться літня спека. Москва рішила нанести удар татарам у самому їхньому серці, у Криму, а рівночасно Польща, Австрія і Венеція мали оперувати проти турків. Зібрано величезну московську армію в 100 000 людей під проводом князя Василя Голіцина, фаворита царівни Софії, яка тоді фактично правила московською державою. Тільки в кінці травня ця армія, яка мала з собою величезний обоз на 20 000 возів, дійшла до запорозьких степів, де до неї, між річками Оріллю і Самарою, прилучилася 50-тисячна українська армія під проводом гетьмана. Рушили просто на Перекоп. Уже почалася спека. Того літа не було дощів, трава вся висохла і вигоріла від палючого сонця. Пил і задуха мучили людей. Не було ні води, ні корму для багатьох десятків тисяч коней. У Самойловича розболілися очі, і він відверто лаяв Московію, що вигадала цей «безглуздий» похід. Коли дійшли до Великого Лугу, недалеко Хортиці, почалася степова пожежа. Широкі простори обернулися на море вогню, який перетворив степ на чорну, випалену пустелю: це татари підпалили суху траву, щоб утруднити ворогам похід. Але серед москалів поширилися чутки, що це, мовляв, самі українці в порозумінні з татарами підпалили степ, аби не допустити розгрому Криму, бо коли Крим буде завойовано, то ні на кого буде козакам опертися проти Москви. Тепер довелося йти випаленим степом під пекучим літнім сонцем. Люди й коні почали гинути від хвороб. Основна маса війська почала помалу відступати назад в Україну... Усі були розлючені невдачею й даремними трудами й жертвами. Шукали, як звичайно в таких випадках буває, винуватого. І все лихо окошилося на Самойловичу. Старшина давно вже не злюбила гетьмана за його самовладні звички, за суворе й зневажливе поводження з

нею. Було складено донос на гетьмана і подано Голицину. Самойловича обвинувачено в неприхильності до Москви й бажанні створити з Гетьманщини незалежну державу, в користолобстві, у зневажливому поводженні зі старшинами, а найголовніше – у порозумінні з татарами щодо спалення степу. Голицину донос був дуже на руку: знайдено винуватого в ганебному результаті так широко задуманої військової кампанії. Він поспішив негайно вислати донос у Москву, але туди вже дійшли чутки про те, ніби гетьман звелів палити степ... Через тиждень прибув із Москви до Голицина наказ: заарештувати Самойловича й вислати в Московщину, а козацькому військові вибрати нового гетьмана.»

Завдання учням

Підготуйте відповідь на запитання:

1. Які причини обумовили неуспіх Першого Кримського походу?
2. Хто скористався ситуацією?
3. Які наслідки мав неуспіх походу?

2. Гетьманування Івана Мазепи (1687–1709 рр.)

а) внутрішня політика

б) зовнішня політика

*Розкриваючи обставини обрання гетьмана Івана Мазепи вчитель використовує **прийом розповіді з посиланням на твір**: Ось як ці події описує історик **Б. Крупницький у своїй праці «І. Мазепа та його доба**»: «Важко судити, чи брав він діяльну участь у змові, чи намагався триматись у тіні. Принаймні під чолобитною генеральної старшини про усунення Самойловича його прізвище не фігурує. Як розважливий політик він волів у цьому неприємному епізоді не висувати свою особу на передній план. Чим завзятіше Мазепа вів переговори з Голициним щодо нової кандидатури, тим категоричніше цей довірений представник московського уряду доходив висновку на користь осавула. Між Мазепою і Голициним здавна існували дружні стосунки. До того ж майбутнього гетьмана знали в Москві краще, ніж будь-*

кого з представників генеральної старшини чи полковницьких кіл. Адже він як найдосвідченіший дипломат Самойловича регулярно з'являвся у північній столиці, іноді кілька разів протягом року й ніколи не упускав нагоди розширити коло своїх московських друзів та знайомих. Тож не дивина, що його кандидатура була чи не єдиною. М'якої вдачі, люб'язний у спілкуванні, розважливий і щиросердний, він, мабуть, найбільше імпував росіянам, які вбачали в ньому хоч і премудрого, але зручного й покірливого гетьмана. Авторитетні старшини не виявляли невдоволення його сходженням угору. Старшинська рада, що відбулася перед виборами, висловилася за Мазепу, тим більше що його кандидатуру підтримував Голицин. А 25 липня зібралася Генеральна рада. У виборах взяли участь усі козаки чи їхні представники, наскільки це дозволяли обставини. Місцем дій був берегр. Коломак, де розташувалися обидві армії. На цій урочистій церемонії Голицин як повноважний представник Москви звернувся до козаків з проханням висунути кандидатів і вільним голосуванням обрати одного з них. Першим назвали ім'я Мазепи. Крім нього запропонували генерального обозного В.Борковського. Але під час повторного опитування усі зійшлися на кандидатурі Мазепи. Так він став гетьманом».

Вибір гетьмана супроводжувався підписанням договірних статей.

Завдання учням

Занотувати дату обрання гетьманом І. Мазепи

*Основні положення україно-московського договору вчитель розкриває застосовуючи **стислу характеристику і тематичну таблицю:** ««Коломацькі статті» 1687 р.»:* Своє гетьманування І.Мазепа розпочав із укладання нового україно-московського договору – «Коломацьких статей». Угоду між гетьманом і старшиною з одного боку, та московськими Іваном і Петром Олексійовичами та царівною Софією з іншого, було укладено на раді **25 липня 1687 р.** Складався договір з 22 пунктів. Пізніше всі пункти договору були внесені до царської жалуваної грамоти гетьманові, яку доставили з Москви в жовтні 1687 р.

ПРАВА гетьмана:	право гетьмана мати компанійські полки (наймане військо); заборона без згоди царя позбавляти старшин «урядів»; обмежувалось право гетьмана розпоряджатися військовими землями; гетьману заборонялося вести самостійну зовнішню політику, всю іноземну кореспонденцію, не читаючи, відправляти до Москви; зобов'язувався брати участь у війнах Московії; у гетьманській столиці Батурині розташовувалися 2 московські полки.
старшини:	підтверджувались права і привілеї козацької старшини; зобов'язувалась доносити на гетьмана царю і уряду; заборонялося без царського указу усувати гетьмана з посади.
козацтва:	козацький реєстр в 30 тис.
інших верств населення:	українським купцям заборонялося торгувати у Московській державі з Кримом; українців під загрозою смерті зобов'язували приймати московські мідні гроші; рекомендували заохочення російсько-українського шлюбу.

Отже, «Коломацькі статті» (1687 р) обмежували автономію Гетьманщини, обмежували економічну, соціальну та зовнішню політику гетьманської держави; посилювались позиції козацької старшини; стверджувався статус Гетьманщини, як частини «самодержавної» Росії.

Завдання учням

Занотувати таблицю, відповідати на запитання.

1. Якими були повноваження гетьмана щодо здійснення зовнішньої політики?
2. Яке місто визначалося резиденцією гетьмана, які збройні сили там розміщувалися?
3. Якою була процедура обрання гетьмана?
4. Яким чином повноваження гетьмана були більш обмеженими, порівняно з Глухівськими статтями?

Уявлення про особистість гетьмана І. Мазепи вчитель формує використовуючи картинний опис та цитування із листа французького дипломата Жана Балюза і портрету «Гетьман Іван Мазепа в латах з Андріївською стрічкою» (невідомий художник. 1700 рік. Дніпропетровський художній музей): «Принц Мазепа вже поважного віку... Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоча тіло міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний і гордий. Мало шанує тих, хто ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийому, в якому багато дечого на польській зразок. Він вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо досконалості знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латиною, бо він запевняв мене, що недостатньо володіє французькою, хоча замолоду відвідав Париж і Південну Францію, був на прийомі в Луврі. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські. Розмова з ним дуже приємна: він має великий досвід у політиці, на противагу московітам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки. Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію. Але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря невитягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».

Внутрішню та зовнішню політику гетьмана І. Мазепи вчитель висвітлює за допомогою прийому **міркування з використанням тематичної таблиці** «Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Мазепи»: Гетьманування І. Мазепи історики називають періодом стабілізації політичного та економічного життя, національно-культурного піднесення Гетьманщини. Чому можна вважати таку оцінку справедливою? За допомогою цієї таблиці спробуємо з'ясувати основні заходи та напрямки внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи.

внутрішня політика <i>мета: зміцнення гетьманської влади; стабілізація політичного життя; підтримка козацької старшини</i>		зовнішня політика <i>мета: пошук союзника у боротьбі за об'єднання Правобережної України з Гетьманщиною</i>	
соціально-економічна сфера	<p>1) продовжено формування козацької еліти (крім бунчукових товаришів створив категорії значкових і значних військових товаришів);</p> <p>2) роздавав землі козацькій старшині та церквам;</p> <p>3) заборонив приневолювати козаків переходити до стану селян та відбирати в них землю;</p> <p>4) 1701 р. запровадив 2-денну панщину; перетворив</p>	<p>перший етап: союз з Росією</p> <p>1) участь у зовнішньо-політичних акціях: 1689 – другий Кримський похід; – 1695-1696 р.р. – участь в Азовських походах царя Петра І (здобуття фортеці Азов);</p> <p>2)-1702-1704 рр. – за наказом Петра І з метою підтримки короля Августа II гетьман з військом переходить Дніпро та придушує антипольське повстання</p>	<p>другий етап союз зі Швецією</p> <p>1) невдоволений централізаторською політикою Петра І, під тиском козацької старшини протягом 1704-1705 рр. налагоджено таємні відносини зі шведським королем Карлом XII.</p> <p>2) під час вступу його військ в Україну 24 жовтня 1708 р. І.Мазепа залишив Батурин і з 4 тис. козаків переходить на сторону Карла</p>

	<p>«підсуєдків» (козаки або селяни, що не мали власного господарства і жили в чужих дворах) у стан «посполитих» (податне населення); придушував опозиційні виступи (опозиція Петрика 1692 р.) та селянські повстання.</p>	<p>на чолі з С. Палієм («Паліївщина»); – в умовах Північної війни Росії зі Швецією організував походи козацьких полків до Прибалтики.</p>	<p>XII (гетьмана підтримала частина запорізьких козаків на чолі з Костем Гордієнком). 3) 29-30 жовтня 1708 р. було укладено українсько-шведський договір, за яким Швеція зобов'язувалась захищати права Гетьманщини і не порушувати козацькі права.</p>
<p>культурно-релігійна сфера</p>	<p>1) підтримка православної церкви: збудовано 12 церков, у т.ч. у Києві: Богоявленський собор Братського монастиря, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, Військово-Микільський собор Пустинно-Микільського монастиря, – реставровано 20 храмів («мазепинське барокко»); – широкі земельні роздачі – домігся статусу екзархату для Київської митрополії;</p>		

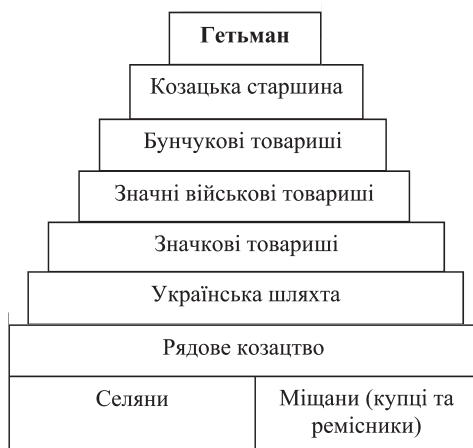
	<p>2) Києво-Могилянська академія: – стипендії студентам для навчання за кордоном; – підтвердження статусу академії (1701) для Києво-Могилянської колегії ініціював відкриття Чернігівського колегіуму;</p> <p>3) власним коштом видав Євангеліє арабською мовою;</p> <p>4) подарував храму Святого Гробу Господнього в Єрусалимі коштовну чашу.</p>		
Відносини з Запорозькою Січчю	<p>Залучав козаків до будівництва оборонних ліній, Петербурга, водних каналів; обмежував політичну самостійність Січі.</p>		

Завданням учням:

Занотувати за вчителем таблицю до конспекту.

*Розкриваючи процес змін у соціальній структурі Гетьманщини, вчитель використовує прийом **пояснення з використанням ієрархічної схеми**: «Соціальна структура козацтва періоду Гетьманщини за правління І. Мазепи»: За часів І. Мазепи серед козацтва запроваджувались нові категорії козацької еліти. Крім бунчукових товаришів (представники козацької старшини,*

які, не маючи постійної посади, перебували при гетьманові та, виконуючи його доручення, підлягали лише його юрисдикції; запроваджені при гетьмані І.Самойловичу) при кожному полковникові був запроваджений інститут **значкових товаришів** – служилих козаків, які користувалися відповідними привілеями та пільгами (звільнення від сплати податків, постоїв рос. військ тощо.), а також мали перспективу службового підвищення до чину значних військових товаришів або посади сотника чи полкового урядовця. **Значні військові товариші** – привілейована категорія козацтва, що була обов'язковою сходинкою для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів; головним обов'язком була військова служба за власний кошт; участь у військових походах, під час яких вони командували сотнями, відали артилерією, боеприпасами, тощо.

Завдання учням: занотувати схему.

Узагальнення

Період гетьманування Івана Мазепи, не дивлячись на конфліктність відносин з Запорозькою Січчю, в цілому відзначений стабілізацією політичного життя Гетьманщини, зміцненням позицій козацької старшини, подальшим розвитком феодальних відносин та економічним розвитком, що супроводжувався національно-культурним піднесенням.

3. Правобережна Україна наприкінці XVII–на поч. XVIII ст.

За допомогою образної розповіді з використанням тематичної карти вчитель формує уявлення про становище Правобережжя: Прагнути об'єднати всі українські землі під однією булавою, І. Мазепа ніколи не випускав з-під уваги Правобережну Україну. Наприкінці XVII ст. більшість земель Правобережжя було спустошено. Це непокоїло польський уряд, бо становище обезлюднених унаслідок воєн і масової втечі населення земель, на які безперешкодно вторгалися турецькі війська і татарські орди, було загрозою для поновлених східних воєводств. Єдиним надійним способом зменшення цієї загрози було заселення спустошеного краю. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва.

Завданням учням:

Визначте риси, що визначали становище Правобережної України наприкінці XVII ст.

За допомогою стислої характеристики з використанням оглядової карти вчитель розкриває відновлення козацького устрою на Правобережжі: Польський уряд рішенням 1685 р., заохочуючи заселення пусток, надав козацтву «прадавні привілеї та вольності»:

- 1) право заселити землі Правобережжя
- 2) на заселених землях відновити власний полково-сотенний устрій.

Так відродилися чотири полки:

1. **Богуславський** (полковник *Самійло Самусь*)
2. **Корсунський** (*Захарій Іскра*)
3. **Брацлавський** (*Андрій Абазин*)
4. **Фастівський (Білоцерківський)** (*Семен Палій*).

Відновлені полки були:

- а) військові одиниці
- б) адміністративно-територіальні одиниці.

Кожен із полковників: 1) заохочував заселення пусток, 2) сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, судів.

Завданням учням:

Позначити на контурній карті межі Правобережних полків.

Історичний портрет Семена Палія вчитель формує за допомогою комбінованого прийому використання художньої літератури:

Семен Палій народився в 1640 р. у містечку Борзні на Чернігівщині в міщанській родині. Навчався в Києво-Могилянському колеґіумі. Під час Національно-визвольної війни його батько записався козаком Ніжинського полку. Семен Палій був мужнім і безстрашним воїном. Спершу служив у П. Дорошенка, а пізніше – на Запорозжжі, де й отримав прізвисько Палій (справжнє прізвище Гурко). Восени 1683 р. під час оборони Відня він очолював загін запорожців, який входив до складу армії короля Яна Собеського. Повертаючись із походу «віденський богатир» (так його називав король) Семен Палій вирішив не йти на Січ, а оселитися з козаками на Правобережжі, оскільки у 1685 р. був відроджений козацький устрій на Правобережній Україні. Ян Собеський надав йому посаду фастівського полковника за умови, що він допомагатиме йому в боротьбі з Туреччиною, отримав «приповідний лист» короля, Під його управлінням перебувала територія, що охоплювала колишні Білоцерківський, Чигиринський та Уманський полки. У 1689 р. С. Палій з невеликим загоном козаків напав на м. Немирів – резиденцію ставленика поляків гетьмана Гришка. Взяти місто не вдалося, а самого Палія польські урядовці, обманувши, заарештували й відправили до німецького міста-фортеці Магдебурга, де він перебував в ув'язненні майже рік, доки його не визволили козаки. Ось як ці події описані в **«Історії Русів»** : «...козаки вдалися до хитрощів: як у всю Польщу і частину Німеччини безперервно виходять з Малоросії купецькі каравани великими воловими обозами з пшоном, вовною, всякими шкурами та іншими продуктами, то вони, спорядивши великий обоз на волових хурах і понакладалши на них дещо з усіх своїх продуктів, постановили при них хурманами і поховали у хурах, вкритих вовною та шкурами, до 300 козаків з їх зброєю, і таким чином, підійшовши до міста Магдебурга, упросилися з обозом ночувати в місті. Як же споночило і в місті все заспокоїлось, козаки, вийшовши з хур, прокралися до фортеці, де був ув'язне-

ний Палій, схопили обережно охорону, опісля визволили Палія і взяли його з собою, а з ним вивезли 4 легкі гармати з їх ладунком, у місті ж залишили порожні хури з опудалами людськими, що нібито сплять. І так, зібравшись, ішли вони цілу ніч і частину дня, аж поки розглянулись міські начальники та мешканці; але погоня за ними була недовга і безуспішна, а козаки, переходячи Польщу, пограбували багатьох вельмож, що брали участь в у Палієвому ув'язненні, і нагородили свої втрати з процентами». Протягом червня 1690 – листопада 1696 рр. С. Палій здійснив 9 великих походів у володіння Туреччини і Кримського ханства. За походами Палія в Північне Причорномор'я уважно спостерігали в Європі. Німецькі газети в 1686–1687 рр. писали про нього як про славного лицаря. Щоб зробити С. Палія слухнянішим, король спробував перетворити його на великого землевласника. Він подарував полковникові Романівське староство (поблизу Фастова), до якого належало містечко Романівка й більше десятка сіл. Однак Палій не поставив власні інтереси над народними, піднявши повстання, яке ввійшло в історію під назвою «паліївщина». У липні 1704 р. Мазепа наказав заарештувати фастівського полковника. У 1705 р. Палій був засланий у Сибір (Тобольськ). Після виступу Івана Мазепи проти московської влади він повернувся із заслання і був призначений полковником Білоцерківського полку. Помер у січні 1710 р., його поховали у Києво-Межигірському монастирі. Тарас Шевченко писав про Семена Палія в творах «Чернець» і «Швачка». Ось уривок з поеми «Чернець», в якому згадується про поховання Палія в Києво-Межигірському монастирі:

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: «Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!

Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом не добитий.

(Т. Шевченко. «Чернець»)

Завданням учням:

Занотувати основні факти біографії Семена Палія, дати відповіді на запитання.

1. Коли був відроджений козацький устрій на Правобережжі?
2. Якою була роль С. Палія у відродженні козацького устрою на Правобережній Україні?
3. Де здобув освіту Семен Палій?
4. Яким було справжнє прізвище фастівського полковника?

Стисла характеристика на основі тематичної таблиці:

«Повстання під проводом Семена Палія (1702–1704 рр.)»

Завданням учням:

Занотувати за вчителем таблицю до конспекту.

Передумови	Причини	Хід повстання		Наслідки
		Дата	Подія	
1) Карловицький конгрес (1699 р.), договір укладений між Польщею і Туреччиною, за яким остання відмовлялася від Поділля й звільнила Кам'янець-Подільський. Ліквідація турецької загрози для Речі Посполитої означала можливість ліквідувати й	1) 1700 р. Польські корогви вступили до Немирова, Бара, Брацлав, захопили Вінницю 2) Восени 1702 р. уряд Речі Посполитої зосередив каральне військо під Бердичевом. Проти нього виступили об'єднані	26 жовтня 1702 р. 10 листопада 1703 р.	Об'єднані сили правобережних полків оточили табір польського війська й розгромили його. С. Палій переможно завершив двомісячну облогу Білої Церкви. Поляки спромоглися відвоювати частину за-	1) об'єднання Правобережної України з Гетьманщиною 2) збільшено кількість полків з 4 до 7 (Білоцерківський, Богуславський, Брацлавський, Корсунський,

<p>правобережне козацтво, захисту якого Польща більше не потребувала.</p> <p>2) У червні 1699 р. Варшавський сейм ухвалив рішення про «знищення» правобережного козацтва.</p> <p>3) Шведський король Карл XII розбив військо Речі Посполитої і 1702 р. захопив Варшаву й Краків, цим і вирішив скористатися С. Палій.</p>	<p>сили повстанців. Безпосередньою причиною до збройного повстання була спроба польського урядовця відібрати у полковника Самуся (на той час наказного гетьмана) військові клейноди: булаву, бунчук, печатку і 5 гармат.</p>	<p>31 липня 1704 р.</p>	<p>хоплених земель і обложили повстанців під Фастовом</p> <p>Вторгнення Карла XII в Польщу, яка попросила допомоги в союзника – Російської імперії.</p> <p>Виконуючи наказ Петра I, Іван Мазепа заарештував С. Палія.</p>	<p>Могилівський, Чигиринський, Уманський) ліквідація козацького руху «Паліївщина»; усунення С. Палія, як конкурентна на гетьманство</p> <p>Посилення позицій І. Мазепи.</p>
---	--	-------------------------	---	---

III. Закріплення та повторення вивченого на уроці

Колективна робота

Репродуктивна бесіда за запитаннями

1. В якому році був підписаний «Вічний мир», які його основні положення?
2. Де і коли було обрано гетьманом Івана Мазепу?
3. Назвіть основні заходи внутрішньої політики Івана Мазепи
4. Які основні напрямки зовнішньої політики Івана Мазепи?
5. Чому польський уряд вирішив ліквідувати правобережні полки?

6. Чому повстання під проводом Семена Палія зазнало невдачі? Яка подальша доля фастівського полковника після придушення повстання 1702–1704 рр. ?

IV. Домашнє завдання

1. Опрацювати текст підручника.
2. Позначити на контурній карті: зміни кордонів Гетьманщини за гетьманства І. Мазепи; міста: Коломак, Батурин.
3. Знайти свідчення про Івана Мазепу, Семена Палія та повстання 1702–1704 рр. в українському фольклорі.
4. Доведіть справедливість оцінки поданої сучасниками: «Козаки знаходяться під командою свого вождя Мазепи, що мудрою політикою та війсьним досвідом уже тепер здобув у світі велику славу»

Методика використання міжпредметних зв'язків з історії України та української літератури при вивченні теми: Повстання «Коліїщина» (1768 р.) та поема Т. Шевченка «Гайдамаки» (цит. за: І. Коляда, С. Микитчук // Історія в школі. : К., – 2008. – № 5/6. – С. 23-28)

Пропонований варіант уроку для учнів 8 класу допоможе встановити міжкурсові та міжпредметні зв'язки між історією України та українською літературою. Такий підхід створює реальні можливості для формування у здобувачів освітніх послуг таких предметних компетентностей, як аналізувати, систематизувати знання, зіставляти факти з історії та літературного твору на історичну тематику, що посприяє активізації пізнавальної діяльності, підвищує ефективність засвоєння нового матеріалу та повторення вивченого, сприятиме підвищенню інтересу до української історичної прози. Такий урок потребує підготовчого етапу, який передбачає самостійне ознайомлення учнів з текстом поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка та опрацювання науково-популярної літератури, наприклад таких авторів:

При організації та проведенні *інтегрованого уроку* варто визначити основні питання, які необхідно розглянути з учнями. Пропонуємо такий план вивчення цієї теми на уроці:

1. Коліївщина 1768 року як історична основа створення поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка.

2. Висвітлення причин і хроніки подій Коліївщини 1768 р. в темі та сюжеті поеми.

3. Історико-літературний портрет ватажків повстання – Максима Залізняка та Івана Гонти.

4. Художні особливості поеми (драматизація сюжету, гіперболізація та образи твору).

5. Причини поразки повстання та його історичне значення в оцінці історико-літературної критики.

Розпочати розгляд теми радимо з аналізу історичного розвитку України та його особливостей в другій половині XVIII ст. Вчитель має наголосити, що в цей період територія України була поділена між Польщею та Росією по Дніпру на Правобережну та Лівобережну. Правобережна Україна в другій половині XVIII ст. входила до складу Речі Посполитої, що переживала соціально-політичну кризу. Українське населення перебувало під потрійним гнітом: національним, соціальним та релігійним, який особливо посилювався в умовах кризи. Таке становище українців не раз викликало вибухи народного невдоволення, що виявлялись у формі селянських повстань. Протягом усього XVIII ст. хвилі таких заворушень на Правобережній Україні котилися одна за одною. Цей рух здобув назву гайдамацького. Особливо він посилювався в кінці 60-х р. XVIII ст. після обрання королем Польщі С. Понятовського (1764), якого підтримувала Росія. Могилівський православний єпископ Йосип Кониський разом з ігуменом Мотронинського монастиря Мельхиседеком Значко-Яворським звернулися до польського уряду зі скаргою на уніатське духовенство, яке переслідувало населення України й Білорусі та силоміць нав'язувало йому уніатське віровизнання. Значко-Яворський як правитель православних церков і монастирів поширював «давні трактати», спрямовані на захист православної віри. Населенню оголошувалося, що можна вільно повернутися від унії до православ'я. Більшість селян, яких пани силоміць примусили прийняти уніатство, виявили бажання повернутись у православну віру. Загін, посланий уніатським мит-

рополитом Ф.Володковичем, жорстоко карав селян та священників, котрі відмовились від уніатства. Варшавський сейм 1766 р. ухвалив постанову, яка оголошувала ворогом кожного шляхтича, схильного захищати інтереси населення некаатолицького віровизнання. Проти рішення Варшавського сейму виступив царський уряд Росії. Значна частина депутатів сейму й шляхти на чолі з королем мусила піти на поступки в так званому дисидентському питанні (про права некаатолицького населення), уклавши на початку 1768 р. трактат з Росією про зрівняння в політичних правах з католиками населення православного й протестантського віровизнання. Формальне зрівняння прав католиків і дисидентів викликало опір значної частини магнатів і шляхти, які вважали цей акт порушенням їх необмежених прав. 29 лютого 1768 р. у м. Барі на Поділлі група магнатів і шляхтичів утворила конфедерацію – військове й політичне об'єднання, метою якого було збереження необмежених прав і привілеїв, що ними вони користувалися як католики. Конфедерати намагалися не допустити посилення королівської влади та скасувати сеймові рішення про зрівняння в правах католиків і дисидентів. Барська конфедерація 1 березня 1768 р. звернулася до шляхти із закликом об'єднатися й почати нещадну розправу над українським селянством й міським населенням, які боролися проти унії та феодального гніту. Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала збройну боротьбу проти польських і російських військ, що підтримували короля, і одночасно придушувала антифеодальний і визвольний рух селянства на Правобережній Україні. Дії загонів конфедератів, що супроводилися нечуваними репресіями, переповнили чашу терпіння українського народу і стали безпосередньою причиною вибуху народного повстання, відомого в історії під назвою Коліївщина. Весною 1768 року група запорожців у келіях Мотронинського Троїцького монастиря домовилася про підготовку повстання, а вже у травні в Холодному Яру, поблизу Чигирина, відбулися збори загону повстанців, що став ядром руху. Почавшись у районі Чигирина, повстання охопило спочатку південь Київщини (Черкаси, Смілу), а потім поширилося майже на всю Київщину і частково

на Поділля. Саме подіям 1768 р. присвячена поема Т. Шевченка «Гайдамаки», що була написана в 1841 р. В основу поеми лягли народні перекази про перебіг повстання, насамперед розповіді рідного діда автора «Гайдамаків» Івана, який був учасником руху. Поет згадує про це в епізоді:

Бувало в неділю, закривши мінею,
 По чарці з сусідом випивши тієї,
 Батько діда просить, щоб той розказав
 Про Коліївщину, як колись бувало.
 Як Залізняк, Гонта ляхів покарав...
 І мені, малому, не раз довелось
 За титаря плакати. І ніхто не бачив,
 Що мала дитина у куточку плаче...
 Вибачайте, люде добрі,
 Що козацьку славу
 Так навмання розказую,
 Без книжної справи.
 Так дід колись розказував,
 Нехай здоров буде!

Шевченкознавці вважають, що при написанні поеми, крім народних переказів, поет користувався і певними доступними йому літературними та історичними джерелами про Коліївщину. Деякі з них він сам називає — це, зокрема, стаття І. Шульгіна «Барська конфедерація», що була вміщена в «Енциклопедическом лексиконе», можливо, рукопис М. Максимовича «Сказание о Колиивщине», а також роман М. Чайковського «Вернигора», який дав поетові для читання П. Мартос.

З метою активізації пізнавальної роботи учнів на уроці пропонуємо скласти за розповіддю вчителя дві таблиці:

А.

Причини повстання	Етапи	Хроніка подій	Причини поразки	Наслідки	Історичне значення

Б.

Тема поеми	Ідея твору	Сюжетно-композиційна структура	Художні засоби

Повстання розпочалося 26 травня 1768 року. Ось як говориться в поемі про початок і розгортання народного руху:

«Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки... не зумів!..
Єдине слово «не позвалям»
У шляхти думав одібрать,
А потім... Польща запалала.
Панки сказалися..
Кричать: «Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»..
Встає шляхетська земля,
і – разом сто конфедерацій.
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили..
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.»

Повстання наростало і ширилось по всій Правобережній Україні. Захопивши Жаботин, повстанці підійшли до Черкас, визволили Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку, ряд інших міст. Розпочався їхній тріумфальний похід по Пра-вобережній Україні.

З метою організації всенародного повстання М. Залізняк виділив частину повстанців у загони, що почали діяти по всьому Подніпров'ю та Поліссі, визволивши Фастів, Канів, Брусилів, Ржищев.

Масштаби народного руху на обширній території краю добре передав Т. Шевченко:

Задзвонили в усі дзвони	Горить Сміла, Смілянщина
По всій Україні;	Кров'ю підпливає.
Закричали гайдамаки:	Горить Корсунь, горить Канів,
«Гине шляхта, гине!	Чигирин, Черкаси;
Гине шляхта!	Чорним шляхом запалало,
Погуляєм та хмару нагрієм!»	І кров полилася...
Зайнялася Смілянщина,	Аж у Волинь.
Хмара червоніє.	По Поліссі
А найперша Медведівка	Гонта бенкетує.
Небо нагріває.	

Використовуючи карту України, вчитель пропонує учням показати територію, яку охопило повстання.)

Тим часом перед повстанцями постає питання про захоплення Уманської фортеці графа С. Потоцького. Штурм її розпочався 9 червня 1768 року, а 10 червня шляхта склала зброю. Велику роль у захопленні повстанцями Умані відіграв перехід на їхній бік надвірної козацької міліції на чолі з сотником Іваном Гонтою. І почалась народна розправа над шляхтою, яку поет описав так:

Гайдамаки	Затопили, закричали:
Гуляють, карають;	«Карай ляха знову!»
Де проїдуть – земля горить,	Покотились по базару
Кров'ю підпливає...	Кінні народові;
Купою на купі	Покотились малі діти
Од Києва до Умані	І каліки хворі.
Лягли ляхи трупом.	Гзалт і галас. На базарі,
Як та хмара, гайдамаки	Як посеред моря
Умань обступили	Кровавого, стоїть Гонта
Опівночі; до схід сонця	З Максимом завзятим.
Умань затопили;	Кричать удвох: «Добре, діти!
	Отак їх, проклятих!»

З визволення Умані починається новий етап у розвитку повстання – на Правобережжі були знищені королівські органи влади і відбулось творення органів влади народного самоврядування за козацьким устроєм, було скасовано панщину, різні повинності, розподілялась панська земля та відбувалось покозачення всього населення. Деякий вплив на першому етапові повстання мала присутність російських військ, що були введені сюди для боротьби з конфедератами. Спочатку ро сійський царат був зацікавлений у розгортанні повстання, бо воно підривало могутність Польщі, вело до внутрішньої нестабільності королівства. Проте, подальше наростання народного руху, його антикріпосницька спрямованість викликали незадоволення і страх у Катерини II, яка зовсім не бажала, щоб повстання не поширилось на російську територію, де в цей час також починає наростати незадоволення народних мас, що незабаром вилилось у Селянську війну на чолі з Омеляном Пугачовим. Тому в Маніфесті від 9 липня 1768 року, який був адресований населенню Правобережної України, Катерина II категорично відмовилась від будь-якої причетності до повстання(справа в тому, що з приходом російських військ на Правобережжя поширилися чутки, що цариця надіслала військових на допомогу повстанцям і навіть ватажки гайдамаків заготовили так звану «Золоту грамоту» Катерини II, де цариця нібито обіцяла волю й допомогу в боротьбі проти шляхти) і називала повстанців «розбійниками, злодіями, бунтарями народного спокою». У таємній інструкції російському генералові М. Кречетнікову наказувалось у взаємодії з польськими силами придушити повстання. 26 червня 1768 року царський генерал по-зрадницьки захопив ватажків М. Залізняка та І. Гонту, а вночі напав на табір повстанців. До ранку з табором було покінчено. В полон потрапило близько 3-х тисяч людей. Гонта й інші вихідці з Правобережної України передавались польській владі. М. Залізник з вихідцями Лівобережної України були відправлені до Києва. Півтора місяця тривало слідство над Залізняком, вирок був таким – 150 ударів батоном (як встановила історик Т. Яковлева-Таїрова вирок здійснено не було) і заслання на каторжні роботи до Сибіру. Страшна розправа чекала тих, хто

потрапив до рук польської шляхти: їх вішали, карали на горіло, садовили на палі. Особливо жорстокою була страта Івана Гонти: трибунал польської шляхти виніс вирок про четвертування народного героя протягом двох тижнів. Тортури І. Гонти розпочалися 14 липня. Ось як ці події описує очевидець: «Гонта вийшов на страту спокійним та веселим, ніби-то то йшов на хрестини до кума. Кат здер йому кусок шкіри, хлипнула кров, але жоден м'яз на обличчі гайдамаки не поворухнувся. І тоді Гонта промовив: «От казали, що буде боляче, а насправді не боляче». Шляхта розгубилася, страхаючись прикладу Гонти, гетьман К. Браницький наказав відтяти йому голову». Незважаючи на страту ватажків та розгром основних сил, народне повстання тривало ще до травня 1769 року на території Правобережної України.

Підбиваючи підсумок, учитель пропонує учням сформулювати основні **причини повстання**: національний гніт (українці були позбавлені будь-яких» прав, їхня мова і культура заборонялись, їх вважали за людей другого сорту – «бидло»); релігійний гніт (примусове окатоличення населення); соціальний гніт (кріпацтво та посилення панщини); події, що послужили **приводом до повстання**, – звірства конфедератів; а також визначити тему поеми «Гайдамаки» (зображення героїчної боротьби українського народу проти поневолювачів у роки повстання під назвою Коліївщина 1768 р.).

Отже, в **основі сюжету** поеми – змалювання Т. Шевченком хроніки подій Коліївщини 1768 року. Сюжет розвивається двома лініями, переплетеними одна з одною. Перша – це розгортання самого повстання, друга – історія особистого життя одного з головних героїв поеми – Яреми, що є витвором самого поета. Факти з життя Яреми вплітаються в історичні події. Перший розділ поеми – «Інтродукція» (вступ), де Т. Шевченко змальовує історичну обстановку, в якій виникло повстання народних мас. Розділи «Конфедерати» і «Титар» до кінця вмотивовують вступ до гайдамаків «убогого наймита» Яреми. Тут поет змальовує картини дикого розгулу конфедератів, які закатовують шинкаря Лейбу і забирають із собою кохану Яреми – Оксану:

У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: «Хоч жить?
Скажи, де гроші?»
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,

Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.
«Мало муки!»...
Насипали в халяву жару...
«У тім'я цв'яшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега...
... — та й умер.

Далі йдуть розділи «Свято в Чигирині», «Тре півні», «Червоний бенкет», «Гонта в Умані». Історія життя Яреми остаточно вплітається в історію повстання. Що ж відомо історикам про головних ватажків Коліївщини 1768 р.? Зовсім небагато. Так, Максим Залізняк походив із селянської родини села Медведівка на Чигиринщині. Після смерті батька подався на Запорозжя, де довгий час був наймитом у козацької старшини. Поступово здобув авторитет серед простого козацтва, при цьому виявив неабиякі організаторські здібності. Незабаром довкола нього об'єднався гурт однодумців, які склали ядро повстання. Весною 1768 р. на одній із військових рад М. Залізняка було обрано полковником. Центром повстання стає Мотронинський Троїцький монастир, ігумен якого Мельхіседек Значко-Яворський підтримав наміри козацтва. Після суду М. Залізняка було відправлено до Сибіру. Під Охтиркою йому вдалося втекти, проте він знову попав до рук катів. Відомостей про перебування Залізняка на каторжних роботах у Сибіру поки що дослідникам виявити не вдалося. В народі довгий час жила віра, що Максим Залізняк брав участь у селянській війні під проводом О. Пугачова. Незважаючи на всі спроби російської влади знищити будь-яку згадку про Коліївщину та її ватажка, пам'ять про нього продовжувала жити. Відома українська народна пісня закінчується так:

Отак, козак Залізняк
за родину бився
І за тес вічної слави
у внуках заручився.

Художній образ, який створив Тарас Шевченко, вдало доповнює історичний портрет М. Залізняка. В поемі він виступає народним улюбленцем, якого шанують і славлять повстанці: «У нас один старшина – батько Максим». Перед читачем постає образ щирого, душевного батька, який живе інтересами мас, мужнього, сміливого борця проти народних кривд. Він є втіленням народного гніву, кобзар Волох співає про Залізняка:

наш отаман,
Орел сизокрилий!..
Нема в нього ні оселі,
Ні саду, ні ставу..

Особливий авторитет, відзначають історики, мав у повстанців уманський сотник Іван Гонта. Невідомі ні дата, ні місце народження ватажка повстання, є думка, що народився він на Черкащині. Відомості про і нього вже зустрічаються як про сотника надвірної козацької міліції уманської фортеці графа С. Потоцького. Сучасники відзначали широкий кругозір сотника, його глибокий розум, високу освіченість (знання мов), обдарованість. Так, дочка уманського губернатора Младановича Вероніка Кребс писала: «Гонта был красивый и представительный мужчина и к тому он не только говорил, но и превосходно писал по-польски, а воспитание его было таково, что и теперь его можна счесть до шляхтича». Її брат Павло також відзначив, що Гонта «был козак видный и красивый, отличался постоянною удачею во всех своих предприятиях». Суворими рисами змальовує поет І. Гонту як «отамана кривавого діла», який присягнув на вірність народові. Підсилюючи його образ, Шевченко вдається до художнього вимислу, розповідаючи в розділі «Гонта в Умані» про страту ним, на вимогу повстанців, власних дітей, народжених від матері-католички. Втім, з історії ми знаємо інший факт: як Гонта врятував дітей свого товариша польського шляхтича від гайдамацького самосуду, коли тривала «уманська різанина». Образ нескореного патріота навіки залишився в народній пам'яті. За *жанром* «Гайдамаки» – **романтична поема** героїчного змісту, особливістю якої є драматизм у змалюванні подій та героїв. Зокрема, цим відзначаються розділи «Титар», «Бенкет у Лисянці», «Гонта в

Умані». Поема пройнята ліризмом і супроводиться багатьма ліричними відступами. Отже, твір має *ліро-епічний характер*.

Головним образом твору є повсталий народ: «громада у сіряках» (селянство), «прості козаки», запорожці, частина козацької старшини. Таким чином, поет допомагає читачеві визначити *рушійні сили* повстання, до складу яких входили козацтво, частина козацької старшини, селянство.

Чи однакова мета всіх учасників руху? Ні, вважає поет. І цей факт підтверджує історія. Показовим щодо цього є розділ «Свято в Чигирині». У той час, як старшина обмірковує, хто буде кошовим або гетьманом після перемоги над шляхтою, народні маси прагнуть лише стати вільними, скинути панський гніт. Типовим представником повсталого маси є Ярема. Це – справжній син трудового народу. І коли пробив час народного виступу, він іде у перших лавах народних месників. Поет відтворив у образі Яреми своє бачення борця проти народних кривд. У дусі романтизму Т. Шевченко змальовує кохання Яреми й Оксани; подає картини природи, яка набуває рис дійової особи, що переживає і живе разом з людьми. Ось, наприклад, пейзаж ночі перед виступом гайдамаків:

Із-за лісу, з-за туману,	Неначе зна, що не треба
Місяць випливає;	Людям його, світу,
Червоніє, круглотилиць,	Що пожари України
Горить, а не сяє,	Нагріють, освітять.

Романтичність проявляється й у мові твору, яка піднесена, схвильована, барвиста, гіперболічна у зображенні героїв та їхніх вчинків. Широко використав Т. Шевченко народний фольклор: пісні, приказки, образні вислови, деякі авторські розповіді подані в дусі народних пісень. Повстання 1768 року зазнало *поразки*. І *причини* її спільні для визвольних народних рухів доби феодалізму: це локальність руху, розрізненість дій повстанців, протиріччя щодо мети, стихійність, відсутність чітко виражених політичних та соціальних орієнтирів у поглядах козацьких ватажків, царистські ілюзії повстанців та їхніх лідерів. Але не варто суворо засуджувати їх, бо були вони людьми своєї доби. *Історичне значення* повстання полягає в тому, що воно сприяло форму-

ванню національної самосвідомості, служило прикладом бо ротьби проти гноблення, подальшого розгортання національно-визвольного руху в Україні з метою відновлення козацької вольності. **Результати** руху були трагічні: правлячі соціальні сили Польщі й Росії посилювали гноблення українства, жорстоко розправились із повстанцями, а потім – із Запорозькою Січчю. Ось як визначив історичне значення руху сам поет Т. Шевченко:

Посіяли гайдамаки	З ножем у халяві,
В Україні жито,	Жидів кінчать. Така й досі
Та не вони його жали.	Осталася слава.
Що мусим робити?	А тим часом стародавню
Нема правди, не виросла;	Січ розруйнували;
Кривда повиває...	Хто на Кубань, хто за Дунай,
Розійшлися гайдамаки,	Тільки і остались,
Куди який знає:	Що пороги серед степу...
Хто додому, хто в діброву,	

Різну оцінку в історико-літературній критиці мали і саме повстання, і поема Т. Шевченка: певні польські історики говорять про Коліївщину як про рух кровожерливої голоти без честі та будь-якої ідейності; українські історики намагаються пояснити жорстокість руху пошуком об'єктивних причин та обставин і вбачають у Коліївщині ідейне підґрунтя. До того ж, і літературна критика неоднозначно відгукнулася на поему Т. Шевченка. Наприклад, Квітка-Основ'яненко, прочитавши рукопис, писав Тарасу Григоровичу: *«Гайдамаки»* *Ваші буде добра штука. Читав я декому з наших. Поцмакують...*» Різко критикував поему російський критик В. Белінський, який вказував, що в поемі лише *«обилие самих вульгарних и площадных слов и выражений»*, про що І. Франко пізніше писав як про несправедливу критику.

Домашнім завданням для учнів 8 класу може бути:

- з історії України: презентації на тему: *«Історичні сюжети в творчій спадщині поета»* або *«Т. Шевченко – дослідник історії України»*,
- з української літератури: твір-роздум *«Читаючи поему...»* (про власні думки та оцінки твору).

ТЕСТОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тестові завдання з одним варіантом правильної відповіді

1. Назвіть подію, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Тим часом турецький паша, що командував ... довідався вже, які гості зближаються і приготував до оборони. Усю свою силу, якою розпоряджався, поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб можна тут боронитись. Видав приказ, щоб військо, уступаючи, схоронилось на замку. Туди поношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею послано до найближчих городів надбережних. Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домам. Зношено там зброю, муніцію, набирано в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не візьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розіб'є, а по вулицях справлять турки козакам таку купіль, що жоден звідсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмени, і греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабіжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарних магазинах за перемогу християнського війська, котре висвободить їх з неволі...».

А Взяття Кафи.

Б Взяття Синопу

В Взяття Корсуня

Г Облога Перекопу

Відповідь: Взяття Кафи.

2. Назвіть подію, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Не смерть прийшла до них, а явилася Мати Божа. Зійшла з неба по райдузі, стала на краю трясовини та й простелила по кривавому баговинні свою покрову білосніжну, і доки осліплені нападники очі протирали, триста відчайдухів перебралися по ній на берег, щоб з новими силами стати на оборону землі отчої і не раз ще здобути перемогу...»

А Битва під Берестечком

Б Битва під Корсунем

В Битва під Пилявцями

Г Битва під Жовтими Водами

Відповідь: Битва під Берестечком.

3. Назвіть подію, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Аби ви самі собі обрали господаря з чотирьох, які пропонують нам поміч... – голос гетьмана, хриплий, ніби втомлений і відчаєний. Вичекавши він продовжує: – Перший султан турецький, який многожди через послів своїх кликав нас до себе... Другий – хан кримський, третій – король польський, четвертий – православний великий самодержець, котрого ми ось уже шість років безперервно молимо... А тепер – кого хочете вибирайте!.. Цар турецький єсть бусурман: усім відомо, як утискує він православних греків і скільки нашої крові пролив. Кримський хан – також бусурман, котрого ми поневолі собі в дружбу прийняли. Але скільки нестерпних бід, яке нещадне пролиття християнської крові зазнали від нього! Польські пани... Самі добре відаєте, що приготували нам польські пани. Знову горить Поділля й на полях конають тисячі наших братів... А православний государ, цар російський, з нами одної благочестивої віри. Зжалившись над нами, над нашими шестирічними молитвами, тепер милостиво до нас прихилив своє серце. І прислав до нас своїх наближених людей з царською милістю своєю... Окрім його царської руки, благодішнійшого пристанища не знайдемо...».

А Переяславська рада 1659 р.

Б Віленське перемир'я

В Білоцерківський договір

Г Гадяцький трактат

Відповідь: Переяславська рада 1659 р.

4. Назвіть подію, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Так, він прийняв запрошення князя Трубецького і поїхав до Переяслава. І тільки тут відчув, чого варта «ласка» воєвода! Князь повівся з ним, гетьманом, наче з власним холопом! Нечисленну українську делегацію оточив збройною силою, мало не пов'язав козацьких старшин. Залякав – і примусив присягати на присланих із Москви умовах. Тяжка московська рука. І мені, гетьману Георгію, з полковниками і сотниками і з всякими урядовими людьми бути під царською високою рукою навіки невідступним і служити йому вірно. І на всякого його, государева, во рога стояти без всякої зради. А до польського, турецького і кримського і до всіляких інших государів – не приставати. Старшин мені віднині не призначати, а обирати їх на Раді. А хто із старшин почне зсилатися з государевими ворогами, то мені з ними битися до смерті. А самому мені ні в яким воровстві і ні до якої принади не приставати і ті статті дотримувати вірно. І по цій своїй обіцянці бути мені у государя свого і у його нащадків у підданстві навіки невідступно, якоже аз обіцяхуся...».

А Переяславські статті 1659 р.

Б «Березневі статті» 1654 р.

В Віленське перемир'я

Г Слободищенський трактат

Відповідь: Підписання Переяславських статей 1659 р.

5. Назвіть подію, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Розкрив очі – перед ним стояв Сапіга. Мокрий, захльосканий, радісний. Нашвидку обтер вуса, гукнув на все шатро: Скоріше прокидайтеся, ваша ясновельможність! Вікторія! Хмельниченко прохає миру разом зі своїми розбишаками! Дрімоту

зігнало в одну мить. Потоцький від несподіванки вирячив очі. Як? Грізне козацьке військо, що так його побоювався, саме, без бою, добровільно припиняє з ним війну і прохає миру? Не інакше як сам Господь допомагає полякам. Звістка про перехід козацького війська на бік поляків вже; облетіла табір. Веселі, збиралися пани на Раду. А там Потоцький зажадав рішучих дій: Досить нам стояти і чекати, поки москалі виздыхають з голоду. Наказую готуватися до штурму...».

- А** Чудново-Слободищенська кампанія
- Б** Конотопська битва
- В** Дрежипольська битва
- Г** Облога Чигирина

Відповідь: Чудново-Слободищенська кампанія.

6. Вкажіть дату події, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...А час йшов. Ляхи намовляли кримську орду напасти на Україну, підмовляли й цісаря. Тоді Богдан, не питаючись в царя, завів переговори з трансільванським князем Ракочієм. З початку ... Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою. Ракочій вступив з військом в Польщу. Богдан послав йому до помічикозацької полки. Чутка про це дійшла в Москву вже тоді, як Ракочій йшов на Варшаву...».

- А** 1657
- Б** 1655
- В** 1654
- Г** 1648

Відповідь: 1657

7. Вкажіть дату події, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Протопоп Прохор, високий, огрядний чоловік з чорною, смолистою бородою, яку пронизали білі нитки срібної сивини, величаво пливе до амвона. Дяки подають йому чиновницьку

книгу, привезену послами з Москви. В ній мають бути зараз пороблені записи присяги керівників козацьких на вірність цареві та і його держави...».

А 1654 р.

Б 1656 р.

В 1659 р.

Г 1653 р.

Відповідь: 1654

8. Вкажіть дату події, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Лунали в гетьманському домі, в гетьманському дворі голосіння, а далі скорботна процесія розтяглася від гетьманського двору, від Чигирина до Суботова майже на вісім верст, де й поховали гетьмана в ним же збудованій домовій еллінській церкві...».

А 1657 р.

Б 1659 р.

В 1664 р.

Г 1689 р.

Відповідь: 1657 р.

9. Вкажіть дату події, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...У Бзині, біля Білої Церкви, зібралася нова рада, така ж розвихрена, гамірна й шабльована, як і в Германівці. Вона проголосила гетьманом Юрія Хмельницького, й Виговський, поступаючись посланій до нього депутації, передав через свого брата Данила булаву та бунчук Юрію Хмельницькому...».

А 1659 р.

Б 1657 р.

В 1656 р.

Г 1648 р.

Відповідь: 1659 р.

10. Вкажіть дату події, про яку йде мова в уривку з художнього твору.

«...Звістка про присягу, вчинену у Варшаві, досягла царя і його бояр. На Україну одна за одною пішли царські грамоти. Козаків і селян закликали не коритися гетьману і його старшинам, а єднатися з воєводами і виступати проти Виговського. ... Тим часом головний воєвода князь Олексій Трубецької зібрав велике військо і виступив з Путивля. Взяв в облогу першу українську фортецю Конотоп. Іван Виговський гарячковито готувався до війни. Козацьке військо було стягнуто до Гадяча. Послав до кримського хана про допомогу. Коли прийшли татари, гетьман рушив на північ визволяти Конотоп...».

А 1659 р.

Б 1658 р.

В 1654 р.

Г 1653 р.

Відповідь: 1659 р.

11. З'ясуйте ім'я історичного діяча, про якого йде мова в уривку з художнього твору.

«...Не годиться він для праці: слабкий і недужий. Вся сила його – в імені. Бо не простого роду той невільник – молодший син Богдана Хмельницького, гетьмана України! Син, що розтринькав батьківську славу. Але ще не виповнилася чаша його ганьби, ще все попереду. І він сам про те ще не знає...».

А Юрій Хмельницький

Б Іван Виговський

В Павло Тетеря

Г Іван Сірко

Відповідь: Юрій Хмельницький

12. З'ясуйте ім'я історичного діяча, про якого йде мова в уривку з художнього твору.

«...у Києві, на Подолі,, у власній багатій господі умер суворий гетьман Війська запорозького Петро Конашевич на козацьке

прізвисько Сагайдачний. Київські міщани, яким дався взнаки норов гетьмана, не знали, чи радіти їм зараз, чи плакати: умер деспот, який з ничтожнішого приводу кидав на плаху козака і міщанина, – і оборонець Києва від уніатської сваволі; вірний слуга королеві Сигизмунду – і козацький старший, який зміцнив і збільшив реєстрове військо; дука, який ненавидів простий люд, – і меценат, що на просвіту не шкодував грошей; непопулярний у широких козацьких колах зарозумілий пан – і хоробрий воїн, чиї подвиги дивували світ. Умер чоловік, про якого одним словом не скажеш, хороший він чи поганий, благо приніс народові чи саме горе...».

А Петро Конашевич-Сагайдачний

Б Богдан Хмельницький

В Юрій Хмельницький

Г Іван Виговський

Відповідь: Петро Конашевич-Сагайдачний

13. З'ясуйте ім'я історичного діяча, про якого йде мова в уривку з художнього твору.

«...Зважте на останнє моє прохання, – вів далі гетьман. – Оберіте собі ватага за мого життя, котрому зміг би повідати державні таємниці і надати корисні поради в управлінні військом і державою. Час маємо зараз вельми складний. Гетьманом мусить стати дотепний і досвідчений муж. З свого боку, пропоную вам на вибір полковників Павла Тетерю і Мартина Пушкаря. Ще хотів би звернути вашу увагу на генерального писаря Івана Виговського, хоч він і не військовий. Ваша воля буде обрати того, кого забажаєте. Тільки не руште поміж собою доброї згоди, в ній наша сила, наша надія на майбутнє. Рада мовчала. Та ось підвівся Тетеря: – Панове! Ви ще міркуєте, кого нам обирати? Та немає тут чого гадати – ось погляньте лише сюди! Вказав на кінець зали, де, ховаючись від чужих очей, вмовстився Юрій. Ось він сидить, єдинокровний Богданів син, наш молодий гетьманіч! Певен я, що він гідно успадкує це високе місце...».

А Юрій Хмельницький

Б Тиміш Хмельницький

В Івана Сірка

Г Івана Виговського

Відповідь: Юрій Хмельницький

14. З'ясуйте ім'я історичного діяча, про якого йде мова в уривку з художнього твору.

«...Панове Рада – вклонився ... – Щиро дякую вам за гетьманський уряд, що його ви мені дали, шануючи батьківську волю. Але малий ще маю вік, щоб кермувати вами. Не набрав ще досвіду для такого діла. Тому прошу: візьміть від мене клейноди, ось вони. Оберіть іншого, старшого віком, більш заслуженого. Вийшов у коло, до столика, поклав булаву і бунчук, уклонився і відійшов, став осторонь. Слідом виступив Іван Виговський. Старшини, один за одним, зрікалися своїх урядів...»

А Юрій Хмельницький

Б Богдан Хмельницький

В Павло Тетеря

Г Петро Конашевич-Сагайдачний

Відповідь: Юрій Хмельницький

15. З'ясуйте ім'я історичного діяча, про якого йде мова в уривку з художнього твору.

«...Вказав на ... Тут же до ... наблизився ага і вмить одягнув йому на голову червоний оксамитовий капелюх. ... Та що ж це робиться? Наче уві сні. Він знову стає гетьманом? Втрете? Без держави? Без підданих? Без війська? Ким поставлений? І де – за морем, у турецькій столиці? Слуга приніс розкішний парчевий халат і накинув його на плечі ... – Ми проголошуємо цю людину гетьманом запорозьких козаків і князем Сарматським, – урочисто проказав візир...»

А Юрій Хмельницький

Б Богдан Хмельницький

В Іван Виговський

Г Дмитро Дорошенко

Відповідь: Юрій Хмельницький

Тестові завдання на послідовність подій

1. Установіть послідовність суспільно-політичних подій, описаних в уривках з художньої літератури.

А	«...Погода була гарна, і море спокійне. Вислані на стежі судна, котрі плили великим колесом, ніде не запримітили ворога. У Синопі, до котрого підплили під вечір, нікому і не снилося про те, що так близько стоїть небажаний гість. Синоп – це велике торговельне турецьке місто, стоїть у близьких відносинах з Кафою і Царгородом. Тут вже знали про набіг козаків на Кафу. Їх це заспокоїло, що козаки вдоволяться Кафою і попливуть собі геть. Козаки увійшли у город вночі, не стрічаючи жодного опору. Стрітили трохи турецької міліції та жовнірів, яких умить побили, потім підпалили в кількох місцях. Турки думали зразу, що це звичайний пожар. Аж згодом, коли бігли рятувати, пізнали, хто це зробив. Напав усіх великий страх. Кожний забув про пожар і ховався де попало. Люде, мов божевільні, бігали серед пожежі і гинули на козацьких шаблях. Тільки невольники заврушилились, розбивали кайдани, убивали своїх наставників і єдналися а козаками...»
Б	«... – На Жовтій Воді ми теперка. Так зветься оцей ручай. Він до Малого Інгульця біжить. – Наставляє долоню над очима – сонце вже падало прямо на хвильки річечки й робило її бурштиново-прозорою... Але хто там, по той бік, у степу, за тими горбами отаборився? – Пане Стефане, та то ж запорожці! – що-сили гукає Чечель радо, немовби побачив давніх приятелів. Авжеж, серед них у нього багато друзів. Бо ті, що на Січі лишалися, всі до Хмеля пристали, хоч і реестровці. ... Перемога, певно, уже чекає на нього, бо козаки, які підійшли до Жовтої Води, хоч і побачили їх, а не кидаються в бій. Бояться. І навіть за своїм хлопським звичаєм не насміхаються над ними. Сидять тихо у своєму чотирикутному таборі. Ніби для такого сидіння й прийшли сюди. Стефан об'їздив свій табір, що швидко обгортав себе шанцями і валами. Вони стануть по цей бік каламутного ручая. На валах поставлять гармати. З боків прикриють драгуни Барабаша і Джалалія... власне, ті ж самі козаки-реестровці, одягнені в німецьку одіж. Ось-ось вони підійдуть...»

В	<p>«...Слава-а-а!.. Слава гетьману Богдану! Слава Хмелю! Хмельницькому слава! Вершник торкнув острогами коня і поїхав униз. Був двадцять третій день місяця грудня року ... Від Золотих воріт добрі коні несли просторі сани, у яких сиділи ерусалимський патріарх Паїсій та митрополит Силь-вестрКосов. У супроводі почту сковзали сани наїждженим шляхом. З-під звихрених сивих брів гострі очі патріарха пильно вдивлялись у далечінь...»</p>
Г	<p>«...Переяслав... Січень року. Від самого ранку били в котли і барабани. З усіх вулиць Переяслава до соборної церкви Успенія стікається люд. Під ногами бадьоро поскрипує морозець. Він молодить щоки і білим сріблом осідає на вусах, бровах, віях, підкидає вогню до блиску очей. Веселий гомін і перегук дзвенить у повітрі. Ярє розмаїття барв, і від того швидше стукає серце. Квітчасті турецькі шалі дівчат та молодниць на білих чи темних кожушках, червоні чобітки заможних панянок, сиві смушки козацьких шапок з китицями і червоними верхами, осайна зброя – все це щедро розсипано на засніжених вулицях Переяслава, шаленіє дивним райдужно-барвистим суцвіттям життя, яке раптом розквітло на морозі серед білих снігів і яке знищити нікому несила!...»</p>
Д	<p>Генеральний писар Війська Запорозького Іван Остапович Виговський перебував у поганому настрої. Витягав перо за пером, вмокав у каламар, а за хвилину жбурляв з серцем у кошик, що стояв під столом. Лаяв стиха недотепу підканцеляриста: не може навіть як годиться загострити пера! А тут чекає невідкладна робота: писати листа самому цареві! А! Здається, таки відшукав щось більш-менш підходяще.</p> <p>Схилювся за столом. «Як Ваші вірні слуги, ми з радістю сприйняли звістку про мир, укладений у Вільні. Тільки маємо сумніви щодо дотримання угод панами. Вони зваблюють Вашу Царську Величність польською короною, але прохаємо не дуже йняти віри отим залицянням і обіцянкам. Не вірте кондиціям трактату, який ще мусить ствердити сейм. Зараз пани знесилені і обіцяють золоті гори, але, повірте нам, міне невеликий час – і вони з новою силою візьмуться воювати і вас, і нас, залучивши до спілки кого зможуть...»</p> <p>Вельми невдоволений пан генеральний писар.</p>

Відповідь: А, Б, В, Г, Д

2. Установіть послідовність суспільно-політичних подій, описаних в уривках з художньої літератури.

А	«...Невольники, дізнавшись, усіх повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері, ламали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до цього здалий, і формували зараз сотні та посилали у бій... Гетьман поїхав у город з своїм штабом, оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали труни побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро і вносили па визначене місце. Гетьмана всюди вітали Радісними окликами. «Слава...!» Невольники ставали перед ним навколішки і підносили угору руку. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги...»
Б	«...Від самого ранку на площі били в котли і барабани. До півдня вона була вщерть заповнена людом. Уже один одному добряче піддають під ребра, аби комусь вивільнити місце. Уже нема куди ступити. Попереду сидять послі: від Польщі – старий лис Петровній Ласка, від кримського хана і Порти – Сеферкази-ага. Їм відведені тут почесні місця, в першому ряду кола навпроти старшини. Вони вже все знають... Знають, що їхня місія й цього разу не вдалася, але мусять сповнювати свій обов'язок до кінця: адже від них їхні володарі мають дістати найповніші відомості про те, що відбулося тут. І вони уважно спостерігають за усім. Он уже стали на свої місця всі полковники козацькі – переяславський, брацлавський, черкаський, білоцерківський, ніжинський, київський, чернігівський. А ще за мить – і всі побачили, як, величаво розвіваючись, проплив над головами гетьманський бунчук: то вже гетьман з генеральною старшиною – писарем, обозним, осавулом – виходить до козацького кола. З ними і поважні посланці від російського царя. Ото у золотисто-парчевій шубі на соболях боярин Василій Бутурлін, поряд – у багатому вбранні окольничий Іван Олфер'єв і дяк Ларіон Лопухін...»
В	«...Йому, ..., цар вказав ясно: ти, гетьмане, мій слуга, мій підданок. Твою долю віднині вирішують у Москві. Тепер він, гетьман, мусить слати козацькі полки за першим наказом царя всюди, куди тому заманеться, зате сам не сміє нікого воювати

	без царського указу. Тепер московські залоги стануть у всі великі українські міста: Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав, Умань. Лише Чигирин вдалося відстояти від домагань воєводи...»
Г	«...Цар послав своїх комісарів в Вільно, щоб постановити мир з Польщею. Богдан, довідавшись про це, послав в Вільну і своїх посланців, щоб вони встоювали за права України. Але московські комісари не пустили їх в намет на раду і самі постановили мир з Польщею ... По цьому трактатові Польща була повинна після смерті Яна-Казимира обібрати собі за короля царя Олексія Михайловича, а цар обіцяв воювати з шведами, своїми переднішими спільниками, і обороняти од їх Польщу, ніби вже своє царство. Богданових посланців не пустили на раду в намет і сказали їм, що Хмельницький та козаки – піддані, а через те вони не сміють подавати голос там, де про їх долю говорять посланці монархів. Козацькі посланці вернулись в Чигирин до гетьмана...»
Д	Врешті з піщаних горбів ... побачив Чигирин. І серце зайшлося, й стиснуло горло, враз постало перед ним минуле й обпекло терпкими споминами. Турки ставили на горбах великі намети – насамперед для візира і для паші, – поставлено намета і йому. Заходила ніч, вони скакали попереду на конях, роздивлялися. І вже тягли гармати та мортири, й несли коші з ядрами, а великі ядра просто котили. Копали шанці, насипали бурти землі для гармат. Наступного ранку в наметі візира була якась спішна рада. Турки впіймали козака й вивідали, що на виручку обложеним йдуть козаки гетьмана..., ратники воєводи Ромадановського з калмиками, воєвода Бутурлін і князь Голіцин з особливим московським військом. Це оповів паша, сидячи на високім барабані біля намета. Гармати почали обстріл Чигирина. Величезні, пудові ядра, лишаючи димні сліди, летіли до міста й били у високу кам'яну скелю. На ній стояли москалі, козакам лишили нижнє місто, ті стояли на стінах. – Цей похід – славетний, – казав паша, обсмоктуючи рожевого персика. – Нарешті ми скураємо Русь. Буде вона, себто Україна, нашою провінцією, а ти будеш над нею гетьманом, нашим вірним васалом. І підемо далі, до Москви й до Крижаного моря. Й Азов буде наш. А Москва нехай іде в свою холодну Сибір.

Відповідь: А, Б, Г, В, Д

3. Установіть послідовність суспільно-політичних подій, описаних в уривках з художньої літератури.

А	<p>«...Відступі Сурмачі – гасло! Всі до мосту! – подав команду воєвода. – Стрільці – кру-у-гом! Але шляху назад вже не було: весь луг вкрився водою! Спочатку загрузла армата, за нею вози, потім почали провалюватися у трясовину коні. А наостанку і пішці не змогли адирати з багна свої чоботи. Даремно князь періщив батони своїх менших, даремно ляв по матері козаків і татар – все його військо загрузло в болоті. І тоді з навколишніх горбів загриміли гармати Виговського. Гармаші били точно, на вибір – поспішати було нікуди. Трубецької спостерігав битву у зорову трубу. Побачивши, що Пожарський опинився у скруті, звелів меншому воєводі, Куракіну, вийти з драгунами на поміч. Але воєвода зміг дійти лише до берега Соснівки – далі простягнулася водяна гладінь, посеред якої де-не-де борсалися останні осередки конаючого війська. Розстріл тривав до вечора. Дарма москалі просилися дарувати їм життя: татари тямали, що з простих ратників окупу не буде, а козаки мстилися за звірства московських воєвод над своїми близькими і рідними... І на кінець дня тридцять тисяч добірного московського війська безславно лягло трупом...»</p>
Б	<p>Вся влада на її терені мала належати гетьману, який обирався на все життя «...Наступного дня угода була підписана. Україна, що тепер іменувалася Великим князівством Руським, вступала у федеративний зв'язок з Польщею і Литвою як рівноправний партнер я Радою виборних депутатів і за-тверджувався королем. Межі держави визначалися землями Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, так як колись було ухвалено Зборівським трактатом. Гетьман ставав сенатором і київським воєводою. Козацька старшина і українська шляхта отримували права польської шляхти. В межах князівства скасовувалася унія, всі раніше захоплені храми належало повернути православним. Не було забуте про освіту: малося заснувати університет, колегії, гімназії...»</p>

В	<p>«...В середу 27 серпня довбиші знов вдарили на раду. Знов зібралась рада в гетьманському дворі. Рада знов викликала Виговського і просила його взяти булаву на той час, поки Юрій скінчить науки і дійде до повного зросту. ... Тоді Виговський, ніби знехотя, присилуваний волею ради, згодився взяти часово булаву. Рада крикнула радісно. Цей крик неначе воскресив Виговського. Він весь задрижав на radoшах. Тоді Виговський. сказав: – Як же мені прийдеться підписуватись, доки Хмельниченко буде вчитись в Києві, доки він стане станів ним чоловіком? Тоді з гурту вихопивсь якийсь прихильник Виговського і промовив: – Нехай пан Виговський підписується так: «Іван Виговський, гетьман на той час, Війська Запорозького», бо коли в його будуть клейноди, то правдивим гетьманом буде він...»</p>
Г	<p>«...Ми хочемо, щоб і цар-самодержець заприсягся нам у своїй вірності. Аби не зламав ніколи свого слова й не видав Війська Запорозького й України польському королеві... А ще хочемо, боярине, щоб наші завойовані вільності не порушувались ніколи. Хто був шляхтич, козак чи міщанин, хто мав які маєтності – по тому й бути. А хто працював як посполитий, тому й залишатися в тому стані! І щоб старшину нашу цар жалував землями й угіддями, разом із людьми, які там живуть... Без такої присяги наша умова неправдива. ... В Московській державі віддавна й понині лише піддані дають присягу великому цареві, – подивився кожному у вічі, осміхнувся лагідно. Голос у нього оксамитово-м'який, вкрадливо-повчальний. – А того ніколи не було – і не буде! – щоб за великого самодержця присягали його піддані. І тобі, гетьмане, говорити про це непристойно. Всякий підданий має дати клятву й вірити своєму государеві. А він за вас буде турбуватися, боронити від недругів. Вільностей ваших і маєтностей не стане віднімати...»</p>
Д	<p>І ... слухав. Він вже досить добре розумів турецьку мову. Внизу відбувалася військова рада. Там сиділи воєначальники – сераскири, паші, аги... І йшлося про похід. Похід на Україну, на Київ, і далі – на Москву. Називали полки, командирів, дороги, якими йтимуть. По тому паша сказав ..., що й він йтиме в тому поході, йтиме гетьманом, а ще йому присвоєється звання Сарматського князя.</p>

Відповідь: Г, В, Б, А

Тестові завдання на відповідність

1. Установіть відповідність між ім'ям гетьмана та з уривком пов'язаного з ним художнього твору:

1	Байда Вишневецький	А. «...Ой крикнув цар на свої гайдуки: Візьміть ... добре в руки, Візьміть ... ізв'яжіте, На гак ребром зачепіте!» Ой висить ... та й не день, не два, Не одну нічку та й не годиночку; Ой висить ... та й гадає, Та на свого цюруспоглядає, Та на свого цюру молодого І на свого коня вороного...»
2	Петро Конашевич- Сагайдачний	Б. «...Цілий город перемінився в одно палаюче море, у пекло. ... навіть не виходив на берег. Від моря приказав пильно сторожити, щоб не попасти у матню. Такої легкої побіди ніхто не надіявся. Усі признавали, що це треба приписати талантові і щастю ... Усі, почавши від такого бувалого козака, як Іван Іскра, до останнього, дивилися на ... з великою пошаною, з пієтизмом. Всі свято вірили, що де ... отаманує, там козаки мусять побідити. Такого ватажка не можна не слухатися. ... відніс велику побіду не лише над турками. Він побідив душу козацтва, яка покорилась його талантові і стала відтепер сліпим внаряддям у його лицарських, умілих руках...»
3	Богдан Хмельницький	В. «...козаків до сходу сонця пробуджає, І стиха словами промовляє: «Ей, козаки, діти, друзі, молодці! Прошу я вас, добре дбайте, Од сна уставайте, Руський Отчи наш читайте, На лядські табори найжджайте, Лядські табори на три часті розбивайте, Ляхів, мостивих панів, упень рубайте, Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте, Віри своєї християнської у поругу вічні часи

		не подайте!» Оттогді-то козаки, друзі, молодці, добре дбали, Од сна уставали, Руський очинаш читали, На лядськії табори найжджали, Лядські табори на три часті розбивали, Ляхів, мостивих панів, упень рубали, Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали, Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали...»
4	Іван Виговський	Г. «...Взявши гетьманську булаву, ... зараз поїхав в Гадяч і викопав з землі закопаний гетьманом Богданом в Гадяцькому замкові великий скарб, цілий мільйон талярів. ... вважав на цей скарб як на козацький, скарбовий, а не за власний, Богданів. Цей скарб ... задумав тратити для своїх замірів, щоб одділити Україну од Москви і оддати в підданство польському королеві; думав за Богданові таляри найняти орду, найняти в свій Чигиринський полк німців і ходячкових шляхтичів для своєї особистої оборони...»
		Д. «...От ви самі кажете, панове товариство, чого ... у нас стоїть, – говорив кошовий далі. – А коли між нами є такий лицар, що веде військо до слави, то не годиться, щоб я, недостойний, носив булаву кошового отамана славного низового Запорозького війська? Ні, панове. Я дякую вам за честь, що її дотепер з вашою волею ношу; та ось я її зараз складаю у ваші руки. Я не можу носити булави над головою ... бо я повинен його слухатися, не він мене. І, ось я піддаю думку, щоб зараз на моє місце вибрали ви нашим кошовим...»

Відповідь: 1. – А, 2 – Б, 3 – В, 4 – Г

2. Установіть відповідність між ім'ям гетьмана та з уривком пов'язаного з ним художнього твору:

1	Байда Вишневецький	<p>А. «...Панове отамання, славне низове козацьке лицарство! Не буду вам говорити про славний Кафський похід, бо я там не був і походом сим почванитись не можу. Хай вам краще розкажуть про се товариші ... Скажу вам хіба, що привезено з Кафи таку велику здобичу, якої наша Січ ще не бачила, і привезено дванадцять тисяч визволених християнських невольників із різних народів: із Москви, Литви, Польщі і бог їх там знає, якими мовами вони говорять. Та ще вам одне нагадаю, що ви всі здорові. Знайте і те, що коли б нам Господь не прислав на Січ такого славного лицаря, як наш ... то ми би сього походу не перевели. Ми всі пам'ятаємо, як воно сталося. Хто упорядкував і вишколив наше військо? ... Хто роздвився шлях у Кафу? Він теж. Хто розбив Кафу, зруйнував Синоп, перехитрив турків, втікаючи на Азовське море і перевів військо такими нетрями, де ще козацька нога не ставала? Хто опісля пішов на виручку товаришам у Крим і привів усіх назад цілих і здорових?...»</p>
2	Петро Конашевич- Сагайдачний	<p>Б. «...Але князь ..., плював на трон турецький, на погрози царські й палаци ханські. Йому випала доля-клопіт: від темної сили захищати хлопа, боронити рідну землю від орди та іншої біди. Вороги з його спини спускали пояси, реготали: – Без пояса, ..., штани свої носи! Вороги на гак його тіло кидали, четвертували, рубали, шматували... Але князь ... не став турецьким. Слава!.. Слава лицарю князю-козакові!...»</p>

3	Богдан Хмельницький	В. «...Пізнаєш мене, ...? У моїй редуті знайшов ти серед лютої степової зими певний захист. Там твоє життя врятовано. Там ти був моїм учнем і навчився козацького норову, з-під моєї руки вийшов ти справжнім козаком. Там тобі передсказав і випророчив о. Наливайко, що тебе не мине булава кошового, і оце я дожив тієї радісної хвилі, що се пророцтво здійснилося. Не ставай сторчаком проти Провидіння Божого і бери сей тягар, а що носитимеш його на славу нашого лицарського товариства, я певний...»
4	Юрій Хмельницький	Г. «...Лежить в землі моя гординя й слава... Одружений з короною Тимко, Який би дав Україні порфиру... Зоставсь лиш син нездатний і слабий, Що не здола й піднять моїх замірів... Куди йому Вкраїну захистить!...»
		Д. «...Татарські мурзи справді бенкетували з козацтвом і присягалися у вірності. А татарський хроніст Гаджа Мегмет Сенаї у своїх записах іменував ... «прекрасним вождем наддніпрянського козацтва, левом з добрим іменем, людиною надзвичайної хоробрості серед тих хоробрих людей, що в своїх церквах мають дзвони...». Народ український торжествував – уся окупаційна польська армія на українській землі була знищена в Корсунській битві...»

Відповідь: 1 – Б, 2 – А, 3 – Д, 4 – Г

3. Установіть відповідність між ім'ям гетьмана та з уривком пов'язаного з ним художнього твору:

1	Петро Конашевич- Сагайдачний	А. Олексій лежав у ліжку, дослухався до тиші. Нічна палацова тиша особлива, глухо – оксамитова, причаєна, в ній висить засторoga – не порушувати її. Покої Єлизавети Петрівни були суміжні. Він знав, що вона прийде, хоч сказала, що не прийде. Але так вона каже завжди. Він не почув, як відчинилися двері до його кабінету: петлі змащені найкращою оливою. Почув уже притишені кроки по килиму, навіть не стільки почув, як вгадав. Це – найбентежніший момент, адже вона знає куди йде, чого йде, і – йде. А він знає, що вона знає, і це тремко хвилює.
2	Богдан Хмельницький	Б. «...Зважте на останнє моє прохання, – вів далі гетьман. – Оберіте собі ватага за мого життя, котрому зміг би повідати державні таємниці і надати корисні поради в управлінні військом і державою. Час маємо зараз вельми складний. Гетьманом мусить стати дотепний і досвідчений муж. З свого боку, пропоную вам на вибір полковників Павла Тетерю і Мартина Пушкаря. Ще хотів би звернути вашу увагу на генерального писаря Івана Виговського, хоч він і не військовий. Ваша воля буде обрати того, кого забажаєте. Тільки не руште поміж собою доброї згоди, в ній наша сила, наша надія на майбутнє. Рада мовчала. Та ось підвівся Тетеря: «Панове! Ви ще міркуєте, кого нам обирати? Та немає тут чого гадати – ось погляньте лише сюди! Вказав на кінець зали, де, ховаючись від чужих очей, вмовстився.... Ось він сидить, єдинокровний Богданів син, наш молодий гетьманич! Певен я, що він гідно успадкує це високе місце...»
3	Юрій Хмельницький	В. «...Умирав гетьман довго і тяжко. Під Хотинном, де він, додавши слави собі, запорожцям та молодому польському королевичу

		Владиславу, виграв останню свою битву з турками, його було смертельно поранено. Відтоді цілих півроку мучився і конав. Ні заморські лікарі, ні молитви богоявленських ревних ченців та мирських братчиків во здорові брата-ктитора не допомагали...»
4	Іван Виговський	Г. «...В той час, як Польщу забиравала Москва й шведи, Богдан вступив з козацьким військом в Галичину вкупі з московським військом під приводом Бутурліна. У гетьмана ... була думка забрати південні польські провінції, заселені українським народом, і довести до кінця визволення усього українського народу од Польщі. Карпатські русини, гуцули піднялись і пішли загонами по Галичині, били й грабували польських панів. Гетьман підступив під Львів і обложив його звідусіль. Міста й твердині в Галичині здавались одні за другими або гинули в боротьбі. Козаки взяли твердиню Гродек. Гетьман взяв великий викуп з Львова, а Бутурлін з москалями та козаками взяли Люблін, спалили й вигубили усіх жидів...»
		Д. «...Ой велике й небезпечне діло задумала моя голова! – думав гетьман, ламаючи руки так, що аж пальці лущали. – І треба хапатись з цим ділом, бо Юрась вийде з академії і візьме од мене гетьманську булаву. Пориває всю мою душу не на північ, а туди, на захід, до Польщі, до Європи. Там для мене сяє сонце, а північ неначе заслонена чорними хмарами. Король надарить мене маєтностями, селами, лісами; річкою поллеться золото з Варшави. Ой думи мої, мрії мої золоті! Не даєте ви мені спокою ні вдень нівночі. Але треба... треба провадити діло розумно й обережно, щоб часом і моя голова не покотилась додолу, як дитячий м'яч: в цьомуділі – або пан, або пропав!...»

Відповідь: 1- В, 2 – Б, 3 – Г, 4 – Д

4. Установіть відповідність між подією та її описом у художньому творі:

1	Битва на Жовтих Водах	<p>А. «...Він усміхнувся. Так кричали йому під Жовтими Водами після перемоги; так кричали посполиті з косами і киями у руках, які йшли за ним у вогонь і воду. От він і провів їх од Дніпра до Вісли, і вернув їм Київ, і здобув перемогу. Він не одягав шапки, і вітер ворухив волосся, освіжаючи голову. А освіжитися було від чого. Вчора увесь день в мастку Мужилівського пили його здоров'я старшина і козаки, пили за перемогу, за повалення короля і хана, за загибель султана турецького. Старенький патріарх щось говорив до нього кволім голосом, але він нічого не міг розібрати через той нескінченний прибій вигуків, що котився над юрбою киян, над козацькими лавами. Біля Золотих воріт сани мусили спинитися. Війт, райці та речники цехів київських стрічали його з хлібом-сіллю...»</p>
2	2 Битва під Корсунем	<p>Б. «...Народе вільний, аж тепер ти – віл. Моя поразка зветься Берестечком. На Київ наступає Радзивілл. Я вже не я. Мене вже улелюкали. Уже рука не вдержить булави. Куди умерти?! З пекла та й до пекла? Гармат нема. Пропали корогви. Дев'ятосил, знемігся я потрошку. Ірже мій кінь у дикій лободі. Немає війська. Всі – у розпорощку. Один в біді... Один – як на воді. Оце тобі супряга з бусурманом. Хіба я гетьман? Всипище глупот. Так дався оморочити оманам! ...»</p>
3	Урочистий в'їзд Б.Хмельницького до Києва	<p>В. «...Але чому це слідом за ними назирці ідуть козаки? Вони не стріляють і не доганяють їх. Отак нависли над спинами і йдуть... Спинилися відступаючі – спинилися й козаки. Ось попереду яр. Чечель сказав: Княжий Байрак. Значить, на сім кілометрів уже відійшли від Жовтих Вод. Спустилися вниз</p>

		і застряли: всі переходи завалені деревами, каміннями... На дні яру розлився ручай – земля перетворилася на болото. І тут на голови посипався дощ стріл – татари! Ось воно...»
4	Битва під Пилявцями	Г. «...А вельможне панство дедалі сміливішало. Забуло і Жовті Води, і Корсунь... Хизувались один поперед другим. Вершники гарцювали на ставних конях – луки при сідлах із срібла, мережані узорами чепраки, позолочені стремена, шаблі зі срібною насічкою, підбиті дорогими хутрами оксамитові кунтуші; з перекшених шапок, опушених соболями, спадають довгі китиці, усипані коштовними камінцями; багаті мечі зі срібними чи золотими руків'ями... А тоді усе покотилося під навальним світанковим: «Слава-а-а!» На гребельці через Пилявку полягли сендомирський і мінський полки, за ними наклали головами інші, що кинулись, було, рятуватися через річечку. Добре поорали пани списками земельку українську, а прапорами своїми прикрили рани її. Гей, ну, козаки! Гей, ну у скоки. Та заберімося в боки! Загнали панів геть аж за Віслу, Не вернеться і в три роки... Так співалося в новій пісні після ... Скільки їх народжувалось, тих пісень, щоднини. Аби пам'ятав. Та й справді, далеко забігли тоді недобиті ляхи, аж до Львова. І коли б не осінь, не слякота – були б козаки за Віслою!...»
		Д. «...16 травня 1648 р. польсько-шляхетські війська почали відступати чотирикутним табором. Провідник, перебіглий козак Самійло Зарудний, вказував дорогу – на Богуслав, через Горохову Діброву, до Корсуня степом, навпростець... Гаряча спека гнітила закутих у залізні лати польських лицарів. Тяжко дихали коні, тягнучи в центрі рухомого табору

	<p>гармати й навантажені панським добром ридвани. Наступного дня військо почало поволі спускатись у долину – і раптом град куль та стріл посипався на голови, немовби з неба. Козаки й татари, що влаштували тут засідку, то кидалися на обоз, то відходили назад. Драгуни-козаки, що були у війську коронного гетьмана, відразу ж перебігли на бік повстанців. Чотирикутник табору зруйнувався і так ледве сповз у долину, де гущавіла зелена діброва. Враз передні вози полетіли сторч і застряли. На них напірали задні. Вози, коні, люди, ридвани, гармати – все валилося одне на одного, нестримно зсуваючись з пагорба...»</p>
--	--

Відповідь: 1 –В, 2 – Д, 3 – А, 4 –Г

5. Установіть відповідність між подією та її описом у художньому творі:

1	Переяславська угода 1659 р.	А. «...Народе вільний, аж тепер ти – віл. Моя поразка зветься ... На Київ наступає Радзивілл. Я вже не я. Мене вже улелекали. Уже рука не вдержить булави. Куди умерти?! З пекла та й до пекла? Гармат нема. Пропали корогви. Дев'ятосил, знемігся я потрошку. Ірже мій кінь у дикій лободі. Немає війська. Всі – у розпорошку. Один в біді... Один – як на воді. Оце тобі супряга з бусурманом. Хіба я гетьман? Всипище глупот. Так дався оморочити оманам!...»
2	Битва під Берестечком	Б. «...Даленіє Переяслав – батько козацький, киває здаля своїми зеленими і золотими банями, припорошеним снігом. А по степах козацькі роз'їзди раз по раз виринають, немов з-під землі. Чи ба! Он із самого Переяслава виїхав на конях чималий загін. І труби

		<p>гудуть, і барабани б'ють. Червона корогва гетьманська і бунчук розвівається. Кого ж це пан гетьман так велично стрічає? ... Комісари від Речі Посполитої! Брацлавський воєвода Адам Кисіль, пан Смяровський, і секретар Мясковський.. Бачиш, тепер ми вже не хлопи, як до рівних, послів шлють! Що то силу свою показали, перед силою спину гнуть навіть зухвалі. – Дарунків привезли – он цілі сани! – додає інший верхівець. – Усі тепер дарунки шлють до нас – і волохи, й угри... – загомоніли козаки. Загриміли військові труби і барабани – на площі запанувала тиша. Брацлавський воєвода, кремезний, але вже літами пом'ятий дідисько, вийшов у коло. За крок від нього став ловчий Кшетовський, врочисто тримає на таці булаву, обсипану бірюзою. Поряд із ним – київський скарбник Кульчинський підносить угору королівського прапора. На червоному полотнищі тріпоче білий орел і напис: <i>IoannesCasimirusRex</i> – новий польський король Ян Казимир II, що заступив померлого брата свого Владислава IV, надсилав козакам військові клейноди як спосіб до замирення...»</p>
3	<p>Переяславська рада 1654 р.</p>	<p>В. «...Ясновельможний гетьмане! Пропало військо Запорозьке! загине Україна! Нема нам помочі ні од кого. Ми навіть не знаємо докладно, яку умову поставили уповношені від царя московські бояри з ласькими комісарами. Царські посланці не пустили нас і в польський намет. Навіть не допускали нас близько до намету, неначе собак до Божої церкви. А ляхи сказали нам по щирій совісті, що вони постановили таку умову з царем, щоб Україна з Запорозьким військом знов була під Польщею... А як військо Запорозьке</p>

		<p>з усією Україною не буде покорятись ляхам, то цар буде помагати ляхам своїм військом і битиме військо Запорозьке. Загинемо ми! загине Україна! ... Один Богдан не похилив голови. Він спанхнув, підвів сиву голову. Уста й ніздрі задрижали. Старі руки затрусилась. Він крикнув, неначе в гарячійбитві з панами. Злість і гнів на московську політику душили його. – Московські бояри подуріли й показали! В їх нема не то однієї клепки в голові, а десятьох клепок! Москва не варта доброго слова. Нема й не буде нам підмогивід Москви. Україна була як чайка в степу, що вивела діток при дорозі. Я мусив віддати Україну цареві, бо не було де дітись. А Москва дурна, хоче нас занапастити й занапастить! Присягаюсь і божусь, що нас хотять занапастити! Нас зневажають! Ой Боже наш праведний!...»</p>
4	Віленське перемир'я	<p>Г. «...Іскра натягує тугіше шапку, на широкі темні брови. Поглядом прикипає до обличчя гетьманового. Воно суворе, бліде... Обвислі щоки, гіркі зморшки уже не розправлялись на крутому чолі. Очі, немов чорні порожнини, не видячи дивляться то кудись у себе, то в далеч, глибоко занурені у щось невидиме й тяжке. Не по собі стає Іскрі. Горло йому перехоплює щем, під серце підкочується гаряча хвиля. Знає Іскра: гетьман ще оплакує свого сина Тимофія... Щойно схоронив у Чигирині... свою надію, свого улюбленця й спадкоємця своєї справи... «Нема Тимоша!» – немов чує Іскра крик у згаслих очах Богданових. Не повернувся з молдавського походу... А тут – ця рада... Невелика група старшин... Третина поляків, може, а справу вирішувати треба за всю Україну – за Лівобережну і Правобережну, за міста й містечка...»</p>

	<p>Д. «...Так, він прийняв запрошення князя Трубецького і поїхав до Переяслава. І тільки тут відчув, чого варта «ласка» воєвода! Князь повівся з ним, гетьманом, наче з власним холопом! Нечисленну українську делегацію оточив збройною силою, мало не пов'язав козацьких старшин. Залякав – і примусив присягати на присланих із Москви умовах. Тяжка московська рука. І мені, гетьману Георгію, з полковниками і сотниками і з всякими урядовими людьми бути під царською високою рукою навіки невідступним і служити йому вірно. І на всякого його, государева, ворога стояти без всякої зради. А до польського, турецького і кримського і до всіляких інших государів – не приставати. Старшин мені віднині не призначати, а обирати їх на Раді. А хто із старшин почне зсилатися з государевими ворогами, то мені з ними битися до смерті. А самому мені ні в яким воровстві і ні до якої принади не приставати і ті статті дотримувати вірно. І по цій своїй обіцянці бути мені у государя свого і у його нащадків у підданстві навіки невідступно, якоже аз обіцяхуся...».</p>
--	--

Відповідь: 1 – Д, 2 – А, 3 – Г, 4 – В

ПРО АВТОРІВ – УПОРЯДНИКІВ:

Коляда Ігор Анатолійович, доктор істор. н., професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, професор

Борчук Степан Миколайович, доктор істор. н., професор кафедри всесвітньої історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, професор

Загребельна Ніна Іванівна, канд. істор. н., доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, доцент

Королько Андрій Зіновійович, канд істор. н., доцент кафедри історії України і методики викладання історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, доцент

Дрогомирецька Людмила Романівна, канд істор. н., доцент кафедри історії України і методики викладання історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, доцент

Засипко Мар'яна Віталіївна, кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Ільницький Ігор Васильович, канд. істор. н., викладач – методист ДВНЗ «Калуський політехнічний коледж»

Воротняк Ірина Юріївна, магістерка історії, викладач суспільних дисциплін Коледжу морського і річкового флоту ДУІТ м. Києва

Санкович Марія Василівна, вчитель – методист Яблуницької ЗЗСО І-ІІІ рівнів Івано-Франківської області

Мончак Олександр Володимирович, магістр історії, аспірант НПУ імені М.П. Драгоманова, учасник АТО

Лазоренко Віта Володимирівна, магістерка історії, аспірантка НПУ імені М.П. Драгоманова

Коляда Юлія Ігорівна, магістерка історії НПУ імені М.П. Драгоманова

Якущенко Юрій Юрійович, магістр історії, НПУ імені М.П. Драгоманова

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Архітектура планиди: Поезії. – Київ-Херсон: Просвіта, 2004. – 60 с.

Басенко К. Початок: історичний роман / К. Я. Басенко. – Київ: Радянський письменник, 1972. – 550 с.

Загребельний П. Я. Богдан. – К.: Радянський письменник, 1993. – 511 с.

Іванченко Р. Розлилися круті бережечки... Повість / Р. П. Іванченко // Вітчизна: Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. – 12/2004. – № 11/12. – С.21-39.

Косач Ю. М. Рубікон Хмельницького : [роман] / Ю. Косач. – К. : Україна, 2001. – 255 с.

Косач Ю. М. День гніву / Ю. Косач. – Регенсбург : Українське слово, 1948. – 135 с.

Костенко Л. Берестечко. – К.: Український письменник, 1999. – 232 с.

Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989.

Ле І. Хмельницький. Кн.. 1-3. – К.: Радянський письменник, 1969.

Мушкетик Ю. На брата брат: [роман] / Ю. Мушкетик. – Харків : Фоліо, 2006. – 317 с. [серія «Історія України у романах»]

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана: повісті. – Харків: Фоліо, 2013. – 220 с. – (Історія України в романах).

Народні думи, пісні, балади. – К.: Молодь, 1970. – 236 с.

Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи / Упоряд., авт. післям. та прим. Р.С. Міщук. – К.: Дніпро, 1991. – 511 с. (Б-ка істор. прози).

Пахучий О. Юрась Хмельниченко. – К.: Укр.. письменник, 1995. – 558 с.

Рибак Н. Переяславська рада [Роман] : у 2 т. / Н. Рибак. – К. : Дніпро, 1975. – Т. 2. – 687 с.

«Розлилися круті бережечки» /Українські народні пісні та думи /. – К.: «Веселка», 1972 . – 228 с.

Старицький М. Твори у 8-ми томах. – К.: Видавництво «Дніпро», 1964.

Українські народні думи та історичні пісні. Упорядники: П. Д. Павлій, М. С. Родіна. М. П. Стельмах. Видавництво Академії наук Української РСР, Київ, 1955, 700 с.

Чайковський А. Історичний роман у 3 кн. / Упоряд., авт. післям. та прим. В.В. Яременко. – К.: Дніпро, 1989. – 585 с. (Б-ка істор. прози)

Навчально-методичне видання

«Вивчаємо історію України»

ЗВИТЯГОЮ І ПЕРОМ УСЛАВЛЕНІ

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ОБРАЗ

**Книга читання для здобувачів
освіти основної школи**

Частина перша

Верстка та оригінал-макет – *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 29.04.2020 р. Формат 60x84 ¹/₁₆

Ум. друк. арк. 40,63. Обл. вид. арк. 35,4

Наклад 300 прим. Зам. 43-2019

Надруковано ПФ «ПП «Фоліант»

00121 Київ, вул. Семенівська, 13

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ №13744 -2718 ПР від 28.02.2008 р.